

249208

T. LXXXV.

P. 1908, кн. V.

Рік XVII.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,
ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛОГІЇ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXXV.

1908, V B.

XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Беднарського.

Закінчено 31/X с. с.

Т. LXXXV.

Р. 1908, кн. V.

Рік XVII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЇ, ФІЛЬБОЛЬОМІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

BEDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. LXXXV.

1908, V B.

XVII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під надзором К. Веднарського.

Занічено 31/X с. с.

НБ ПНУС

249208

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного інституту
№ 249208

Зміст LXXXV тому.

---

1. Зміст тому . . . . . с. 3—4
  2. До історії вертепної драми. Замітки й матеріяли, подає Володимир Перетц . . . . . с. 5—20
  3. Студії з історії церковної унії, написав Богдан Бучинський. I, Ісидорова унія (кінець буде) . . . . . с. 21—42
  4. Угорщина і Польща на початку XVIII в., написав Стефан Томашівський (дальше) . . . . . с. 43—80
  5. З сорокових років, студії Олександра Грушевського. 2. П. Куліша »Україна. Одъ початку Вкраивы до батька Хмельницького« . . . . . с. 81—105
  6. Листи міністра Фльоріяна Земялковского до еп. Івана Ступницького, подав Кирило Студинський . . . . . с. 106—133
  7. Miscellanea: а) До історії панславізму, под. С. Томашівський; б) Вірша на київських ченців, под. В. Доманицький; в) Віршована легенда про рицаря і смерть, под. В. Гнатюк . . . . . с. 134—158
  8. Наукова хроніка: Етнографія в західно-європейських часописах за 1906 р., подає Др. Зенон Кузеля (кінець буде) . . . . . с. 159—190
  9. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 237) . . . . . с. 191—238
  10. Оголошення . . . . . с. 239—240
-
-

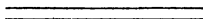
Inhalt des LXXXV Bandes.

---

1. Inhalt des Bandes . . . . . S. 3—4
2. Zur Geschichte des ukrainischen Krippenspiels, von Vladimir Peretz . . . . . S. 5—20

3. Studien zur Geschichte der kirchlichen Union, von Bohdan Bučynskýj, I. Isidors Zeit . . . S. 21—42
4. Ungarn und Polen im Anfänge des XVIII Jhrh., von Stephan Tomašivskýj (Fortsetzung) . . . S. 43—80
5. Aus den vierzigen Jahren, Studien von Alexander Hruševskýj. 2. „Ukraine“ von P. Kuliš . . . S. 81—105
6. Briefe des Ministers Florian Zjemiałkowski an den Bischof Ivan Stupnyčkyj, mitgeteilt von Cyrill Studynskýj . . . S. 106—133
7. Miscellanea, von S. Tomašivskýj, B. Domanyčkyj und V. Hnatiuk . . . S. 134—158
8. Wissenschaftliche Chronik: Ethnographie in den westeuropäischen Zeitschriften für das J. 1906, von Zen. Kuzela (Schluss folgt) . . . S. 159—190
9. Bibliographie (Register siehe S. 237) . . . S. 191—238
10. Annoncen . . . S. 239—240

Inhalt voriger Bände siehe den ersten Band jedes Jahrganges.

До історії вертепної драми.

Замітки й матеріяли.

Подає Володимир Перетц.

Недавно наукова література збагатила ся новою серіозною працею по історії українського вертепу, яка обняла не тільки силу нового, свіжого матеріялу, що в'явив ся в світ після виходу нашої праці „Кукольный театр на Руси“ 1895, але й дала цілком новий погляд на походження світських типів вертепної драми. Ми маємо на увазі нову працю дра І. Франка, що надруковано в LXXI—LXXIII тт. „Записок Наукового тов. ім. Шевченка“. Шановний автор стежить за долею лялькового театру в античному світі й на Сході, потім у середньовічній Європі у різних народів і, давши аналіз вертепних сцен, опираючи ся на одній з старших записок „вертепа“, яку він винайшов і опублікував, подає силу цінного матеріялу, що взяв з старих та нових записок. Між иньшим автор торкаєть ся також і питань іконографії Різдва Христового, ігноруючи однак іконографічні дані тої людности, серед якої жив вертеп на Україні.

Розвідки дра Франка дають чимало нового та цінного. Ми особисто, опираючи ся на виводах шановного автора, ладні зректи ся своєї попередньої думки, що нерухогий вертеп (бетлейка) виродив ся з рухомого. Але всеж, здаєть ся нам, не з усіми думками дра Франка можна погодити ся цілком. Вертеп — дуже складне з'явище, яке потребує задля свого вяснення докладних розвідок, і при тому різносторонніх. От через що, не претендуючи на повність, ми й рішаємо ся подати нижче мате-

ріял, що набрав ся в нас, а щоб особливість його не здивувала читача, подаємо декілька думок про методу досліду над вертепом.

Намір скільки небудь глибше сягнути в минуле вертепа, як ми бачимо з ряду праць, присвячених йому, був майже все більш-менш невдатним. Історичні свідoctва про вертеп польських істориків дуже непевні й подиктовані або несвідомістю, або національним шовінізмом, або тим і другим разом. Саме питанє про залежність українського вертепу від польського джерела, що само по собі виникає, не тільки не розв'язане, а навіть і не поставлене науково, через те, що доля польської шопки являєть ся о стількиж темною та нерозвіданою, як і вертепа. Чи можна казати щось певне про початок тексту шопки, не розвідавши старих текстів польської різдвяної драми? А тим часом такі тексти є, хоча досі не звертали на себе уваги дослідників історії шопки.

Навіть коли ми наперед приймемо за аксіому присутність польського впливу та неминучість його при многовіковому культурному звязку, що лучив Україну з Польщею, то було б великою методологічною помилкою не спробувати перевірити сю „аксіому“ об'єктивними даними. Теж можна сказати і про гіпотези дра Франка про східне походженє лялькового театру в Росії та на Україні, висунені в останні часи. Нам здаєть ся потрібним поперед усього, перед констатованнєм якого небудь „впливу“, визначити в вертепній драмі все, що могло би бути роз'яснене даними місцевого побуту та обряду. Тільки „нерозпускальний останок“, що лишив ся після такого аналізу, може бути основою, щоб з певністю говорити про присутність того або иньшого „впливу“, чи то західного чи східного.

А виділити з вертепної драми треба багато дечого. Розглянемо її елементи і переконаємо ся, що чужому довелось перетерпіти чимало змін попереду ніж воно перетворило ся в одно ціле, в якому воно не вирізняєть ся й не кидаєть ся в вічі глядачеви та читачеви. Візьмемо ще на увагу, що прищеплюєть ся, приймаєть ся тільки те чуже, що має, знаходить підходящий ґрунт, аби присвоїти ся.

Поперед усього треба розглянути ту обстанову, в якій зародила ся вертепна дія, й зібрати ті дані, що можуть об'яснити звязок її з сьвітоглядом людности, серед якої вона з'явилась. Отже потрібно звернути увагу на звичай витати один одного на Різдво та Новий рік і на форми, в які вилилось се

витанне в Поляків та Українців, о скільки дозволяють се історично-літературні дані. Треба зібрати польські та українські орації й ту віршову літературу, що до них дотикаєть ся. По друге, треба зрозуміти той круг понять, що склав ся на Україні ще перед появою вертепу, під впливом церковної літератури, в якій визначне місце належить ся не тільки канонічним євангеліям. Зміст орацій, віршів стане зрозумілим тільки тоді, як буде зібрано матеріал з переказів та проповідий на Різдво, не виключаючи й апокріфічних. Далі, аби пояснити походжене вертепа на Україні, важно розглянути іконографію Різдва Хр. по даним старинних першовтворів і по новішим даним.

Вертепна драма з'явилась не зразу; форма драми являеть ся в старій українській літературі тільки в XVII ст., ледве чи не в другій його половині. Перед нею була досить широка література діяльовів. Треба зібрати різдвяні діяльоти й, розглянувши їх, перейти до студіюваня різдвяних драм, ряд яких виїшов з під пера українських авторів з кінця XVII ст. Важно також вияснити відносини сих драм до польської різдвяної драми та окремих сцен, що збереглись і досі в збірниках „kolęd“ та „pastorałek“.

Такий плян праці, що повинна, на нашу думку, бути зроблена попереду спроб розслідути долю вертепа. Ось такий збірник матеріалу ми й подаємо нижче для наших читачів та тих учених, цікавість яких не заспокоюєть ся одним покликанем на західне чи східне походжене лялькового театру.

I.

Давно вже Еберт, студіюючи середньовікову англійську містерію, звернув увагу на звязок її з церковною іконографією¹⁾. Хоч остання сама склалась під впливом християнської традиції, символіки та вимагань канонічних книг, то з свого боку в епоху твореня середньовікового театру, поруч що йно згаданих джерел, церковна іконографія, в формах малярських і скульптурних була, дякуючи, так мовити, своїй наглядно-

---

¹⁾ Ebert, Die englischen Mysterien, §. 61. „Das Kostüm ist hier ursprünglich, nämlich — wie einzelne Eigentümlichkeiten mit Sicherheit erweisen — den bemalten kirchlichen Sculpturen entlehnt...“; йде опис убраня Христа, Ірода, Пилата, ката, ангела й ин. персонажів.

сти та виразности, неминучим і вірним шаблоном, згідно в яким автор і режисер містерії розміщав на сцені свої персонажі, одягав їх в те чи інше вбранє, надавав відповідні їх стану та ролі атрибути. Місцеві впливи та одбитки епохи, звичайно, не зміняли радикально основних рис змалювання, тільки доповняли його деталі та одмінювали, прилаштовуючи до зрозуміння глядачів, як се можна бачити з опису зверхности Ірода містерії в того-ж Еберта¹⁾. Се саме ми помічаємо і в вертепній українській драмі, тісно звязаній в православною та західною іконографією; відносини вертепа до першої й до другої далеко краще та точнійше допоможуть нам вияснити момент зародження на Русі вертепа, ніж випадкові й часто непевні хронологічні дані історичних джерел. Вертеп, будучи видом середньовікової містерії, не міг не підпасти загальному нахилу містерій переймати вбраня та ірміровку з ікон, навіть в XV ст. На се вже показав Тихонравов що до містерії Благовіщення, яку описав Авраїм²⁾.

Звернемось до іконографічного матеріялу Різдва Христового й зберем дані, що дотикають ся вертепа. Пригадаєм попереду, що останній має два типи: а) Нерухомі фігури, що зміщають ся в скринці з стовпчиками; по середині в яслах Христос, на його дихають віл та осел; в умилених позах Богородиця та Йосиф; по боках пастирї й волхви. б) Двох-поверхова скринька, у верхній частині ясла й уся сьвята обстановка Різдва; в нижній цар Ірод і комічні сцени, що показують фігури, які з'являють ся по парі; вони (спершу) мали на меті представити приносни дарів Христови й Богородиці людьми ріжних національностей та професій.

В християнській іконографії Різдво Христове має два основні типи. З них найстариннійший — східний, не приходить ся до вертепної схеми, наведеної вище. Але через те, що він увійшов в численні вірші та псалми, що мають звязок з різдвяною драмою, то ми зупиним і на йому свою увагу.

Крім того іконографія й східна й західна инколи лучать, але частійше розрізняють три головні моменти: саме Різдво, поклоненіє волхвів і вигубленє дітей. З сеї послідної ми й розглянемо матеріял.

¹⁾ Ibid., §. 62. (Jahrbuch für romanische u. englische Litteratur, I. B.).

²⁾ Тихонравовъ, Собр. сочиненій, I, ст. 279 і прим.

Найстаринніші малюнки Різдва Христового на саркофагах IV—VI ст. представляють таку композицію: головна частина — під дашком ясла, в їх Младенець, над ним схилились і гріють дихаючи віл та осел, є Йосиф і Марія (Марія на рівні з яслами сидить на стільці або ліжниці); инколи малюють ся волхви, що підходять; над ними звезда¹⁾.

В памятках, починаючи з XI ст., під впливом апокрифічних євангелій, появляеться баба Соломія, ліворуч (тут і нижше від глядача) Йосиф сидить, задуманий або здивований; звезда уже завсіди; дашка нема, подія творить ся в печері.

В IX—X ст. появляються ся пастирі, що грають на сопілці, на флеті, ангели²⁾.

З XI—XII ст. для візантійської іконографії Різдва являється ся схема: печера, високі ясла, в яких лежить сповитий Младенець; віл і осел дивлять ся в ясла, ліворуч Богородиця, на пів лежачи, на ліжку; нисше від неї сидить на камені задуманий Йосиф; праворуч, внизу дві баби — Соломія з прислужницею — обмивають Младенця, що стоїть в купілі; ще правійше пастирі слухають благовістника-ангела. На небі над яслами звезда, промінь якої падає в ясла; коло звезди бувають ангели³⁾. Ся загальна схема пізнійше стає різномоднійшою: появляються ся ліворуч волхви, инколи при пастирях стадо, собачка⁴⁾; Богородиця то лежить, то більш сидить.

Не все всі показані подробиці бувають в різдвяних композиціях. На додаток до показаних даних у Покровського додамо опис цікавої для нас події в рукопису Смирнської імназії XI—XII ст. Тут на арк. 35—43 є мініатюра, що названа „*η του Χου γεννησις*“, ось яка: з крайчика синього неба спадають три проміні; на горах три ангели ліворуч й один праворуч розмовляють з двома пастирями, старим і молодим, що йдуть праворуч по узгіррю. Ангел низше в середині показує трьом волхвам, що надходять з ліворуч, на лежачу, обернену до яслів з Христом Богородицю; над яслами віл та осел. Внизу ліворуч сидить Йосиф, а по середині баба з Христом перед купілю, куди прислужниця, що стоїть праворуч, наливає воду з золотого вбанка.

¹⁾ Н. В. Покровскій, Євангеліє въ памятникяхъ иконографіи, 1892 г., ст. 50; тут зібрано найбогатший матеріал по іконографії Р. Хр., яким ми й користуємо ся нижче, додаючи дещо пове.

²⁾ Покровскій, ст. 54.

³⁾ Покровскій, ст. 58.

⁴⁾ Подав Я. И. Смирнов.

В XVI ст. в російських мініатюрах та іконах малюнок Різдва перетворюється в гармонічно розміщену схему, імітуючи візантійським формам; сю схему проф. Покровський дає в такій таблиці¹⁾:

Ангели.	Зв'ізда.	Ангел.
Віл.	Ясла.	Осел.
Волхви на конях.	Мати Божа.	Пастир з трубою.
Йосиф і старий пастир.	Стадо.	Соломія та її прислужниця, обмивання.

Але ця схема також підпадала варіаціям залежно від бажання художника. Так, в двох списках Годуновської Псалтирі (якими проф. Покровський не користувався) ми маємо ось що:

В списку, що був в Успенському Соборі (М. Син. Библ.) на арк. 169: в центрі на червоній розістланій матерії лежить Богородиця, обернена лицем в праворуч і простягнувши руки до яселів. Праворуч Младенець Христос; над ним позаду похилені голови коня та вола. Над ним же молодик-пастир в червоному вбранні грає на сопілку; в другій руці в його батіг. Ліворуч — три волхви, молодий, середович і старий з бородою, приносять в скринці дари. Над ними ангел з розпущеними крилами благословить правою рукою. Над вертепом зв'ізда, три промені від неї падають на ліжницю Богородиці. Внизу баба, в червоному, держить Младенця, прислужниця ллє воду. Йосифа нема, хоч в інших аналогічних малюнках він майже все є. В другому списку Годуновської псалтирі (давніше архотеллскій), на к. 1905 Різдво змальовано по тій же схемі, але Богородиця — лицем у лівий бік, в неї за спиною — Христос. Вола й осла нема. Правіше від Христа пастир трубить, ліворуч приносять Богородиці дари волхви. Над центральною частиною, по боках зв'ізди, два ангели — один в червоній, другий в зеленій одежі. Внизу, ліворуч — Йосиф, в зеленому плащі, сидить, з похиле-

¹⁾ Op. cit. 63.

ною головою. Праворуч унизу дві жінки, обидві лицем до Йосифа, лагодять ся звичайно до обмивання Христа.

Туж композицію в змальованню Різдва ми знаходимо і в лицевих Хронографах другої редакції, що йдуть за старинними східніми традиціями¹⁾.

В XVII ст. в сфері малювання в Московській Росії помітно якийсь свіжий напрям. Мініюри вже не придержують ся невольничо свого взірця, а вносять і в деталі деякі нові місцеві велико-російські риси. Разом з тим з'являєть ся й ріжнomanітність в оброблюваню тем. Ся ріжнomanітність стає можливою для російського маляра „только въ XVII в., когда старинное рабское преклонение предъ установленными схемами уже уступило мѣсто свободному къ нимъ отношенію. Связь съ стариною не была еще совсѣмъ порвана, но старина не мѣшала уже нѣкаторому простору религиозно-художественной мысли“²⁾. Пастирі, що грають на сопілках, дістають велико-російський вид, націоналізують ся, як се помітно й на Заході: на іконі в одній новгородській церкві (Різд. Богородиці, на Молоткові) пастир уже в велико-російському убранні з довгою трубою — жалеюкою³⁾, подібно до сего, чоловік домовитий малюєть ся як боярин і т. ин.⁴⁾. Сьому ступневому змосковщеню византійської схеми Різдва Христового стала одначе на перешкодї поява другої, з Заходу, яка дуже скоро ввійшла в моду і витиснула першу.

На Заході Різдво Хр. в старинних пам'ятках ще додержує византійські форми. Але швидко поруч з ними з'являєть ся нова форма, певної апокрифичної основи, яка більш говорила (на думку артистів) релігійному почуттю вірних. Найстариннішою пам'яткою сеї нової форми лишив ся складень XIII—XIV ст. Ватиканського музею: тут Богородиця, безболізно породивши, схиляє коліна перед яслами, де спочиває Христос⁵⁾. Сей малюнок, з подробицями з далекої римської старовини, здабаєть ся частійше в XIV—XV ст.; в латинській біблії Париж. націон. бібл. lat. ч. 26 подія творить ся під дашком; Богородиця і Йосиф стоять на вколїшки перед Младенцем, що лежить на землі. Проф. Покровский наводить ще не мало прикладів сього роду змальовання Р. Хр., відомого під назвою „adoratio“⁶⁾,

¹⁾ А. Поповъ, Обзоръ хронографовъ, II, 140.

²⁾ Покровскій, op. cit., стор. XXX.

³⁾ Покровскій, стор. 63. ⁴⁾ Op. cit., стор. XXX—XXXI.

⁵⁾ Op. cit., стор. 94. ⁶⁾ Op. cit., стор. 95—97.

при чому на деяких малюнках сеї категорії подія відбуваєть ся в хліві, де стоять віл та осел і куди проникає мізерне світло, а Богородиця, Йосвф і ангели стоять навколішки, склавши молитовно руки. Ся форма старанно культивуєть ся на Заході в малюнках славних артистів XV—XVI ст.¹⁾, тоді як византийська виходить з уживання, викликаючи насмішки та глузування, такі, як от виказав Molan в XVI ст.: „*Qua propter ridendi sunt, qui Mariam Virginem, cum ipsius puerperium depingunt aut sculpunt, lecto decumbentem effingunt, quasi more aegrotantium puerperarum, quae cum dolore pariunt obstetrice, lecto, culcitris, fomentis et plurimis subsidulis indiguerit. Nam eo quid stultius? quid delirum magis?*“ etc.

Як дивились східнословянські малярі на сю дивну суперечку що до малювання Різдва божественного Младенця з усіми атрибутами появи в світ звичайного смертного? Як, зосібна, на Україні ставились до сих двох форм ікон, до східної византийської, що в давних лавен була в уживанні, й до нової, що прийшла разом з впливом Польщі та католицтва? Відповідь на сі питання дає пергляд оригіналів в звязи з деякими явищами, що знайшли собі відгомін в друкованій літературі XVII ст.

Старинні підручники до малярства чи „подлинники“ відомі двох головних типів: а) лицеві подлинники, в яких центром ваги був малюнок, а текст дає тільки коротенькі підписи до них, і в) коментовані подлинники, в яких було докладно описано зміст кожної іконної композиції, фарб і т. вн. Можна думати, що коментований подлинник з'явив ся в Росії в XVI ст., коло р. 1550²⁾. Від XVI ст. до нас дійшли два списки з його. Пізнійше він ставав складнішим, відміняв ся, витворивши ряд редакцій. В сих останніх, що з'являли ся залежно від зміни артистичного смаку, ми й знайдемо вказівки на долю іконографії Різдва.

В старшій редакції подлинника маємо такий опис Різдва:

„Три ангела зрятъ на звѣзду. Преднему риза лазорь, другій баканъ, третьему празелень, у ворота мало баканцу. Ангелъ благовѣститъ пастуху. На ангелъ риза киноварь. У Пречистой риза златомъ прописана. Спасъ стоячь лежить. Волсви: на первомъ риза вохра съ бѣлимъ, подлѣ

¹⁾ Op. cit., стор. 97—9.

²⁾ Д. А. Григоровъ, Русскій иконописный подлинникъ, 3—5.

его риза лазорь, третій младъ, риза киноварь. У середняго колпакъ киноварь; баканъ, а дву лазорь. На другой странѣ: Ангелъ наклоненъ вельми, рукою благословляетъ, риза верхъ кеноварь, исподъ лазорь. Подъ нимъ пастухъ въ трубу трубить, глядитъ въ верхъ; риза баканъ, пробѣленъ лазорью; а гора празелень, вся пробѣлена; тут же дѣвица наклонна, наливаєть воду; риза празелень, рука гола, стоитъ за бабою, бабѣ глава у пожа дѣвича (?). Баба Соломія: риза празелень съ лазорью, спущена, верхъ баканъ. Пастухъ, Іосифъ по обычаю¹⁾.

Коли провѣрити вказівки першовтворю з тим, які ми мали вище в описі ікон, то можна легко перекопати ся, що малярі придержували ся в XVI ст. правил, регламентованих у першовторі. Ще ближче до ікон і докладнѣше описує Різво першовтвір трохи пізнѣйшої редакції, що підпала впливови сторонніх літературних джерел, саме рук. збірки Ундольського ч. 130; тут на арк. 76—77 відвор. маємо ось що:

„Рождество Христово пишется Господа: ангели зрятъ на звезду, у перваго риза лазорь, а у дву ангелъ баканъ, ангелъ благовеститъ пастырю, риза киноварь испод лазорь, на пастуха риза баканъ. Пречистая лежитъ а (?) вертеца, риза багор; Спасъ младъ во яслехъ лежитъ повить, ясли — вохра, вертепъ — чернъ, а в него глядитъ конь половины, а з другую сторону корова, видить до половины. Три ангелы надъ вертепомъ, гора вохра з бѣлиломъ. С праву сторону волстви поклонились, три ихъ: един старъ, брада василиева, в шапке (арк. 77), риза празелень, исподъ киноварь; второй средни, брада козлиная, въ шапкѣ, риза киноварь, исподъ дичь; третій младъ, аки Георгій, в шапке, риза багоръ, исподъ дичь лазорь; а все по сосуду держатъ въ рукахъ, вохринъ; подъ нимъ (?) гора, а в горе вертепъ. Іосифъ обручникъ на камени сидитъ, брада апостола Петра, риза празелень, исподъ баканъ, а рукою закрылся, а другою подперся, а прець нимъ стѣитъ пастырь седъ, брада Иоанна Богослова, плѣшатъ, риза козлятина мохната, лазорь съ черниломъ, въ руке три костыли, а дру-

---

¹⁾ Сборникъ Общества древнерусскаго искусства на 1873 г., М. подъ ред. Г. Филимонова, вид. II, стор. 17 (Иконописный подлинникъ новгор. ред. по Софійскому списку XVI в.).

гую ко Иосифу протянулъ, за нимъ пастырь младъ, риза киноваръ, а гонить козы и козлы черны и бѣлы и нолосаты; гора вохра, подоль горы седить баба Соломія, риза спущена до пояса, исподъ бѣлилы, руки голы, держитъ Христа рукою, а другую руку в купель омочила; Христось нагъ; дѣвица накладываетъ сосудомъ в купель, риза киноваръ, исподъ лазорь¹⁾. Волстви персидети Елемелехъ принесе злато, Елисуръ ливанъ (арк. 77 відвор.), Елиавъ же змирну; придоша и поклонишася Христу и рѣша: „тебе твоя принесохомъ, небесныя силы Іисусе, никто же бо инъ исправилъ неисправленна, аще не бы ты пришелъ, смѣсилъ горная съ нижними²⁾, высоко сей твоей всей премудростнѣй хитрости супротивника сице побѣдилъ и низложити“.

Кінець цитованого опису запозичено і не дуже вдатно з Сказанія Афродітіана про чудо в перській землі. Теж Сказаніє між иншим дає і вказівки для змалювання Богородиці.

Баба Соломія вже в першій половині XVII ст. викликала осуд в тій частині православної суспільности, де помічали ся більш свѣдомі відносини до релігії, на Україні. Уже Сакович в своїй *Perspektywie* (стор. 1—4) ганьбив, разом з молитвою перед хрещеннем дитини, в якій поминала ся баба, що ніби сповила Христа, ікони, на яких малювали Пресвятую Богородицю після народження Спасителя лежачою, немов слабою³⁾; за сей осуд автори *Лиеоса* мусіли були виправдувать ся, роз'ясняючи, що св. Анна й баба Соломія „по рождествѣ Спасителя разом з Богородицею сповивали Его пеленами, дѣлая это вслѣдствіє великой радости и любви къ Господу, а не вслѣдствіє слабости, которой по естеству подлежатъ всѣ рождающія“⁴⁾. Певно проте не без впливу сеї полеміки в Требнику, що видано з наказу м. П. Могилы р. 1646, в предмові (7 нуну. відвор.) є примітка про недоладність, ніби була баба при Христовому народженню: „меншихъ омылокъ около одправованя Таинъ божественныхъ въ тыхъ же Требникахъ (що вживались до вид. р. 1646) не споминаю. Припомню тылко придатки нѣкоторые барзо непотребны, межи которыми не меншій с погоршенем вѣрныхъ правдѣ евангелской супротивляюційся есть в молитвѣ,

¹⁾ Тут власне кінчить ся текст першоворю, йде вставка.

²⁾ В рукоп. помилково: „съ вышними“.

³⁾ Голубевъ, Петръ Могила, II, стор. 338—339.

⁴⁾ Голубевъ, *op. cit.*, 381.

которая бывает по пороженю читаная бабѣ, а тымъ которыми при пороженю послуговали, овыи слова „и бабою повитыи“, ідыжъ спаситель нашъ народившиися нѣ откого иншого повитый былъ, тылко од самой пречистой Панны, а баба там що мѣла чинити? поневаж о ней жадной змѣнки евангелисты святыне не чинятъ, описуючи Рождество Христа Пана: где тылко споминают о Іосифѣ обручницѣ, преблагословенной Паннѣ, отрочати Іисусе Христѣ, аггелахъ и пастырехъ. А баба одкуль бы в Требники влѣзла, не знаю“..

Авторітетна критика видавців великого Требника, а з другого боку все більш-та більш виникаючий вплив в сфері іконографії сюжетів та манери західно-європейської штуки, зробили те, що й в практиці старинна східна схема Різдва з кінця XVII ст. починає підпадати зміні чи куди простіше випихається західною схемою, що малює *adoratio*. Мабуть слідом за практикою пішла і відповідна зміна теоретичних підручників. В подлиннику сводному чи, як його називає проф. Покровський, „критическомъ“¹⁾ — читаємо ось що, що не тільки відбиває способи західного малювання, але й свідомо вводить новий погляд на трактоване сюжета, що розбирається нами: „Рождество Христово пишется тако: вертепъ, а въ вертепѣ скотскія ясли, а въ яслахъ лежитъ Христосъ, Спаситель міра, Младенець, повить льняными бѣлыми чистыми тонкими пеленами. Пречистая Богородица сидитъ при яслехъ, зритъ умиленнѣ на Христа Спасителя... Кругомъ окружають Спасителя и ясли чины аггельстїи, еже есть небесныя силы. Іосифъ обручникъ падъ поклонися во яслехъ лежащому Младенцу Еммануилу и Пречистѣй Богородицѣ, подобіемъ еѣдъ, брада не велика, кругловата и курчевата, власы просты... Бяжу же при яслехъ вошь и осель привязани. За Богородицею поодаль мало стоитъ Іаковъ по плоти братъ Божій, подобіемъ младъ; а за нимъ стоитъ трепетно баба Соломія, подобіемъ стара, за Іосифомъ три пастыря падше поклонишася Христу Господу“. Тут характерно те, що автор композиції не посмів зовсім викинути бабу Соломію, він тільки надав їй більш скромну роль в сцені Різдва; разом з тим нове становище Богородиці та Іосифа явилось під впливом католицької *adoratio*. Той же сводний подлинник дає вказівку і на змалюванне двох

¹⁾ Покровскій, *Op. cit.*, стор. 64—65, цит. по рук. С-Пб. Духов. Акад. ч. 116.

сих моментів: доброї вісти пастирям і поклонення волхвів. „... за вертепомъ стоить столбъ, нарицаемый адеръ, вселеніе пастьрское, стерегутъ свое стадо скотины, и тріемъ пастьрямъ благовѣститъ арх. Гавріиль о рожденіи Христа Спасителя сына Божія и посылающа (sic) ихъ въ вертепъ, обрящете, рече, младенецъ повить, лежащъ во яслехъ. Тутъ же въ вертепѣ въ другомъ мѣстѣ сидитъ Пречистая Богородица, на рукахъ своихъ держитъ Младенца Христа Спасителя и предъ нимъ волсви, т. е., царіе палше поклоншася и отверзше сокровища своя, еже есть дары, злато, ливанъ и смирну. Первый старъ и сѣдъ, власы съ ушей долги... въ рукѣ ларецъ злата, а злато сплетено аки плетеницами. Другій младъ, власы кудреваты, лицемъ червленъ..., въ рукѣ сосудъ, въ немъ ливанъ. Третій лицемъ смуглъ, брада велика, мало надежда..., въ рукѣ сосудъ, въ немъ смирна. А надъ отрочищем, т. е., Христомъ на воздухѣ звѣзда, сіяющая лучами, подобна солнцу, и Ангелъ Господень летящъ, аки звѣзду держащъ“... Далі укладчик подлинника критикує інші малярські образи Різдва Христового і подлинники, що були до його, бажачи позбавити їх помилок чи від того, що йому здаєть ся помилками через пристрасть до модної західної іконографії: „Во многихъ подлинникахъ пишеть, что Пречистая Богородица лежитъ въ вертепѣ при яслехъ, на подобіе мірскихъ женъ по рожденіи, еще же и баба Соломія омываетъ Христа и дѣвица подаєтъ воду и льєтъ аки въ купель. И сему подражая древніи иконописцы, которые мало знали священное писаніе, и тако св. иконы писаша. И нынѣшніи нѣщцы грубіи и невѣжды иконописцы сему же подражаютъ и такожде пишутъ образъ рождества Христова. А Пречистая Дѣва Богородица безъ болѣзни роди непостижимо и несказанно: прежде рождества Дѣва и въ рождествѣ Дѣва и по рождествѣ паки Дѣва, и не требоваше бабеннаго служенія; но Сама родильница и рожденію служительница, сама роди, сама и воспелена, благоговѣйно осязаетъ, объемлетъ лобызаетъ; подаєтъ сосецъ; все дѣло радости исполнено; нѣтъ никакія болѣзни, ни немощи въ рожденіи. Въ мірскихъ же женахъ ина рождаетъ, ина воспеленаєтъ. въ Дѣвѣ же не тако: непусти кому нечистыма рукама касатися Пречистаго младенца Христа Господа (арк, 87)⁽¹⁾).

Як завважає дослідник подлинника, який називає редакцію,

¹⁾ Покровскій, *Op. cit.*, 65, порів. Григоровъ, *Op. cit.*, стор. 102.

що ми цитували, „палеховскою“, укладчик її-наслідував в душі наступників школи Симона Ушакова, які спочували більш західному художеству, аніж византийсько-російському¹⁾. Під впливом школи Симона Ушакова великоросійські малярі в другій половині XVII ст. почали свідомо вживати в російській штуці способи й манери західного стилю, що, як ми бачили, не обійшлося без впливу і на іконографію Різдва Христового.

Який стан річей був на Україні? Не маючи під руками ні копій українського подлинника, ані знімків з ікон XV—XVI ст., ми можемо про те на підставі деяких випадкових даних напевно казати, що вже з початку XVII ст., а може й ранійш, українська іконографія Різдва була ближча до західно-європейської, католицької. Данні для такого запевнення ми маємо в ірравірованих малюнках, які додавалися майже до всіх друкованих творів, що виходили в світ на Україні з кінця XVI ст. Так у „вѣршах“ Памвы Беринды на Р. Хр., виданих р. 1616 в Києві, поміж иншими малюнками надibuємо ось що: вертеп-склепіння, по середині на задньому пляні дугою двері, з боків два стовпчики, немов би сошки, що підтримують покрівлю. Крізь верхню частину дверей видно ангела й звізду; попереді в ліжниці (яслах) Младенець Христот, ліворуч, повернувшись до його, Богородиця з молитовно протягнутими до Христа руками, навколішки, поза adoratіo. Праворуч, лицем до Христа старий Йосиф в позі, що виказує здивування й побожність, права рука в його притулена долонею до груд-й, ліва простягнута до голови Младенця. Правійше від Йосифа, трохи за ним, два пастирі: геть геть старий, видно тільки лису голову, ближче до глядача молодий з ціпком; обидва навколішках, як на звичайному малюнкові adoratіo. За ліжниці Христової, немов би з дверей, визирають від та осел. Додамо ще подробицю: на лівій стіні, як раз над головою в Богородиці, немов укосом дашок, на взір тих, які бачимо на самих старинних малюнках Різдва Хр., V—XI ст., що вміщають його в хліві, під дашком.

Коли порівняємо ті іконографічні дані, зібрані нами, з обстановою вертєнної драми, яка дійшла до нас в польських та українських редакціях, то переконаємся, що „вертеп“ зберіг від старовини тільки одно своє назвище: нічого від старинної іконографії, спільної всьому православному світови, він не зберіг у своїй обстанові, а скористався тим, що надавала за-

¹⁾ Григоровъ, op. cit., 99, 102 і дал.

хідно-європейська католицька іконографія. Ся його відірваність від старинної артистичної традиції сходу свідчить про пізню появу його на Україні, саме про час не раніш початку XVII ст. Памва Беринда, що прикрасив свої вірші, видані „вмѣсто колядь“, гравірованими малюнками, дає досить певний *terminus a quo* появи „вертепу“ між українською людністю. *Terminus ad quem* визначить ся розглядом вертепного тексту що до інших літературних творів польської та української літератури того ж жанру й того ж сюжету.

Другий важний момент в іконографії Різдва се поклін волхвів. Він, як справедливо завважає дослідник євангельської іконографії — „належить до числа тем, які найбільше поширені в штуці старо-християнського періода“ — ми додамо, і в північній штуці і у византийсько-руській. Зрештою на сході у византийській і руській штуці він рідко бував самостійною темою для окремої композиції, а найчастійше вязав ся з Різдрвом, або входив як складова часть у композицію на тему „Что ти принесемъ“.

Ми вже згадували про другий випадок і навели зі зразків дані для характеристики волхвів-царів. Що тикаеть ся самостійного представлення поклону волхвів, то тут ми повинні згадати, що вже в III—IV ст. по Р. Хр. вони зустрічають ся до 20 разів в малюнках катакомб. Звичайний тип представлення: Богородиця сидить з дитиною на колінах, приходять з дарами три або чотири волхви; те саме бачимо в загальних рисах і в старших византийських композиціях із додатком Йосифа й ангела, що стоять за плечами Богородиці. Деколи волхви ідуть на конях, на ослах, верблюдах. Деколи вони стоять перед Іродом, потім — кланяють ся Христови.

У руських композиціях печерна обстановка деколи заховується, деколи — ні; часом волхви, представлені звичайно у високих шапках — являють ся в повнім руськім одягу, в кожухах з наплічниками. Одначе переглядаючи дані, зібрані проф. Покровским, ми не нашли ні одної буквальної подібности до того, що є у „Віршах“ П.-Беринди. В тім виданню ми маємо таку композицію:

На ліво (від глядача) на невеликім підвешенню Богородиця з Христом на колінах. За нею старий Йосиф. Перед Богородицею стоїть на колінах старий волхв з бородою, в довгій царській мантиї, з відкритою головою; він наставляє Дитині шкатулу з дарами. За ним стоїть з непевністю молодий волхв,

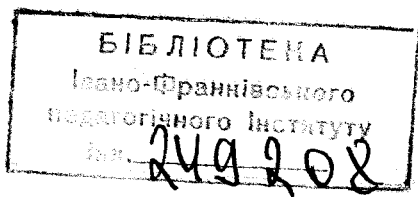
без бороди, з відкритою головою, простягнувши з убожаннем руки до Христа. Він в європейським, мало-що не подорожнім костюмі XVI—XVII ст.: у високих чоботах, коротких штанах, кафтані, підперезанім поясом, з відкинутим на плечах каптуром. При лівім боці, зверненім до глядача — шабля. У глибині — третій цар-волхв — середніх літ, в короні, що нагадує не-то мітру, не-то завивало в царській мантуї. На небі, над головою молодшого волхва, звізда, що розпускає довкола себе проміння. Палати на заднім плані оригінальні — наче рублений дах. З даних, зібраних у проф. Покровського, наша травюра пригадує дещо мозаїки ц Марії за Тибром, почасти образ Пінтуріккіо в галерії Пінті (N. 341), на скільки можна міркувати на підставі описів, поданих проф. Покровским (стр. 134, 136).

Вертепні пастирі являють ся часто з сови́дками; з тим самим музикальним інструментом („на мултаткаш граїа“) знають їх польські й українські кантички. Ся подробиця — дуже старинна: її зустрічаємо в найдавніших пам'ятниках християнської іконографії, які розслідув проф. Покровский.

Момент поклону волхвів важний для нас при поясненні походження вертепа ще й з иншої причини. Пригадаймо звичайну появу в польських й українських віршах — людей різних націй, станів і професій, цілий ряд ляльок, різнородно одітих — у вертепі і задаймо собі питання, відки взяли ся сі пестрі фігури, що радіють перед новонародженим Христом і які — на перший погляд здавало б ся — належать тільки припадково до сюжету пєси.

І тут іконографія — коли й не дає повного пояснення — тим неменш помагає вяснити дещо в композиції тої части вертепа.

Вже в скульптурі саркофатів можна помітити оригінальне представлення поклону волхвів: у центрі дитина-Христос — і до нього двома рядами підходять поздоровники, кождий несучи дарунок, відповідно до переказу — на Лятеранським саркофазі. На саркофазі Домігиллі, на фресці з катакомби Калліста — инша композиція: Богородиця на кріслі з дитиною, до неї приходять три волхви з дарами. Дуже рано обі ті композиції, зв'язані ідеєю представити в дотикальних формах пророцтво Міхєя („и потщат ся къ ней людєи и прївдуть язъци мнози“ IV, 1—2) — дали третю, під назвою „Что ти принесемъ“, инакше „Соборъ Пресвятыя Богородицы“. Сей образок видав

з євангелія Сійського мон. XII в. іще Θ. Буслав¹⁾. В горішній частині на полі гірського краєвиду Богородиця з дитиною на колінах, з лівого боку — волхви, що несуть дари, з правого — Йосиф і пастир з сопілкою. В другім ряді — під ногами Богородиці пророки з ц. Давидом на переді, на ліво від них — земля, в формі півнагої дівчини підносить вертеп, на право — пустиня також в формі півнагої дівчини — одну руку простерла а другою тримає ясла. Опис додає до сього, що її повинно представляти ся обвитою травою й окруженою цвітами. Дещо подібного маємо також в рисунку Строганівського опису²⁾ („Подлинник“), тільки тут головна роля належить пророкам, що приносять поздоровлення.

Коли ми звернемо ся до пізнійших руських зразків, то ще ближше підійдемо до важного для нас моменту, коли радіюча товпа вдерла ся до серйозного ходу містерій. У нас вертепна містерія, звязана з танцюючими й радіючими фігурами найшла собі підмогу в тих пізніх (XVII до поч. XVIII в.) зразках. Так в зразку по копії колек. Ундольского N. 130 читаємо таке (к. 77 відв. — к. 78): Пречиста сидить з Христом на руках, явий благословить окружающих. Над ним небо зі звіздами й ангелами; приходять волхви в дарами, против Пречистої „вертепъ, а въ немъ ясли держить (дівчина), полъ ея нагъ, а другая девица, полъ ея не нага, обвилась травою, цвятки; посторонъ пониже стоить Йоаннь Домоскинъ, рукою благословляеть, а въ другой свитокъ, а въ свитке написано: „о тебе радуется всякая тварь“. По другій стороні — Евфимій Великий, також зі звитком, благословлячи, „а посреди ихъ стоятъ народи многи, князи и боляри, и святители, и иноки, и воини, стары и русы и средно и млади и множество ихъ, руки молебны; подписи ихъ „мы же Дѣв Матерь Бѣѣ величаемъ“.

Коли взагалі в історії вертепа повинен брати ся під увагу не тільки літературний матеріал, але також іконографічний, то, здасть ся, поминати дані останньої композиції ніяк не можна.

¹⁾ Истор. очерки II, ст. 85—87 і табл.

²⁾ Покровскій, op. cit. 89.

Студії з історії церковної унії.

Написав Богдан Бучинський.

I. Ісидорова унія.

Ситуація на Білій Русі й Україні починає виходити на верх тільки в останніх хвилях побуту Ісидора в Італії. Коли переводимо перегляд фактів із його виправи на собор¹⁾, його присутности на соборі в Ферарі²⁾, його діяльності на соборі в Фльоренції³⁾, його подорожи з собора до границь руських земель⁴⁾ — таке насунеться нам спостережене. З ситу-

---

При м. ред.: Як писалося свого часу (Записки т. LXXVIII) пок. наш співробітник Богдан Бучинський лишив в рукописи свою головну працю по історії унії, в кількох редакціях. Те що друкуємо тепер — се останній начерк, найбільше загальний змістом, але не викінчений, писаний невичайно нерозбірно. Чимало труду вложено в відчитання і виладження цього очерку, місцями зміст його приходилося відгадувати; але не хотілося лишити сеї останньої праці горячого адепта нашої науки неужитком. Титул доданий нами.

¹⁾ Жерела: путник Суздальця, повість, новгородська перша, псковська друга, никовіська, документи архива в Кенігсберзі, розвідка Карге, додатки у Левіцкого, Голубінский.

²⁾ Сиропул 6. 13; Доротей р. 43 і 44; повість.

³⁾ Сиропул 8. 4, 8. 2, 8. 8, 8. 16, 811. 12, 9. 1—6, 912, 10. 3, 10. 2, 10. 19, 10. 17; Доротей акти 6. VII 1439 22 і XI 1439; грам. папи до вел. к. Василя, до Володислава III, до імп. Константина, грам. папи для Ісидора.

⁴⁾ Література понизше.

ацією на Україні і Білій Русі Ісидор не міг познайомити ся підчас своєї їзди на собор, бо від Твери вибрав маршрут, що лишав на боці згадані землі. Підчас цілої його виправи на собор, що тревала майже цілий рік, знаємо тільки оден епізод, в котрім Ісидор зустрічає ся з ситуацією на Україні і Білій Русі. Епізод темний і з усього, що ми можемо думати про нього, ясне одно: існуване напруження між Ісидором і Жиґмонтом Кейстutowичом, великим князем литовським.

Його констатують на основі листу вел. князя, але можливо його сконстатувати і на основі маршрути Ісидора від Твери, де він станув 17 вересня 1437 р. В такому разі і причини диссонансів між митрополитом і великим князем литовським, треба шукати в подіях 1437 р. А коли зважити на не зовсім неправдоподібний факт, що Жиґмонт в р. 1434 апробував московського кандидата на престол митрополичий і вирікаючись отсим автономної політики церковної Витовта і Свигригайла, за те унеможлилював немилі йому дипломатичні штуки з унією (успішно практиковані на Заході партизанами Свигригайла в р. 1434), стає можливим припущене, що Жиґмонт свідомо стояв з уніонних мотивів в опозиції до Ісидора вже з першим приїздом його на Москву весною 1437. Таке становище вел. кн. литовського не могло в переїзді Ісидора на Москву пошкодити останньому — країни, через котрі міг переїздити Ісидор, були в руках Татар, союзників Свигригайла й його українських партизанів. Але інакше складались обставини, коли Ісидор мав їхати на Захід. Я не буду толкувати темного місця в грамоті вел. кн. литовського з Левіцким і Барвіньським, що Ісидор вів спеціальні переговори з Жиґмонтом в справі обіслання собору, одначе припущене, висноване із маршруту Ісидора, в моїх очах вповні правдоподібне, і воно чинить можливим гіпотетичне пояснене диссонанса між Ісидором і Жиґмонтом ріжницею поглядів у обох на унію.

Ісидор 8 тижнів весною 1438 р. вів переговори з Жиґмонтом, можливо що сондував становище вел. кн. Жиґмонта, але вкінці рушив сам морем, а табор перепустив Жиґмонт через свої землі¹⁾.

---

¹⁾ Останнім вел. князь литовський учинив уступок Хрестоносцям й московському правительству, а рівночасно дав доказ, що принципіальні ріжниці в поглядах, а не якась особиста неохота, викликали диссонанси між ним та Ісидором.

Приймаючи, що диссонанс в рр. 1437 і 1438 між Ісидором і Жигимонтом викликаний як раз уніонними мотивами, ми будемо бачити в тім причину того, що Ісидор не постарався про участь білоруських і українських земель в соборі.

Оставались, правда, землі корони польської, а навязати з ними зносини Ісидорови було тим декше, що було там тільки двох єпископів, а третим був сам Ісидор.

Він одначе сього не вчинив. Одно, що через те виринуло-б питання обсилання собору і з обох волинських єпископій, що були ще в певних руках Свитригайлових партизанів, друге се жевне становище польських міродайних сфер супроти папи і собора в Базелі. Формально була проголошена неутральність від р. 1434, одначе, скільки можна було судити, загальна опінія польського клира та єпископату хилила ся на бік Базилі і Ісидор в пересправах з ними мусів заявити ся ясно або за папою, або за собором; а як знаємо з документів архіва в Кеннісбергу, він стремів ся як найменше говорити в сій справі. А не забуваймо, що Ісидор доволі докладно міг знати через Хрестоносців про ситуацію в Польщі, що уже він знав Збігнева Олесницького і мабуть міг завважати, що польський єпископат не дуже запалює ся до унії церковної. Так як ми бачили принципіальні причини вчинили неможливим, щоб Ісидор вистарав ся о присланє на собор делегатів з білоруських і українських земель. А як раз обставини зложили ся так, що ніхто иньший крім нього не міг о се постарати ся. Свідощтво Сиропула стверджує й сучасний документ: Ісидор мав припоручене привести з собою послів і єпископів руських на собор¹⁾. Оставалась іще, але лиш для Галичини й Поділя, молдавська амбасада на соборі. Її рішено завізвати на собор разом з амбасадю руською²⁾, її делегат по коротенькім опорі пішов за руськими делегатами, один із її учасників виступає пізнійше як уніят в Галичині³⁾, а воно стає не маловажним супроти звязий в XIV ст. між церковною організацією Молдавії і галицькою митрополією⁴⁾.

¹⁾ Сиропул 3. 3, 4. 13 лютого доносив Іван з Рагузи, делегат собора в Царгороді отцям собору в Базелі, що між делегатами володаря Сходу будуть руські делегати. Keller Conc. Basil. I. 378.

²⁾ *ib.*: de Russia et de Wlachia Maiori et Minori.

³⁾ Akta grodzkie XIV. N. 2409, пор. Cod. ep. II app. N. 11 і 13.

⁴⁾ З припорученя патріярха еромонах Симеон має завідувати Молдавією, яко намісник митрополита галицького (Acta P. C. II. 529) і по нім наслідувати митрополію галицьку (Acta P. C. II. 157). Галицький

І діяльність Ісидора на соборі без делегатів українських і білоруських земель се діяльність грецького єрарха, візантійського визначного політика, знавця старогрецької літератури і патристики і ще в дрібній частині репрезентанта земель великих князів московського і тверського. Тільки під кінець його побуту починаємо зустрічати сліди заінтересованя ситуацією у вел. кн. Литовським і Короні.

Сам хід пересправ про унію висунув справи обрядові і справу співістнованя обох організацій церковних на стіл. По дни 6 липня виринула з боку папи справа грецької літургії, справа евхаристії й миропомазаня, розводів, вибору патріярха.

Греки знов піднесли справи поминаня папи на літургії і домагались скасованя латинської церковної організації там, де здавна існувала організація грецької церкви. І на становищі Ісидора видно вплив правничого признання грецьких обрядів папою. Він бере уділ в переговорах про унію Вірмен й мабуть через него і Вісаріона перейшло признання грецького хрещеня в буді з 22 падолиста 1440 р., котрої декрет він і підписав.

Одначе з правних відносин висловлених актом VII. 1439 виходив ще другий ланцюх подій. Становище Ісидора при владженю отсього акту ввело його в конфлікт з членами московської амбасади, а рівночасно нахилило його на бік папи, котрого як раз десять днів перед виданнем акту унії зложив з папства собор в Базиліі.

Конфлікт з московськими членами амбасади руської спонукав Ісидора звернутись до земель українських і білоруських, а рівночасно папі треба було підпори на Сході. 11 серпня став Ісидор папським легатом на Русь, значить по словам папського акту, на велике князівство Литовське, Лівонію, вел. кн. Московське й руські землі польської корони.

В серпни, як бачимо, наступив рішучий поворот в становищі Ісидора: поруч ситуації в Москві стає він тепер числити ся з ситуацією у Польщі і Литві. Сей поворот відбув ся ще й по тій причині, що кандидатуру Ісидора на патріярха, видвигнену в липні, вдало ся його противникам усунути на бік, чого вони натурально не могли вчинити без викликаня хочби і невеликого діссонанса

митрополит посвятив єпископів Йосифа і Мелетія (А. Р. С. II. 529 і 241). Голубинский: Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской. Москва 1871 ст. 273—274 і зам. на ст. 375 і 376.

між ним та імператором. А коли зважити на те, що своє іменоване митрополитом і прийняте в Москві він в значній мірі завдячував заходам царгородського правительства, воно, коли прийняти можливим невеликий диссонанс між Ісидором і імператором, могло спонукати Ісидора оперти ся на папі.

Від папи, а не від імператора дістав він рекомендацію до великого князівства Московського і короля польського Володислава.

В вересні і жовтні 1439 р. сформував ся в умі Ісидора плян його діяльності. Він рішив ся поїхати через Угорщину і Німеччину на Русь. Поруч голошеня унії піднесу ще друге, побічне, але для візантійського єрарха і політика немаловажне завдання: збирати субсидії для Царгорода. Папа апробував одно й друге, сфери царгородські оставались супроти Ісидора дещо нанружені і Ісидор мабуть не відпроваджував імператора до Венеції.

При кінци жовтня 1439 р. він рушив до Венеції. Деякі московські члени його амбасади постарались скористати з нагоди й кинути його, а сей симптом мусів його ще більше збентежити, коли надійшли звістки, про смерть Альбрехта II, короля німецького, чеського, угорського.

Ісидор задержав ся в Венеції, а потім рушив до папи. І папські пляни захитались. Була хвиля, де папа вирікаючись своїм надій на Ісидора яко легата, удавав ся до імператора, щоб він поміг Ісидорови дістатись на Русь через Царгород, а при тім папа вельми характерично промовчував його титул легата!

Одначе вкінци папа рішив ся в другий бік. Ісидор удав ся до Венеції, щоби їхати на Царгород і Польщу, а папа відняв йому його місію, іменуючи його, одного угорського, одного польського єпископа кардиналами. Ісидор навіть не чекав на зверхні признаки своєї почеси і рушив морем, щоб на Загреб по двох місяцях дістатись до Буди.

Відносини політичні в краях корони св. Стефана, котрі в жовтні 1439 р. мало що не помішали надіям папи на діяльність Ісидора яко легата), починають з його побутом в Буді в високій мірі впливати на долю унії, так впливом, який вони мали на Польщу, як і на Балкан.

В хвилі, коли Ісидор був в Буді, радили там збори магнатів, що апробували переговори між королем польським і угорськими делегатами в Кракові і вzywали його, щоб їхав до Угорщини. Рівночасно партизани Елізабети, жінки небіщика Аль-

брехта зібрались в Коморні.

Ісидор остав в Буді 10 день і щоб заманіфестувати своє становище супроти персональної унії між Польщею і Угорщиною по стороні короля Володислава, він видає свій обіжник в справі фактичного признання грецькій церкві, її spirituali-ів і согrogali-ів. Зміст обіжника поруч інтерпретації слів його можна інтерпретувати ще двома рядами подій: ситуацією на Угорщині і справою реалізації унії.

Він звертаєсь „яко з божої ласки архієпископ київський і легат палєський на Польщу, Литву, Лівонію“ до Латинян і Греків і тих всіх, що підчинені святий соборній церкві царгородській — Руси, Сербів, Волохів і всіх християнських народів. Серби і Волохи йому ні з одного ні з другого титулу не були підчинені: значить в тім він виходить із сфери своїх правних прероґатив.

Але угорська політика як раз за Жигимонтом й Альбрехтом шукає щастя на Балканах і в Венеції — вповні правдоподібно виглядає, що се вчинив Ісидор, щоб з'єднати собі угорських партизанів короля Володислава; так само і вислане обіжника з Буди, котра зовсім в сфері його висловів не лежала, — можна вважати яко куртуазію супроти угорських політиків.

Другий ряд подій, котрі інтерпретують наш документ, се реалізація унії в обрядовій сфері. Правною підставою поруч його широкої повновласти яко легата послужили акти 6 VII 1439 і 28 XI 1439. Основна думка: не може бути схизми між обома церквами, бо всі правно хрещені. В другій лінії виводить обіжник, що евхаристія і тайни покаяня і *implicite* тайна священства і одної і другої церкви правні.

Власну інтерпретацію грамота чинить своїми постулатами виясненем тої сфери відносин обрядових, що їх згаданий обіжник мав нормувати. Бо як порівнаємо силу висказів в обороні правній грецьких обрядів з силою умотивована обрядів римської церкви, то побачимо, що Ісидорови ходить не о признанне римлянами обряда грецького, а навпаки.

Ісидорови за довгий час його життя аж до його подорожи із собора доводилось із всіх земель, де латинники панували над православієм, пізнати відносини хиба лиш держави венецької. Але його доводі довгий побут в самій Венеції і його побут на Угорщині міг йому отворити очи широко на ситуацію, а рівночасно дати йому перечути, що його чекає в руських зем-

лях Корони, а по часті в руських землях вел. князівства Литовського.

Про Верещю за XV в. маємо звістки про великі репресії з боку Великої Ради за саме богослуження грецьке в Венеції, про непризнаване православних християнами, про відобране православних церков, про репресії за зносини з царгородськими патріярхами в справах єрархічних, про поневіряне православного духовенства католицькими єрархами, нікчемні торги духовними посадами.¹⁾

На Угорщині чуємо про практику з боку, як раз більше від білого клиру толерантних францісканів, хрестити навернених на католицьке Русинів в Угорщині і Семигороді.²⁾ Те саме було і в Хорватщині і в Боснії, а сам легат папський 1457 р. охрестив Стефана, короля Боснії, з котрим Ісидор стрічав ся в зимі 1440 р.³⁾

А коли зауважати, що в Вильні 1440 р. дійсно квестіювали правосильність церковну Ісидора на точці хрещення грецької церкви, буцїм то не признаного римською, то будемо могли втягнути до оцінки мотивів видання обіжника і той факт, то будемо могли лиш ствердити те, що сказали ми вище.

І так вплив ситуації в українських і білоруських землях, що почали неясно пробиватись наслідком самого ходу подій на соборі, вибивають ся вже, хоч і злучені зі справами угор-

¹⁾ VI. Lamansky. Secrets d'etat de Venise. SPeterbourg 1884. Рішення „Ради“ в справі кретенських Греків: „in 1454 XIII novembris provisum fuit, quod pappates Graeci non possint aliunde venire et stare in Creta, et quod forent annus pro cesali, et subsequenter in 1465 25 iunii provisum, quod Cretenses non possent ire Constantino-polim pro recognoscendo ab illo Patriarcha aliquod sacrum aut non sacrum et demum in 1471 magis atque magis provisum, quod aliquis papatus insulae Cretae non possint facere officium sacerdotis, qui non fuerit consecratus ab subditis Domini nostri. 8 марта 1458 ст. 058 рішає Рада нагородити доносчика з поміж грецького клиру на своїх собратей, 045, 15 липня 1461 відбудоване православних церков для уніятів на Креті. 17 над. 1461 кара за зносини з патріярхом в справі посвяченя церкви, репрезентанти клиру просили 26 мая 1490 ut amoveatur quedam detestabilis consuetudo, quod quando aliqua ecclesia greca vacabat eius pastore, — deliberabatur plus offerenti, nulla habita consideratione personae vitae et conditionis eius, qui ecclesiam ipsam accipiebat. 057.

²⁾ Буля папська 4 липня 1446 р. у Катони Historia critica regni Ungariae Пешт 1790 в XIII, ст. 497 і 498.

³⁾ Pastor, Geschichte der Päpste I, 1903, ст. 729.

ськими в будинськiм обiжнику. Ісидор рушає в першу державу, в якій він мiг фактично вести дiло унїї в дiло — в Польщу.

В краях польської корони оставав ся Ісидор чотири мiсяцi, цвiтень—липень 1440 р. і з того передостаннi мiсяцi перевiв в возводствi руськiм, в князiвствi белзькiм і в землi холмськiй.

Польське центральне правительство, що зразу на рекомендацiї папськi в справi Ісидора вiдвiчало доволi холодно, мало в мартi руки в справi угорськiй. Кардинал Олеснiцкiй першiй задокументував, що бачить в Ісидорi союзника; він рушив до Санча супроти нього, признав його сам кардинальську летацiю і дозволив манiфестацiйну вiдправу грецького богослуженя на Вавелю.

Ісидор поспiшив в Кракiв. Там зустрiв ся з королем Володиславом і його братом Казимиром. Вiсть про смерть неприхильного Ісидорови великого князя Жигимонта вже мусiла наспiти в Кракiв. Рiвночасно прийшла вiсть про уформоване литовських партiй, а її зміст для Ісидора був такий, що могло його лиш утвердити в його попереднiм становищи супроти короля Володислава.

Ісидор, що застав польськi мiродайнi круги в хвилi напруженого розгону польської експанзивної полiтики, рiшив ся остати довшiй час в українських краях польської корони. По формальнiм признаню унїї з боку мiродайних сфер центрального правительства, йшло признане з боку автономiчних тiл і се уможливили йому прихильнi обставини, що вчинили повiрника Володислава реґентом в його неприсутности земель малопольських і руських.

Перше мiсто владиче, Перемишль, в котре він заїхав при кiнцi цвiтня, знайшов митрополит без владики; катедра в руках польських; клир терпiв важкi репресiї на точцi бенефiцiй і церковних судiв. По всякiй правдоподiбности Ісидор проклямував унiю, одначе в тiй найбільше захiднiй, найбільше економованiй на польськi впливи епархiї, вона майже зовсiм годна була запусита корiне. Кажу майже — бо деякi слiди можна і тут заобсервувати.

З перемиської епархiї рушив Ісидор у власну епархiю галицьку. Ситуацiя може була ще сумнiйшою, як в Перемишли. В останнє бачила свого владика епархiя галицька в роках 1428. Правнi пiдстави церковної органiзацiї, бенефiцiй, судiв церковних були заквестіонованi формально з двох бокiв: з боку латинської ерархiї

і з боку київських митрополитів. Рівночасно ізза непрясутности останних в галицькій єпархії фактична перевага латинських єрархів була величезна. І можна сказати, що візантійський патріарх, грецький єрарх, став для галицької єпархії більше заслуженим, чим його попередники, Кипріян або Фотій. Чоловік, що 1451 р. згодив ся на поставлене нового єпископа для митрополитчої катедрі, чоловік сей умів признати вагу і значіне галицької архикатедрі для руської церкви. В ній він перебував повні два місяці. Митрополитча юрисдикція могла впасти напевно в конфлікт з патріархами, з приписами польського права земського з латинською єрархією. І як раз на тій непевній території він перевів розмірно довший час. Рівночасно голошене унії уводило його в конфлікт з її противниками з поміж самої православної людности, а рівночасно з партизанами базилейського собору і взагалі тими з поміж латинського клира, котрі передше користали з матеріального боку з формальної неповноправности православної церкви.

Ісидор підніє клич фльорентийської унії, а тим самим клир признає папою Євгенія IV засуспендованого собором в Базелі. Архиепископ львівський Ян зі Спрови заявив ся формально за папою в серпни 1440 р.; може воно відбулось не без впливу Ісидора, котрого архиепископ в маю признає фактично правовірним. За архиепископом пішов і Петро, брат його, воевода руський.

В першій половині мая проклямовано унію у Львові, в другій імовірно в галицькій катедрі на Крилосі. В Галичи перебував Ісидор довший час — увесь червень, можливо що збирав субсидії з дібр крилоських, а може з близька обсервував справу унії церковної на Молдаві. Можливо, що перед тим ще зносив ся з воеводою подільським Грицьком Кердевичом, що одинокий з поміж Русинів виступає між свідками акту 1443 р., що інтересував ся справами холмської єпархії та мав своє воеводство в границях юрисдикції Ісидора.

По всякій правдоподібности за того побуту Ісидора в митрополитчій єпархії могла зародити концепція правна зрівняня в праві єрархії та клиру руського з латинським. Виводжу се з того, що ембріонально виступає ся концепція в грамоті Ісидора в Холмі 27 VII 1440.

Єпархія холмська остання із коронних єпархій, через які доводилось переїздити Ісидорови, сама в собі невелика, не була в такім ровстрою, як митрополія галицька. Крім того, що

холмські єпископи ішли за собою нерозривно разом, що мали вони сильних опікунів в родині Угровецьких, зберігала ся вона ще й спеціально наслідком дуже слабого розвитку латинської церкви в Холмщині в XV в.¹⁾

Чи застав Ісидор в Холмі владика Григорія, що виступає в рр. 1443 і 1446 чи його він доперва поставив? Перше по моїй думці більше правдоподібно.²⁾

Скупі виймки з тої частини ітнераря Ісидора, що доторкають ся Холмщини, подані Голубінским, подають тільки один факт, що його варто піднести: гостину Ісидора у Угровецького Андрушка. Хоч з актив холмських, з котрих досі беремо всі наші звістки про отсей рід, не багато можна довідатись про їх відносини до духовенства холмського, одначе можна піднести один факт: родоначальник Олехно Угровецький поробив наданя в користь холмської катедри і його наслідники довгі часи сповняли його волю.³⁾ Може і під впли-

¹⁾ Ряд холмських владик можна реконструувати на підставі холмського помянника, нині втраченого, але використаного уніятськими письменниками в XVII віку єпископом Сушею і XVIII в. єпископом Львом Кишкою. Доповнена в холмських книг актовних та холмського церковного архіва. Праці: Модестъ, Холмская православная епархія; Лонгиновъ, Червенскіе города; Петрушевичъ, Краткое извѣстіе о Холмской епархіи и ея святителяхъ. Н. С. Гр. Матицы 1866 і 1867. Львів. Площанській в передньому слові актив Виленської Комісії т. 19, 1892, ст. XXV—XXIX і в передньому слові 23 тома, 1895, ст. XXXIV—CCXIV й Прошлое Холмской Руси, I—II, та замітки до статей Площанского Теодоровича, Городъ Владимиръ Волинской губерніи й Будиловича в Журналі М. Н. Пр., 1893 май.

²⁾ Маєтности єпископів холмських в місцевості Стопне і маєтности Угровецьких в Угрові, граничили з собою (акт 1448 р.). На церкв св. Спаса і її фільварок підносили в XVII в. претенсії холмські владики, в XVI в. „подавав“ король і був переведений принцип діличности. З того мож робити вивід, що 27. VII. 1440 не було в Холмі владика, коли нема згадки про них в грамоті Ісидора. А се знов е в гармонії зі звісткою актових книг про „смерть владика“, котра носить дату 1440 р., і по всій правдоподібности її треба нам заховати.

³⁾ 6 XII 1416 записав Олехно Дмитрович в Лукова два корці меду для холмської катедри (Суша). Се мабуть той сам запис, згаданий 7 вересня 1531: *quam aream sive cmetonem Butynec generosus et strenuus olim Olechno avus ipsius Stanislai donaverat pro elemosina ecclesie rutenice monasterii Chelmensis vel potius tantummodo coretum mellis per ipsum Butynecz solvendum, de qua donatione privilegium prefati Olechno lacius disponit* (44), а ще крім того мова в пізнійшій згадці про дальші наданя Угровецьких: „*pensionem alias dan medonis apud nobiles esse, que ex antiquo ibidem wladice et ipsius ecclesie dabatur.*“

вом зносин з Андрушком Угровецьким й Грицьком Кердєвичом, старостою холмським, у Ісидора являє ся перший зв'язний документальний факт заманіфестованя непорушности руських бенефіцій церковних з огляду на церковну унію з Римом.

„Намъ суццимъ православнымъ христїянамъ Ляхомъ и Руси достоить исполнити Божия церкви и священниковъ, а не обидѣти“, каже він звертаючи ся до тодішнього воеводи Грицька Кердєвича, старости і їх наслідників.

В останнім висказі, маємо в зароді усі пізнійші імунітети руської церкви — починаючи актом 1443 р. Сей акт видав Ісидор підчас свого побуту в Холмі — останнім владичім городі коронних земель. Його побут в Холмщині до виданя отсеї грамоти тривав всього 17 день, рахуючи в тім й побут в Белзі й Грубешові — до Холма дістав ся в тім самім дні, в котрім видав згадану грамоту. Погляд висловлений в ній не міг зародити ся спонтанічно за так короткий час: в ній треба доглядати ремінісценції із його побуту в Галичині.

Що митрополит не виступив з отсим новим поглядом ні в Перемишли, ні у Львові, ні в Галичи, се можна зі всею правдоподібністю толкувати відносинами латинської єрархії супроти руської церкви. Трудно було голосити принцип: „кто обидеть церковь Божию, закону противляется“ в Перемишли, де руська катедра була в руках латинського єпископа, або в галицькій єпархії, де „которые были мѣста и села къ Галичу, то все отобрали и на тому фундавали арцибискупство“, в тій самій хвилі, коли одна заява тих самих латинських єрархів в користь собору у Базелі могла зробити з Ісидора звичайного інтруза.

Більше Ісидорови в коронних єпархїях побувати не довело ся, з виїмкою коротенького переїзду в 1443 р. — і оцінювати становище коронної України супроти унії на основі тих результатів, які привів його двомісячний побут, се завдане перед котрим історик мусить задержатись.

Всеж деякі результати були: не шукати їх в догматичній стороні, ані в обрядових змінах, але шукати в думці правного забезпеченя руської церкви супроти польської держави і латинської церковної організації. Протиставмо оцінку правного становища руської церкви в землях коронних в грамотах Ягайла 1433 р. землі Луцькій і вел. князівству Литовському і в ретроспективнім висказі грамоти Володислава Ягайловича — з ідеями, котрими нав'яна грамота з 23 III 1443. Кажу: результати діяльности Ісидора видні в думці правного забезпе-

чення руської церкви буквою устава, а не в правній практиці. А всеж таки в принципі рішено справу і дальше становище польського правительства супроти руської церкви, виказує деяку зміну в основнім погляді, в букві права, в принципі.

А й дальше фактично існуючий стан з попередніх часів, вносив тим самим, сам собою фермент в історичний процес.

По тримісячнім побуті в українських землях польської Корони, рушив Ісидор в вел. кн. Литовське.

Його маршрута — маю—нід рукою тільки скупі виїмки з його пороблені дослідниками, — вказує на те, що так як і в Польщі, він передовсім рішив ся дістати апробату у центрального правительства у Вильні. Дуже можливо, що він думав, що польському правительству удасть ся дійсно ограничити права Казимира вел. кн. литовського.

Але коли він в половині серпня 1440 р. станув у Вильні — відносини в центральному правительстві вел. князівства змінились рішучо: керма держави знов була в руках панів — ради вел. кн. Литовського і унії держави Польщі й Литви фактично була зірвана.¹⁾

Одначе рівночасно в вел. кн. Литовським існувало то „збільшене числа володарів“ що по словам грамоти вел. кн. московського мало не маловажний вплив на долю руської церкви, що було разом із князюванем Казимира впливом реакції руського елементу у вел. князівстві. Ситуація політична ставала ся мутна і непевна, а тут як раз на Литві і в сумежній Лівонії підняли голову партизани собора в Базелі, і як раз їх протектор, єпископ виленьський Матвій, споміж інших панів рад визначав ся своїми впливами.

Рівночасно до Москви в вересні приїхали учасники флорентинського собора, а маємо документальні звістки, що переїздяючи через білоруські землі вел. князівства, вони не таїли ся зі своїми поглядами, що знов деякі з них почали завзято аітувати проти унії в Новгороді великім.

Бурлива ситуація політична у великому князівстві дотикалась безпосередно Москви, а родинні звязи між Олельком Володимировичем, князем київським, і московською династією уможливили зносини між Київом і Москвою.

До Київа, що стояв через кримські кольонії генуезькі в зносинах з Царгородом — могли приходити звістки про непово-

¹⁾ Грушевський, Історія України Руси, т. IV, ст. 199.

джене, яке зустрінули унію в Царгороді.

Правительство литовське лишило собі вільну руку, виводжу се з відзиву грамоти виленських міщан з падолиста 1440 р. Але тим воно давало вільну руку й нижшим факторам.

Єпископ виленський перший отверто не признав унії; він не дозволив Ісидорови голосити унії в урочистій відправі церковній в виленській катедрі. Мотиви, що кермували ним, се по всякій правдоподібности охота затримати за латинською церквою її привилейоване становище; крім того єпископ в р. 1442 і 1451 подає ще два мотиви. Перший — єпископ не признає Ісидора, бо він не признає собора у Фльоренції, а одиноко леґальний собор в Базелі нічого йому про те не доніс. Другий, доґматично-обрядової натури, — єпископ сам був маістром теолоґії.

В своїй скарзі на єпископа виленського в літі 1451 р. Ісидор вводив в оден причиновий ланьцух становище єпископів зі становищем князів удільних вел. князівства московського, з його арештованем в Москві в марті 1440 р. і відобранем катедрі в р. 1441 р.

І я думаю, що є дійсно в наших, впрочім незвичайно скупих джерелах — ланьцух, не фактів, а радше ідей, думок, що покриває ся із причиновим ланьцухом, котрий Ісидор подає в своїй скарзі 1451 р.

Становище єпископа виленського маємо з серпня 1440 в його висказах з р. 1442; воно, коли відкинути його умотивоване, вповні покриває ся зі становищем кн. Олелька з лютого 1441, в копії його в грамоті з 5. II. 1441, а становище останного покриває ся зі становищем правительства московського з серпня 1441 р. в копії його сучасної грамоти.

З другого боку маємо факти, що вказують на те, що князь київський звернув увагу на становище єпископа виленського в рр. 1440—1447 і рівночасно маємо факт зносин між московським правительством і удільним князем у вел. кн. Литовським перед втекою Ісидора із Москви в вересни 1441 р.

Одначе тільки й всего можна сконстатувати, не більше. З другого боку українські і білоруські князі — маємо на ділі відомости лиш про князя київського й смоленського — признали Ісидора законним митрополитом, так само й Лавра печерська. Від формального ігнорованя унії в кн. Київським — се одинока впрочім звістка про становище українських князів — відбивають ся ще деякі фактичні хоч й невеликі уступки унії.

Фактично в Києві й Смоленську Ісидор голосив унію, бо поминав імя папи в богослуженні в св. Софії й в Богородичнім храмі Смоленська; фактично тільки в р. 1447 київський князь вважав відповідним перед патріархатом вводити в дискусію зміст й форму флорентийської унії, а з опозиційним до унії Катоним князі удільні увесь р. 1441 не входили в ніякі зносини.

Майже неможливо оцінити становища решти областних князів, панів шляхти, й — оскільки воно могло мати тоді голос — міщанства.

На Волини признавали Ісидора митрополитом; в р. 1447—1448 вислали міродайні сфери Волини володимирського єпископа Данила до рукоположення в Царгород до уніята-патріарха Григорія Мамми і до Ісидора, що тоді перебував в Царгороді. Єпископ фактично присягає на унію — але чи його з тим вислали з краю?

Не рішаючи ні сього ні того питання, мусимо признати, що Ісидора мусіли за його присутности таки в р. 1440 признати митрополитом.

Ніяких звісток про басен Припети й Лівобережа не маємо. Що до становища міст українських, то при слабім розвитку міської самоуправи в XV в., а при початковій організації братств а ргіогі можна сказати, що власного голосу вони зовсім мати не могли ¹⁾. А аристократичний лад української суспільности в XV ст. не дає й думати, щоб який небудь голос могли мати народні маси, хоч фразу „и всему купно христоименитому Господню людству“ „и всемъ православным“ й надібуюмо в сучасних актах.

Чи одначе дійсно Ісидорови не удало ся викликати на Україні і Білій Русі ніякого співчуття до унії серед своїх цілорічних подорожей по тутешніх краях в рр. 1440—1441? Думаю так, коли розуміти унію яко піддане під догму римської церкви, а ні, коли бачити в ній спосіб для правного забезпеченя руської церкви, а не ціль саму по собі.

Що в очах Ісидора-політика сей бік його діяльности може й не мав стільки вартости, що використання унії для Царгорода, що в очах консервативних прихильників догматичної унії її обрядова й правна сторона грали меншу ролю, і що він сам власних здобутків не оцінював — се вповні зрозуміле.

¹⁾ Першу звістку про міщан в пересправах про унію стрічаємо в документах під р. 1500 — передше її не має.

І в вел. князівстві Литовським так само як і в Короні зустрічаємось зі змаганем забезпечення руської церкви уставними грамотами. І як раз отсе змаганне не старше 1440 р.!

Як раз перший звістний нам факт належить до побуту Ісидора та його пропаганди унії в Києві в лютім 1441 р. Коли аналізувати джерела акту, то поруч давних уставів Володимира й Ярослава та кн. Василя Дмитрієвича московського — виступає й папський лист до вел. кн. Василя Василевича й погляд голошений Ісидором в липні 1440 р. в волинській грамоті про обовязки світських: „исполняти церкви Божіи, а не обидѣти“. Такий склад джерел викликає постулат, щоб інтерпретацію грамоти переводити не тільки з боку церковного імунітета, але й спеціальних обставин, що їх вела за собою унія.

Грамота своєю формою і стилізацією є як раз ділом уформованя відносин 1440 р. на Україні. Вона видана від князя київського і його ради для митрополита і його намістника. Хоч князь виступає яко володар київський „*jure hereditario*“ то вона характеристично покликає ся на прецедент правної практики за Фотія. Хоч поодинокі точки грамоти вказують на те, що її автор мав під руками всі три згадані висше устави церковні, то князь київський на них не покликає ся, а покликає ся поруч згаданої практики за Фотія ще на загальникові вискази: „по старому, що із давна прислужало митрополії“. Се акцентоване підстави правної не так в правному акті володаря, „государя отчича київського“, а в консервованю старинної практики вказує, що князь київський супроти кличів унії в Римом, кличів по словам листу митрополита Іони до него р. 1450, не таких, „які переказані були нашому православному христіянству з початку“ — рішив оперти ся на принципіальнім задержаню старокіївських порядків. Се приводжене яко конкретної підстави правної практики за митрополита Фотія, а не Герасима, як раз того Фотія, що рішучо опирав ся проєктам церковної унії за Ягайла й Витовта, вказує на те, що укладаючи сю грамоту київський князь мав спеціально на приміті догляди на правне забезпечене руської церкви з боку Ісидора.

Як я вже сказав в жерельнім складі грамоти можна помітити впливи папського листа до в. кн. Василя Василевича й поглядів голошених Ісидором в його холмській грамоті.

А коли князь київський з листа папського до свого шваг्रा, перед очима не тільки православних московських, не тільки стилізацією грамоти, а й пропущенем Ісидорови титула кардинала

й легата демонструє проти унії, то воно кидає світло на мотиви оттакого становища кн. Олелька Володимировича й на дальшу долю унії на Україні.

В Києві з'явився Ісидор під сам кінець свого побуту в білоруських й українських землях вел. кн. Литовського: мабуть у грудні 1440 р. А коли зважити, що укладач грамот з лютого 1441 р. мав під рукою грамоту папську до Василя Василевича, коли зважити, що перед втечою Ісидора з Москви перед вереснем 1441 р. йшли переговори між вел. кн. московським і удільними князями вел. кн. Литовського, що споріднене між обома династіями уможлиблювало часті зносини між Київом і Москвою, то насуваєся думка, що Ісидор вважав можливим витягнути із прийняття, яке його зустрине в Києві, прогноту, як його мали стрінути в Москві.

З факту, що укладаючи свою грамоту для Ісидора, князь київський взяв під розвагу всі три устава зв'язані в московській церковній практиці з батьком Василя Василевича, Василем Дмитрієвичем¹⁾, та лист папи до Василя Василевича і оттим дав би ніби півофіційну відповідь на останній, можна уявити собі зовсім можливим, що князь київський дійсно в своїм становищу кермував ся не лиш відносинами на Україні, але й відносинами в Московщині.

Становище київського князя в принципі, хоч виходило з інших мотивів, годилося зі становищем вил. єпископа в практиці, хоч мабуть він мусів більше оглядатись на голос загалу суспільности. Він оставляє ходови обставин вияснене чим раз більше, з огляду на зріст антагонізмів між сторонниками і противниками унії в Царгороді й на Заході — темної ситуації.

Переїзд Ісидора в Москву на білоруські землі тривав місяць, значить Ісидор виїхав з Києва вповні заспокоєний, а і в Смоленську проголошено папське ім'я на богослуженню, й вільно було йому виконувати свою митрополичу юрисдикцію, знову доказ, що о скільки Юрій Лигвинович оглядав ся на становище свого

¹⁾ А который человекъ мой князя великого ударить челомъ на игумена, или на попа, или на чернца, ино судъ вобчой; а не пригодить ся митрополита на великомъ княженіи, коли кудъ отъѣдетъ въ свою митрополию далѣ, а ударить кто челомъ мнѣ князю великому на митрополита, и мнѣ князю великому судити; а будетъ судъ смѣснои, ино прибыток наполю, а будетъ митрополитъ судъ, ино судитъ митрополитъ намѣстникъ. Акты археогр. експедициі т. I 1843, ч. 9, ст. 5.

брата в других Олелька Володимировича, останній прийняв Ісидора в Києві добре.

Ісидор удав ся на Москву, бо він на початку був *de facto* більше московським митрополитом, чим київським, бо й від папи мав спеціальне припорученє до Василя Василевича, вкінці для візантійського політика могли мати спеціальну вагу династичні звязи між Палеологами і династією московською.

Московське правительство, а в тім разі за ним станули й вічно невдоволені князі бічної династії й князь рязанський — арештували Ісидора. В тім воно поступило собі на власну руку, бо о скільки можна судити ні центральне правительство вел. кн. Литовського, ні вел. кн. Твери, ні удільні князі України й Білої Руси в тім не брали правної участі. Потім зложило московське правительство собор на Ісидора зі свого московського духовенства і єрархів без єпископів тверського, новгородського і з вел. кн. Литовського. Натурально і в тім знов воно не радило ся їх правительств.

А коли Ісидор далі сидів в в'язниці й не дав себе застрашити, московське правительство рішило звернутись в Царгород. І тоді стало ясно, що воно само одно нічого не вдіє. Чи були переговори з вел. кн. тверським і литовським, сього не знаємо. Але з акту з вересня 1441 р. видні сліди зносин з удільними князями вел. кн. Литовського і взагалі вплив відносин вел. кн. Литовського на становище московського правительства. Вже само домаганє від царгородських міродайних кругів згоди на поставленє митрополита всеї Руси на Русі зі своїх — се домаганє вказує на гармонію між вел. кн. Москви й іншими факторами.

Між становищем московського правительства супроти патріярха царгородського, а становищем князя київського супроти Ісидора заходить ідейна тожсамість поглядів. Великий князь московський звертає ся з великою пошаною до „святійшого свого владики і отця, вселенського патріярха, правителя душ православного християнства. „Він чинить „достойний поклін сьвятому владичеству патріярха“, але він трактує його яко православного, яким був до флорентійського собора.

Сам петент виступає в грамоті в імені власним яко наслідник „того великого нового Константина, благочестного царя руської землі“, але вважає відповідним згадати й за інших князів руських. „З божої ласки наша земля і правліне великих князів, братів наших, що є біля нас, і удільних князів і начальників, кілька хто чого має під собою — всі вони в благоче-

стю й вірі православній живуть“. Причини домагання такі: Ісидор в митрополити не годить ся, бо словом і чином нарушив доми і устав грецької церкви. Се становище, се по словам грамоти вислід рішення московського собора. Аргументи за поставленем нового митрополита на Руси зі своїх (се льоїчна консеквенція з попереднього) такі: далека дорога, напади Татар й „несупокої і бунти в сусідних краях збільшують число володарів“. Крім того аргументу насуненого обсервацією відносин у вел. кн. Литовським, вел. кн. подає ще одно: „І передше в потребі ставили митрополитів на Руси“. Тенезу отсього аргумента подає лист митрополита Іони до князя Олелька з р. 1450. Василь Василевич радив ся над сим з московським собором 1441 р. „і зі всіми вами православними князями вів переговори“ і розбирав старинну практику нашої руської землі і знайшов, що в потребі ставили митрополитів в Києві.

Так само правні принципи, із яких виходить вел. кн. московський, вяжуть його з київськими традиціями: митрополит Іона в згаданім листі подає три підстави: правила, рішення собору 1441 р. і старинну практику.

А послане з вересня 1441 р. містить в собі ясне сформульоване становища Москви з XV в. супроти київської старини. Великий князь московський, се князь „всея Руси“, наслідник Володимира і усіх генерацій, що заняли 453 літ між ним а Володимиром, а рівночасно наслідник через Київ старинних культурних звязей з Візантією.

Згадані фактичні і формальні паралелі між становищем московського правительства і становищем удільних князів великого князівства Литовського, являють ся супроти згадки в півнійшій листі митр. Іони результатом зносин між обома чинниками. В сути річи навіть відкинене постулята до царгородських сфер поставити митрополита всеї Руси на Руси з своїх, — в сути річи відкинене того постулята свідчило тільки про зріст національної свідомости наслідком реакції на авторитетне поступоване Греків — а більше нічого. Коли б князі українські і білоруські, а на чолі їх князь київський витягнули в 1441 р. ще й дальше ідучі консеквенції, то московське правительство постарало б ся їх використати супроти Царгорода, а митрополит Іона їх би не промовчав. Але за те Москва мусіла добре призадуматись над постулятом князів. Його другий кінець був як раз суперечний з сими ідеями, котрі як раз руководили Московю в її розриви з флорентийською унією. З сим глибоким

відчуженем Москви не тільки від Заходу, але і від Візантії, котре в своїй консеквенції пхала Москву до розрива з останньою — зовсім не гармонізувало домагане поставлення митрополита на Русі зі своїх, звернене до царгородських сфер, до тої самої Візантії, з котрою Москва стреміла з усіх сил до розриву на єрархічному полі. Так само й ідейний ґрунт, на котрому зродило ся таке домагане: староруська, а специфічно київська старина не була милою Московщині з половини XV віку. Московське правительство стануло в вересні знов на початку дороги, на котрій було в 1434 р. Воно рішило так як 1439 р. для Іони, зажадати згоди з царгородських сфер на поставлене митрополита всеї Русі на Русі зі своїх. Але щоб поставити такий постулят, треба було від центрального правительства великого князівства Литовського дістати згоду на поставлене тих вимагань в Царгороді, а в таких разі треба було вивести справу з Ісидором на чисту воду. Коли б Ісидора вдало ся приневолити до покаяння перед московським правительством, в такому разі він був би скомпромітований перед царгородським патріархом уніятим і перед міродайними чинниками великого князівства Литовського і Московського, але тим самим московське правительство попадало б в конфлікт з Царгородом — бо не московським єрархам годилось судити свого митрополита.

Щоб якось вийти з ситуації, воно почало тероризувати Ісидора, а рівночасно улекшало йому втечу. Ісидор се й вчинив. Він не старає ся використати вічних незгод між обома лініями московської династії, а пошукав точки опори зразу в Твері, а потім в Новгороді. Його виїзд з Твері в марті 1442 р. був більшою може моральною втратою для нього, ніж його арештоване в Москві. В Твері — коли судити з місцевих жерел, поводитись із ним з більшим респектом, ніж в Москві. Але всеж таки дана свідомість піврічного побуту в руках далекого, а сильного ворога і можливість покинути Твер за волею великого князя московського, воно робило більші домагання до сили волі митрополита, чим московська тюрма.

Всеж таки пів року від половини вересня 1441 р. до половини марта 1442 р. вел. князь московський уважав потрібним зайняти вижидаюче становище і не давати Ісидорови свободи рухів. А коли бачимо, що аж на другий рік 1443 він вважав можливим на вість про відїзд Ісидора в Італію й смерть патріарха Митрофана, заявити ся супроти Ісидора, отсе вижидаюче становище вел. князя потягло ся півтора року — зна-

чить ся причини, що поставили вел. князя в вижидаюче становище від вересня 1441 р. поза половину 1443 р. — за увесь час не змінялись.

А коли завважимо, що і в другій половині 1443 р. становище міродатних чинників вел. кн. Литовського, було таке супроти постулатів царгородських вел. кн. Василя Василевича, як в вересні 1448 р. — воно значить, що се вижданє з боку московського правительства треба віднести до обсервованя церковної ситуації у вел. кн. Литовськїм.

З точки погляду московської аж по рік 1443 не було змін фактичних в церковних відносинах на Україні і Білій Русі: видно зайшли факти, що в його очах мусїли рївноважити те непривїтне положєне, в котрїм найшов ся Ісидор по своїм поворотї в Твери весною 1442 р.

Коли Ісидор й не добив ся признаня своєї місії від єпископа виленського в серпни 1440 р., то він певно не зустрїнув ся з більш рїзкою формою відмови понад недопущєне до виленської латинської катедри — одначе инакше уложилась ситуація в р. 1442. В жовтнї 1441 р., коли Ісидор сидїв в примусовїм побутї в Твери, той сам Ян Ельїот, що в цвїтнї 1440 р. приймав Ісидора в імени університету, зложив в Базелї обєдїєнцію соборови й папі Евгєнови IV в імени Збїгнева Олеснїцкого. В падолистї єпископ краківський й архієпископ гнєзненський подїставали капелюхи кардинальські від собору в Базелї. 22 лютого зложили в своїх мїстах анальоїтичну деклярацію Казимир Ягаїлович і єпископ виленський.¹⁾

Але консеквенція, котра плила з такого становища, не дала на себе довго ждати. Коли Ісидор знова в мартї 1442 р. прийшов в границї вел. князївства і знов так як в серпни 1440 р. зажадав спростоги виповнювати свою леґацію, яко консеквенцію признаня папи Евгєна IV й унії на флорентинськїм соборї — єпископ заявив, що вперед мусить порадити ся собору. Аргументи, які єпископ навїв за от таким проволїканєм справи були: недостача у єпископа звісток в сїй справї від одиноко правного собора в Базелї та кондемната з боку всього собора на того, від кого Ісидор взяв свою леґацію.

Правно отсим становищем митрополїї гнєзненської і її підвластних синїв краківського й виленського втратив Ісидор всі свої компетенції власти над латинським духовенством в цен-

¹⁾ Iohannes de Sehovia. Monum. Conc. III pars IV p. 968—979.

тральних землях вел. кн. Литовського й в Київщині.

Ще скорше втратив він згадані компетенції в землях українських підданих архієпископови львівському, так земель білоруських, що належали до рижської провінції. Ян зі Спрови ще перед серпнем 1441 признав папу Фелікса V, а деє при кінци р. 1441 або на початку р. 1442 став легатом собору в Базелі¹⁾. Митрополит Риги, Геніні вже в р. 1441 враз зі своїм суфратаном й вел. магістром пруським стояв на боці собору в Базелі.

Становище латинського єпископату відбирало Ісидорови його компетенції яко легата — але за ним оставались його компетенції митрополічі, і за ним стояв рішучий уніят патріарх царгородський Митрофан.²⁾ Що з останнім фактом Москва зовсім поважно числилась супроти становища міродатних сфер вел. кн. Литовського, що не хотіли розриву з патріархатом, довід в тім, що аж по смерти патріарха (по 1 VIII 1443), вона рішає ся на нові переговори в Царгороді. І в сих нових переговорах, що знов остались лиш на пергаміні, Москва займає те саме становище, що в вересни 1441 р. І знов по моїй думці треба шукати сього в обсервованю церковної ситуації в вел. князівстві Литовськім.

І як раз в моїх руках факти, що конче домагають ся виводу, що Ісидор оставав ся в краях польсько-литовських увесь рік. В р. 1443 виступає в Холмі руський владика Григорій. А що літом 1440 р. владика в Холмі зовсім певно не було, і новий владика виступає в очах польського правительства уніятим — значить ся він одержав посвячене від Ісидора в році 1442. Отже Ісидор таки відбував митрополічі функції. А зважмо, що в нашій старій церковній практиці треба було більшого числа єпископів, щоб обряд нового ставлення довершити, то з того факту можна зробити й другий вивід, що Ісидора признавали єпископи обох держав. Воно вповні правдоподібне, коли зважити, що ще 1445 р. являєть ся ним посвячений єпископ в Перемишли, а 1448 р. в Володимирі. Отже в краях польсько-литовських Ісидор не тільки осів на цілий рік, але й відбував митрополічу юрисдикцію. І види польського правительства на дальше істноване формально проголошеної унії

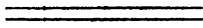
---

¹⁾ Iohannes de Sehovia III 957; Akta grodzkie IV ч. 82 с. 147 —150; Codex monasterii Clarae Tumbaе ч. 127 с. 115.

²⁾ Став патріархом 4 мая 1440, † 1 серпня 1443.

не могли змінитись в коронних землях в р. 1443 на гірше, коли воно взяло ся витягати по думці Ісидора правні конвенції в цілі забезпечення руської церкви. Инакше оцінювали ситуацію адгеренти собору в Базелі в своїх реляціях складаних соборови. Хоч сам собор не взяв ся радити над інтерполяцією єпископа виленського, то всеж таки він оправдував становище, котре в оцінці флорентинської унії в Греції й на Україні зняли автори трактату „*Quamquam sit deus*“. Як дивилось в тих роках на шанси формально проголошеної унії правительство вел. кн. Литовського? Воно мало на голові конфлікт в Мазовшем за Дорогичин а в Короною за Ратно, а тут в р. 1443 чим раз грізнійше рисував ся конфлікт між Лівонією і Новгородом. При признаваню й дальшім Ісидора правним митрополитом рештою міродатних чинників й воно *mutuo consensu* його признавало. В такій ситуації Ісидор бере ся покидати свою митрополію. Отже причини не шукати в становищу міродатних сфер на Білій Русі й Україні супроти нього, а в чім иншім.

(Далі буде).

Угорщина і Польща

на початку XVIII в.

Написав Стефан Томашівський.

V.

§ 1. Французько-польські пересправи 1697—1701 р.; меморіал Берчейнія для Августа II; становище короля в угорських плянах; зв'язь їх в французько-польським альянсом; Берчейні і Ді-Ерона; меморіал Берчейнія для Людовика XIV; становище французького короля; австрійсько-польський трактат 1702 р. — § 2. Нові заходи Ді-Ерона; зміна становища Людовика XIV в угорській справі; оферта Раковція; зворот французької дипломатії від Августа II до Річипосполитої; приєднуванє польських панів для угорської справи; польські кандидати до угорської корони; Раковцієві приятелі в Польщи; політика й арештованє Ді-Ерона.

§ 1.

Хоч Август II став польським королем против енергічних заходів французької дипломатії, здобувши над нею світлу побіду, все таки щасливий курфїрст не хотів робити собі довичним ворогом французького короля, якого в душі ідеалїзував і бажав всіми способами наслідувати. Тому то ще перед вибором старав ся придобрити його. З початку 1697 р. заявляв він Франції, що готов відкликати свої війська з Угорщини (австрійсько-турецького воєнного поля), згодити ся на задержанє Штрасбурґа та — що важнїйше — за 20.000 грошеву підмогу напасти на Чехію або Шлезк¹⁾. Було се ще перед

¹⁾ Legrelle III (1890), 473; Naake, Die Wahl A., 52—53.

райсвайкським миром, одначе сі пропозиції пахли трохи іронією, й остали, очевидно, без ніякого успіху. Рік потім призначив Август послом при версальським дворі ген. Йордана, щоб на-ново навязати зносини. Передусім бажав він здобути у французького короля грошеву підмогу, потрібну для своїх політичних цілей. І з другого боку, в міру того, як елекційна невдача Франції почала забувати ся; як жежи Августом і цісарем почало повівати холодом (Габсбурги ніколи не були приятелями Веттинів, а при елекції піддержували Августа тільки в політичній конечности і турецька війна скінчила ся не при найкрасшій згоді жежи спільниками); вкінци як перед французькою політикою виростало найтруднійше завдане, яке вона колинебудь мала, еспанська справа сукцесійна; — Людвик XIV почав заходити ся коло того, щоби приєднати для своїх політичних інтересів недавнього суперника. На початок предкладав посередництво в справі Ельбінга ¹⁾, а за тим почали ся розважуваня на тему, порушену Августом в часі своєї кандидатури. Йорданови представлено нарис французько-польського аліянсу, він їздив із ним у Польщу, а воли обосторонні пропозиції не зовсім сходили ся з собою, на бажане Августа призначено на посла у Польщу маркіза Ді-Ерона, дотепер зайнятого при дворі кн. Вольфенбіттель. Він дістав поручене намовляти польського короля занехати ливонські пляни, а натомість представити користи з французького союзу против Габсбургів, легкість нових територіальних набутків коштом Австрії, спеціально показати в перспективі можливість здобути побіч польської корони ще нову — чеську ²⁾.

Ді-Ерон прибув у Варшаву з самого початку мая 1700 р. і почав вести роботу, чи там дипломатичну інтригу, в дусі бажань свого володаря. Август II виявляв в принципі згоду на такі пляни Людвика XIV, одначе не укривав зовсім трудностей, звязаних

¹⁾ Recueil des instructions IV, intr. LVIII.

²⁾ Il y peut trouver lui-même de grands avantages, soit pour ses intérêts particuliers, soit par rapport à ceux du royaume de Pologne. Il est inutile de parler présentement des conquêtes faciles que la Silésie et les provinces nouvellement réunies sous la domination de la maison d'Autriche offriroient au roi de Pologne. Un prince ambitieux, comme il le paroît, pourroit espérer de joindre encore comme autrefois la couronne de Bohême à celle de Pologne (Recueil IV, 258; Legrelle III, 477). Під „новоприлученими провінціями“ Габсбургів не можна, очевидно, розуміти чого иншого як тільки угорські краї.

в сею політикою¹⁾. Він вказував, що йому майже неможливо виступити в характері польського короля з огляду на республіканський устрій держави, де все залежить від соймів, що можуть бути легко зірвані австрофільською партією (туди належать і гетьмани); Поляки взагалі противні всякій війні; навіть як король схоче робити все своїми власними військами, то й се викличе завзяту опозицію в краю; одно тільки міг би певно зробити, а се користаючи з того, що Польща межує з Шлезком, Угорщиною і Семигородом, пересувати війська і тим шахувати цїсаря та силувати його держати воєнні сили в тих краях; спеціально міг би держати 8 тис. в королівських економіях під угорською границею; до того, за невеликі гроші, міг би зробити заціпку при помочи польських партизантських відділів і тим способом держати цїсарські війська в безупинній готовості зі страху перед револютою в Угорщині, яка тільки й бажає знайти відповідну до того нагоду²⁾. Ся предкладана Августом диверсія против угорських країв не мала на меті здобувати їх, тільки помогти здобути Шлезк або Чехію й Ерфурт; і Людвик XIV клав як раз на се натиск, висказуючи бажане, щоб Август замість Угорщини ударив таки безпосередно на Шлезк³⁾. Видко, французький король ще не втягав угорського повстаня в свої плани, може бути, знеохочений неповідженем Тиккільєвого руху.

Справа йшла зразу добре. Август показував охоту уложити з Францією трактат. Під кінець року доведено у Версалю проєкт умови до кінця: оба королі поручали собі обопільно постанови вестфальського, німвеїського і райсвайкського мира; Август II признавав еспанське наслідство для Філіпа V і гарантував його відповідним (32—33 тис.) військом, готовим ударити на краї

¹⁾ *Projet de quelle manière je pourrais seconder les intentions du roi, votre maître, dans le partage de la monarchie d'Espagne.* Се був меморіал Августа пересланий літом 1700 р. Людикови XIV у відповіді на пропозиції Ді-Ерова (*Legrelle, La diplomatie française et la succession d'Espagne, III, 487 - 491*).

²⁾ *Ce que je pourrais donc faire du côté de la Pologne sera de tenir l'empereur en échec, faisant remuer de temps en temps quelques troupes et par là l'obliger de tenir un corps considérable en Hongrie, Transylvanie et Silésie... Par dessus cela, je pourrais faire des infractions par les Polonais particuliers, moyennant peu d'argent, lesquels tiendraient les imperiaux dans de continuelles alarmes de crainte d'une révolte en Hongrie, laquelle nation ne souhaite que d'en trouver occasion.*

³⁾ *Legrelle III, 492.*

противника; ¹⁾ за те Людовик XIV мав давати щороку 800 тис. таларів підмоги аж до заключення мира і взяти на себе старання довести до згоди меж королями польським і шведським ²⁾). Ратифікація трактату мала бути два місяці по підписанню; однак справа не пішла так легко, як думав французький король. Наперед саксонський посол ген. Йордан не хотів підписати, домагаючи ся укріплення валюти грошевої підмоги, а коли се стало ся й обосторонні повновласники підписали трактат, почали ся ще більші труднощі. Август II відтягав ся ратифікувати трактат і почав ставити нові домагання, щоби притягнути ще Данію, особливо щоб Франція взяла на себе поруку його набутків у Ливонії (Дінамінде) і т. ин. ³⁾ І хоч французький король приймив дещо з нових бажань і трактат у друге підписано, ратифікації не можна було дочекати ся. Людовик XIV тратив терпеливість, а вкінці велів перервати на якийсь час пересправи в тім напрямі ⁴⁾, а коли й саксонський посол у Версалю доводі ясно дав зрозуміти, що в трактату нічого не буде, дістав Ді-Ерон порученє перепинити заходи про згоду між Польщею і Швецією ⁵⁾. Одночасно з тим почали показувати ся ознаки зближеня Августа

¹⁾ *Convenir pour cet effet dès à présent du nombre de troupes qu'il employera pour entrer à main armée dans les états des aggresseurs.* У тім корпусі мало бути 10 тис. кінноти.

²⁾ Текст проєкту в дня 15 і 17 грудня 1700 поданий у Legrelle IV, 414—415 (2 вид). Про сей трактат писав Людовик XIV своєму слови в Ессанії д-Аркуртови: *Il me parut, que la diversion que ce prince (Август II) pourrait faire des forces de l'empereur convenait plus que jamais à l'état présent des affaires — Toutes choses sont réglées de manière que je compte que le traité sera signé avant la fin de la semaine. Ce prince s'engagera d'attaquer les pays héréditaires de l'empereur à la première réquisition que je lui ferai et moyennant les subsides que je lui donnerai. Il doit entretenir une armée forte d'environ 30 mille hommes etc. (Le Roi à d'Harcourt 15. XII. 1700 — ibid. 413; пор. нисьмо короля до Ді-Ерона 12. XII. — Recueil IV, LIX).*

³⁾ Йордан до Торсі у грудні 1700 (Recueil IV, intr. LIX); Ді-Ерон до Людовика XIV 20 лют. 1701 (ibid. LX); Ді-Ерон до Людовика XIV 10. IV. 1701 (Legrelle IV, 419); пор. Нірреу, *Mém.* II, 487.

⁴⁾ Ді-Ерон закидав Августови нещирість (21. I. 1701), а Людовик XIV висказував гадку, що пропоновані ним великі грошеві суми можна користно обернути на інші адіанси. Ді-Еронови писав 5. V. 1701: *Il fallait suspendre l'exécution du traité, tant de ma part que de la sienne, jusqu'à ce que les affaires fussent dans une autre situation* (Legrelle IV, 420).

⁵⁾ Людовик XIV до Ді-Ерона 31. V. 1701 (Legrelle IV, 421).

II до віденського двора. Так стояла справа в хвили, коли Берчейні явився в Польщі.

Діставши ся, як знаємо, під опіку старости Менціньского, Берчейні шукав через нього доступу до Августа II просити охорони й опіки над угорською справою. Староста заходив ся коло саксонського міністра Байхлінта і знайшов, як здавало ся, добрий ґрунт¹⁾. Міністер велів Менціньскому впевнити угорського маїната, що король бере його у свою опіку²⁾. Август зацікавив ся новим епізодом угорської справи; він мабуть сам забажав бачити ся особисто з Берчейнієм. Се треба було зробити потай цісарського посла Штратмана. Отже на авдієнцію вибрано камедульський монастир у Белянах під Варшавою. Тут на початку червня приймив король угорського втікача й дістав від нього відомости про ситуацію на Угорщині³⁾. Слухав уважно політичних плянів панської опозиції, які, як можна було догадувати ся, виявляли деяку вартість для нього; він забажав мати докладніший меморіал у сій справі. Берчейні забрав ся зараз до писання, і в половині липня сам передав меморіал Августови⁴⁾. Письмо се — то неначе політичне *profession de foi* угорської опозиції й образ плянів Раковцієвої конспірації, тому зупинемо ся дещо на нім⁵⁾.

Наперед подає автор огляд кривд угорського народу як: тиранія Карафи; сойм 1687 р., що забрав угорській шляхті дві перлини її вільностей (виборність королів і право непослуху);

1) II (Берчейні) a demandé au roi de Pologne sa protection; il me paroit assez disposé à la lui accorder (З реляції Ді-Ерона у Варшаві 26. V. 1701).

2) Ді-Ерон 29. V. 1701 (Thaly II, 358—9).

3) Про розмову короля з Берчейнієм доносить Ді-Ерон 7. VI. 1701: Mr. Beuchling m'a dit que le roy de Pologne avoit donné audience au seigneur hongrois. — В автобіографії Раковція читаємо: Meccinskius insinuavit regi Bercesénium, qui ei statum rerum hungaricarum in claudestina audientia in Biali pp. Camaldulensium monasterio exposuit (Conf. 135).

4) Ді-Ерон 14. VII. 1701; вручене меморіяла мало бути того самого дня (Thaly II, 367; Legrelle V, 121).

5) Оригінал меморіялу, писаний в латинській мові, незвісний; мабуть знайдеть ся він в московськїм Архиві мін. загр. справ. Скорочений французький переклад Ді Ерона, доданий до реляцій сього посла в Варшаві 4. VIII. і 11. VIII. 1701, знайшов ся в царськїм Архиві загр. справ (Hongrie, tome 9, pièce 3). Звідси взяв і в малярській мові подав Таль у монографії про Берчейніїв (II, 369—380) та окремо в часописи Szazadok (1887, I, 1—10).

податкові екзекуції і самоволя війська; королівський абсолютизм; пановане єзуїтів; карловицький мир; commissio neoacquistica; заходи против протестантів; податкові реформи і т. и. „Така нація, як угорська, що не боїть ся і вмерти за волю, не годна жити в неволі. Пани, шляхта і стани, всі однодушно тужать до того, щоб визволити ся з під ненависного ярма: готові все поставити на карту і чекають тільки догідної хвилі“. Далше згадуєть ся про невдатні зносини з Францією і висловляєть ся переконане, що визволене Угорщини можливе буде, як королі польський і французький піддержать її.

Тут розвиває Берчейні такі політичні плани: Польський король візьме в опіку Угорщину й увійде в тісний союз з французьким королем, який знов зобов'язеть ся: 1) присилувати цісаря до постійної війни в Італії, щоб не було йому можливо взяти звідти війська назад у дідичні краї; 2) не укладати згоди з цісарем, навіть якби справа еспанської сукцесії полагодила ся, без того, щоб Угорщина не дістала нового порядку під польським королем; 3) підпомагати грішми короля Августа, скільки не буде ставати доходів із угорських жерел; 4) подбати, щоб Тикиї при підмозі польського короля й Угрів, з своїми турецько-татарсько-волооськими військами продер ся у Семигород.

Королеви Августови не трудно — на думку Берчейнія — знайти притоку до війни. Шлезк належав колись польській короні; отже король підійме права своєї корони до сього краю і нападе на нього, а з другого боку одна часть армії впаде в Угорщину. Тоді то сусідні з Польщею комітати (т. зв. XIII горішніх столиць), визволивши ся з під австрійського панованя, зберуть ся на окремих сойм і „втішаючи ся видом польських помічних військ“ по вдячності запросять Августа на угорський королівський стіл. Цісар буде присилуваний або розділити свої війська, против повстанців Угрів і против польського короля на Шлезку, або рішить ся на оборону одного тільки краю. Як поділить — буде тут і там мати за мало сил; як рішить ся тільки на одно — легко буде сбом противникам взяти цісарські війська у два огні і доконати їх. Межи Шлезком і Угорщиною легкі зносини; таких гір, щоб спиняли пересуване військ, нема. З огляду на те зразу треба головний позір дати туди, щоб війська призначені в Угорщину були в силі залляти весь край і підняли весь нарід до збруї та не тратили багато часу на здобування городів, які до того мають слабі обсади, далеко розкидані і не мають кінноти. Того, щоб цісарські війська випа-

дали в оборонних місць, не треба боятися; людність ненавидить їх так, що будуть держати ся укріпленя і зможуть висилати тільки малі відділи. Взагалі ворог попаде у великий перестрах і замішане; натомість Угри наберуть відваги в цілім краю. Цісареві не стане часу зібрати шляхту з дальших комітатів і присилувати до походу, й угорські уряди переважно будуть признавати королем Августа. Він без труднощи зможе здобути і Шлезк, бо цісар з огляду на небезпеку нападу з угорського боку буде примушений боронити передусім австрійських провінцій; щоби сі вратувати, відступить по неволі Шлезк. До того може прилучити ся ще й се, що баварський курфюрст використає угорське повстанє й увійде з військом у сусідню Австрію. Не треба також боятися того, щоб Австріяки могли удержати ся по правім боці Дунаю; людність так їх ненавидить, що досить було би невеличкого відділу війська, щоби їх прогнати за австрійську границю. В полудневих частинах Угорщини справа також не трудна: обсада кріпостей зложена з самих Сербів, серед яких панує також невдоволенє з причини кольонізаціі і податків; вже минулого року почали вони бунтувати ся і тепер можна б їх приєднати; повстанє межи ними зорганізував би Тикилі з Семигороду.

А як що король Август не хотів би нападати на Шлезк і взагалі вести відкриту війну з цісарем, на такий випадок Берчейні має инший плян: Король відлучив би свої три або чотири полки, передав би на удержанє французькому королеви та велів би довербувати до них ще два-три польські полки. Се військо, під фірмою французького короля, пішло б на Угорщину і робило б по више зазначеному пляну. Не гаючи ся мало б воно увійти в край з півночи, не довго заходити ся коло кріпостей і посувати ся у середину на те, щоб більше число столиць мало змогу закликати на угорське королівство Августа, який ідучи за сими запросинами увійшов би в Угорщину з заходу, все одно — через Шлезк або Моравію. З третього боку, з полудня, ударив би Тикилі, аби недопустити до скріпленя цісарських сил в Семигороді. Сьому ватажкови куруців треба б дати грошеву підмогу, щоб приготовив війну в Туреччині, на яку Порта позволяє йому мовчки. Вразі якби цісар запротестував против того на основі карловицького мира, відповідь буде легка: що се не турецьке військо, а тільки самі волокити і втікачі, яких цісар може по впадоби ловити і карати. Дальше треба б французькому королеви уложити умову з Тикилієм

з одного боку для забезпечення його, з другого для обмеження його амбіції, аби він вдовольнив ся семигородським князівством, евенчуально з деякими прилученими угорськими комітатами, одначе тільки на час його життя; Тикилі знов мав би зобовязати ся допомагати польському королеви певним числом війська. Такі застереження потрібні з огляду на надмірну амбіцію Тикилія; угорські магнати не люблять його, бо він недобре з ними обходив ся в часі свого поведження, до того він лютеранин, а Мадяри понайбільше католики і кальвіністи, отже він може свою конфесію підпомагати коштом інших. Без таких застережень можна бояти ся, що Тикилі не вдовольнить ся Семигородом, не буде помагати тому війську, що увійде в Угорщину з Польщі, тільки робити-ме на власну руку й користь; в таким разі Мадяри заявили ся би против нього. Натомість умова веліла б йому вдарити на Семигород чи то дорогою через Волощину чи то через Зедізни ворота; ще краще, як би міг через гори перебити ся на Темешвар і коло Варада сполучити ся з польською армією, яка впала б на Угорщину зі Львова. Збільшивши свої сили за Тисою пійшов би Тикилі у Семигород, взяв би Германштат, і ставши паном цілого краю післав би частину свого війська в Угорщину, у ті столиці, що заявили ся б за королем Августом. Коли новий король на запрошене комітатів станув би в Угорщині, Тикилієве військо зайняло б ті столиці, які мали б бути злучені з Семигородом.

Якби вдало ся побити цісарське військо коло Варада, тоді Тикилі тільки з одною частиною пійшов би в Семигород, друга частина рушила б на Токай, Кошиці й сусідні столиці, сиричиняючи свою швидкістю заколот і не даючи змоги зібрати сили по цісарським боці. Сам же Семигород, визволений від Німців, зможе поставити 20.000 армію, не рахуючи туди прилучених угорських комітатів, гайдуцьких городів, рознущених вояків і шляхотських бандерій. „Тоді то польський король, вступуючи в Угорщину зі шлезької або моравської границі, сам довершив би великого діла визволення краю“.

Дальше обговорює меморіал ще раз справу угорських кріпостей, доказуючи, що вони не представляють поважної сили і трудности, раз — з огляду на слабу їх обсаду й наряджене, другий раз — з причини значного віддаленя поміж ними. Так само не треба бояти ся біди з удержанем війська, бо „само провидінне дає, що Угорщина має найбільші урожаї в тих літах, коли бореть ся за воду“; вижити навіть велику армію

буде зовсім легко. При тім вказує Берчейні на ті користи, які матимуть Поляки й їх король помагаючи Уграм: як буде унія між обома краями, токайське вино буде довозити ся в Польщу без цда; польські пани, заслужені коло справ, будуть діставати угорські маєтности; король Август, як що швидко вступить в Угорщину, піднесе оружжм свою повагу високо, здучить оба народи і піjde слідами короля Людвика Великого. Коротким нарисом угорського державного права, устрою й адміністрації хоче тут Берчейні переконати короля, що угорська корона зовсім не зменшить його поваги, тільки противно — збільшить. „Нема сумніву, що Мадяри на найпершій соймі покажуть блискучий доказ своєї вдячності для короля Августа, як визвольника їх рідного краю з того страшного гнету, в яким тепер стогнуть“. Вкінці згадує меморіал про великі доходи угорських королів: коронні маєтности, копальні золота і срібла, цда, трийцятини, десятини, податок з королівських міст і т. ин.

Такий зміст Берчейнієвого меморіалу. В головнім він виявляє не самі тільки особисті погляди і плани автора; в нім, без сумніву, скристалізували ся симпатії всеї маїнатської опозиції і бажаня змовників, що гуртували ся коло Раковція і Берчейнія. Поодинокі місця меморіалу нагадують ті плани, які віденські урядові сфери приписували Раковцієви і його товаришам¹⁾. Очевидно, трудно сьогодні сказати на певно, що з виложених у меморіалі планів єсть спільним добром конспіраторів, а що сформувано ся в голові самого Берчейнія вже після катастрофи. Наперед тут, не зовсім ясно, на скільки ідея посадити Августа на угорськїм королівськїм столі вияснила ся вже була давнїше, а до якого степеня була вона тепер уроблена *ad captandam benevolentiam* польського короля. Мабуть ідея була готова давнїше (до того се тільки відогрїта оферта Людвика XIV і куруців Собескому!), хоч головною осею Берчейнієвого плану

¹⁾ Про ідею персональної унії з Польщею, згадувано вже висше (Wagner II, 337). В *End-Urtheil*-і читаємо знов: Auch bey erlangender Assistenz der Cron Franckreich drey Corpo, und zwar eines unter dem Töckeli in Siebenbürgen, das andere an der Theiß, das dritte gegen Caschau zu formiren gedacht, wie nich weniger alle Teutschen Soldaten in Quartleren umbzubringen machiniret; anbey auch Franckreich versichern lassen, daß sobald nur 10.000 Mann beysammen stehen werden, das gantze Königreich Hungarn sich zu Ihme schlagen, so dann sie so wohl diejenige, welche mit Ihnen nicht halten, darzu zwingen; als auch in Böhheim und Schlesien etwelche theils Hussiten, theils Lutheraner an sich ziehen würde (Lünig, op. cit.).

стала аж тепер. Участь Тикилія в цілім пляні зрозуміла, і певно змовники мусіли думати про неї вже з самого початку, одначе ледви чи призначувано тоді йому таку важну роль, яку мав би він сповнити по пляну меморіяла. Мабуть арештоване Раковція, головного кандидата на Семигород, а може й цілу Угорщину, поставило його вітчима в самий осередок політичних заходів Берчейнія. Як побачимо, по втеці Раковція з вязниці, Тикилієве імя згадуєть ся хиба тільки по дорозі, а наперед виступає імя його пасерба. З меморіялу виходить навіть ясно, що особу Тикилія втягано тільки з примусу і виключно тільки в тім разі, якби він міг зробити велику прислугу угорській справі; натомість „застереження“ Берчейнія показують, що угорські пани Тикилія дійсно не так може не любили як бояли ся його популярности серед має простого народу.

Меморіял, як бачили ми, обіймає не один плян, а два окремі ще з кількома можливостями. По одному фірму угорському повстаню мав би дати король Август а його помічником виступав би французький король; по другому Людвик XIV став би наново прилюдним „патроном Угорщини“, а польський король мав би зразу формально держати ся осторонь, опісля тільки забрати користи для себе. Ся політика „на вибір“ характеристична не тільки для самого автора меморіялу, вона тягнеть ся червоною ниткою весь час угорських панських змагань до визволення з під панованя Габсбургів, почавши від маїнатеької змови до остаточного упадку Раковція. Звичайно, се не комплімент для угорської політики, а важна хиба, чи радше доказ недостатчі глибшої суспільної основи у її керманичів, які теоретизованем хотіли заступити образ реальних відносин у розкладі суспільно-політичних сил.

Як би треба оцінити політичну вартість плянів Берчейнієвого меморіялу, то мало що можна б сказати на їх похвалу, за те багато про їх незрілість і наївність. Інтересне те вказуване Шлезка, як слабого місця габсбурьської монархії (зрештою видвигненого скорше Людвиком XIV), що міг дійсно Ветинам здобути таке становище, яке пізнійше дав Гогенцолернам; натомість пророкованя Берчейнія великих і швидких успіхів, слабости цісарських сил і т. ин. показують незнане у автора дійсного стану річей, брак політичного досвіду та самодурство; Берчейнієви мабуть не приходило й у голову, що Габсбурги стоячи перед доконечною втратою Угорщини або еспанської сукцесії, були б кинули сю останню, натомість усе поклали б

в обороні угорського володіння і готові були б бороти ся за нього довгі десятки літ, з виглядом на успіх... Побіди і здобутки, якими Берчейні хотів приєднати польського короля, були легкі тільки на папері; до того в подібних разях більше значить тривкість здобутків ніж сама їх легкість і скорість.

Як дивив ся король Август на всі ті плани? Скільки не було у нього авантурного темпераменту, був він за розумний чоловік і за зручний політик, щоби нерозважно піймати ся на угорську приману. Все ж таки Берчейнієві предложеня мусіли дещо підбити його амбіцію, тоді ще дуже живу. Досить, що в його захованку дбачувано прихильність до справи¹⁾. Почато говорити собі на ухо, що король захопив ся зовсім угорською справою, що бажає тільки чимскорше уладнати шведський конфлікт і забезпечити ся від евентуальної диверсії на Саксонію²⁾, аби могли здобувати слави над Дунаєм, віщованої йому ще перед літами³⁾. І дійсно, Августови могла блиснути наново давнійша, приспана на дні душі ідея задивувати світ своїми ділами, тим більше, що як знаємо, вже перед роком розважував він можливість заціпки з цісарем на угорським поли. Та зацікавлене се не могло бути тривке. Наперед, що представляв собою Берчейні в політиці? Майже нічого; натомість противна сторона — цісар — була першорядним політичним чинником. В найліпшим разі

¹⁾ Ді-Ерон 11. VIII. 1701 (Thaly II, 380—381).

²⁾ Ді-Ерон 29. V. 1701 (Thaly II, 358—359). — [Bercsénius] tam proclivem principem et tam bene dispositum deprehendit, quod si res cum Sueco composita fuisset, de Hungaria armis ingredienda in secretiori regis consilio deliberatum fuerat (Conf. 135).

³⁾ Ce prince (Август) paroît avoir envie de porter ses armes vers Danube, pour chercher l'accomplissement d'une prédiction avantageuse, qui lui a été faite (Ді-Ерон 7. VI. 1701). — Віщоване, про яке тут мова, грало доволі важну ролю в житю Августа II. Се була книжка Павла Гребнера *Sericum mundi filum* (з 2-ої пол. XVI в.), переложена на пімецьку мову і дещо переіменена Вільгельмом Петерзенем (між 1660—1680), яка віщувала різні світові події, як мав прийти кінець панства і Туреччини, а один в Веттнів — Август — мав запанувати над цілим сходом, стати польським королем, грецьким і римським цісарем, умерти в Адріанополи і спочити в Царгороді і т. ин. Август пізнав се пророцтво при кінці 1696 р. — і враз до року частина його словнилася ся... Хоч із турецького походу не вийшло нічого (як показує його лист кандидатський до Річипосполитої, мав він великі надії на турецьку війну) і його думки звернули ся в пишний бік, то теперішні предложеня Берчейнія знов воскресили містичні надії короля, який мабуть поважно вірив пророцтву. (Hör. Naake, König August der Starke, 13; Die Wahl Augusts d. S. zum König v. Polen, 46—7).

все те, що говорив угорський емігрант, вимагало провірення і потвердження. Франція, яка мала б бути керманичкою всього угорського пляну доси зовсім не показувала охоти до того, а вимагала цілком чого иншого. Та найважніше, ливонська справа і російський трактат не дозволяли Августови серйозно займатися новими плянами. Вкінці і цісарський посол, довідавшися про побут Берчейнія в Польщі, заходився коло короля й його міністрів у зв'язі з напрямом. Досить, що поголоски про угорські симпатії Августа і нові воєнні плани задля них устають скоро ¹⁾.

Очевидно, ся скоро остуда вязала ся з дальшим ходом французько-польських пересправ. Без альянсу з Францією не можна було й думати про якісь угорські пляни. Та пересправи, як сказано попередку, ішли щораз пинявійше і дійшли навіть до повної стагнації на якийсь час. Одночасно Штратман умів здобувати щораз більше довіри у короля і прихильність серед його дорадників; він стремив до подібної ціли як і французький агент, хоч закросної на значно менші розміри. Цісар старався винаймати у Августа частину армії на сподівану війну, подібно як у пруського короля. Тому зрозуміло, що появу угорського емігранта прийняв французький посол як дуже догідну подію. У нього віджила надія сповнити своє дипломатичне завдання повним успіхом; він відложив тактику інтриги против Августа, якої був ухопився вже, і старався прихилити короля новими угорськими плянами. Палка його вдача ще більше причинила ся до того; він захопився угорською справою, може більше, ніж треба було поважному дипломатови.

Берчейні обернувся до Ді-Ерона одночасно, як застукав до королівських дверей. Він післав йому лист з компліментами для угорського „патрона“, французького короля і з висловом надії на опіку ²⁾. З листом з'явився той самий староста Менцінський і з свого боку в'ясняв послови характер і значіння останніх подій на Угорщині. Там — впевняв він іменем Берчейнія — невдоволене з австрійського пановання обгорнуло такі

¹⁾ Вже 11 серпня писав Ді-Ерон: Якби шведському королеви вдалося бажане його детронізувати Августа і вибрати нового короля, та якби новий король був прихильний плянам в. вел. (Людвика XIV), то не було би трудно намовити Річпосполиту дати поміч Уграм й обернути їх против Шлезка або Бранденбургії (Thaly II, 383).

²⁾ Il m'a écrit aussi une lettre, ou il semble vouloir m'insinuer, que les Hongrois se flattoient de celle (протекції) de votre majesté (Ді-Ерон 26. V. 1701).

широкі круги і стало таке сильне, що як би так Берчейні мав змогу увійти в Угорщину з невеличким тільки відділом (яких 4000 людей), то не минуло б і трьох тижнів, як пристав би до нього поважний корпус угорських людей¹⁾. Ді-Еронови не треба було багато говорити; зараз у перших звітках, посланих у Версаль, приложив він до події високу політичну міру²⁾. Того й тільки хотів Берчейні. Він зараз почав розвивати широкий плян польсько-французької інтервенції в користь Угорщини. Він впевняв французького посла, що угорська справа ще зовсім не пропала, хоч деякі провідники сидять увязнені; розбудити рух в Угорщині і довести до відірвання краю від Австрії зовсім не трудно; та він сам не хотів би того робити, доки не дістане заграничної підмоги, бо не рад стягати нові нещастя на рідний край, без вигляду на його визволене з неволі³⁾.

Плян, який Берчейні розвинув перед Ді-Ероном в початку липня, подібний загалом до знаного нам, проведеного в меморіалі Августови. Він уявляв собі підмогу Угорщині в троякій формі: або королі французький і польський візьмуть прилюдно Угорщину в оборону від цісаря; або дадуть поміч т. ск. півофіційально, таким способом, що король Август відпустить частину свого війська, яке під проводом французького генерала увійде в Угорщину; або вкінці (третя можливість), що французький король у війні за еспанське наслідство присилує Австрію заангажувати свої воєнні сили так, що Берчейні сам матиме змогу впасти в Угорщину з 3—4 тис. людей. Останній плян зовсім можливий — на думку автора проєкту — бо угорська шляхта така огірчена за зневагу її привилеїв, що в краю

¹⁾ *Cependant l'ami du comte veut persuader, que si ce seigneur pouvoit entrer avec 4000 hommes en Hongrie: il seroit joint en moins de trois semaines par un corps considerable de cette nation, qui est outrée des mauvais traitemens des imperiaux* (З депеші Ді-Ерона 26. V. 1701).

²⁾ *Le comte Nicolas Berczényi, gouverneur de Segedin, considerable par sa naissance, par son crédit et par son expérience dans le métier de la guerre, s'est réfugié en Pologne* (Тамже).

³⁾ *Le selgneur hongrois prétend, que les choses sont encore entières, non obstant l'emprisonnement de ceux, qui ont été arrêtés et qu'il peut exciter en Hongrie des mouvements, qui exposeroient l'empereur à perdre ce pays -là; mais il m'a dit, qu'il ne vouloit pas les commencer avant que d'être soutenu, ne voulant pas exposer sa patrie à de nouveaux malheurs sans pouvoir se flatter avec quelque raison de la délivrer de ceux, qu'elle souffre* (Ді-Ерон 7. VII. 1701).

вибухне загальне повстанє; його успіх зовеїм певний, бо угорські кріпости лихі, не буде кому їх боронити, отже легко буде їх захопити разом із припасами живности; семигородські армії, хоч би її цїсар не післав на военний терен, не треба буде бояти ся, бо її буде шахувати Тикклї; инакше — в Семигороді вибухне заходом Тикклїя таке саме повстанє як в Угорщині; слабість австрійського становища показала ся при нагоді селянських рухів 1697 р., отже єсть вся надія, що справа поведеть ся добре ¹⁾.

Усе те доносив Ді-Ерон у Версаль, у формі, яка зраджувала його власну охоту покористувати ся нагодою і зорганізувати диверсію на Угорщині. Та Людвик XIV брав справу студенійше. Він поручив послови не заходити собі з угорською справою, а тільки впливати на польського короля в тім напрямі, щоби виконав підписаний вже Йорданом трактат і використав угорську ситуацію — вона тільки йому самому може принести користь; остаточно, цїсар не виповів ще війни Франції ²⁾. Таку саму відмовну відповідь післано послови і тиждень опісля ³⁾. Ді-Ерон пропонував також, щоб Берчейні потайки удав ся у Париж і сам особисто поінформував короля ⁴⁾; одначе й на се не пристав король, відсилаючи Берчейнія до короля Августа ⁵⁾. Ся здержливість французького короля була мабуть наслідком дотеперішніх невдач угорської опозиції, слабїї поруки нового ініціатора, бажання дістати Августа в цілости на услуги Франції, та вкінци певної неохоти перед „нелегальними“ дорогами, доки політична конечність не велїла би стати повисше всякого легітимізму.

Ще заки відповідь Людвика XIV дійшла у Варшаву, вівзав Август французького посла до себе і передав йому меморіал Берчейнія з прошенєм, щоб повідомив про його зміст свогого короля ⁶⁾. Ді-Ерон зробив так, посилаючи по двох тижнях меморіал у французькім перекладі; при тім похвалив від себе меморіал і додав дальшу вязанку відомостей про Угорщину, оче-

¹⁾ З донесеня Ді-Ерона 7. VII. 1701; мад. пер. у Thaly-a II, 365—6; пор. Legrelle V, 121.

²⁾ Відповідь Людвика XIV Ді Еронови 28. VII. 1701 (Thaly II, 366; Legrelle V, 121).

³⁾ Відповідь Людвика XIV 4. VIII. 1701 (Thaly II, 367).

⁴⁾ Ді-Ерон 11. VIII. 1701.

⁵⁾ Il est plus convenable de le faire demeurer auprès du roy de Pologne, en sorte qu'il puisse se servir de lui, si l'occasion s'en présente (Відповідь Людвика XIV 1. IX. 1701).

⁶⁾ Ді Ерон 14. VII. 1701 (Thaly II, 367).

видно, в дусі бажань Берчейнія. Певність успіху повстання в останніх часах буцім то ще збільшила ся, бо противпротестантські укази цісаря розярили людність, яка починає переходити в чинну опозицію (як ось стало ся в Дебрецені); Берчейні має відомости — писав дальше посол — що Тикилі збираєть ся напасти на Семигород на власну руку; се було б небезпечно, бо непопулярність Тикилія могла б якраз привести до того, що Угри покинуть думку про повстанє, а радше погодять ся з цісарем, ніж мали би признати над собою зверхність Тикилія; одинокий вихід з того такий, щоб французький король уможливив Уграм скинути ярмо неволі при помочи польського короля. На кінци висловлює посол думку, що краще і легше почати приєднувати для сеї справи наперед польських панів; з деким (Сінявским) обговорював він вже сю річ¹⁾.

Подібні донесеня, повні прихильности до угорської справи, слав Ді-Ерон і дальше, і мабуть під їх впливом Людик XIV почав зміняти свій погляд. При кінци місяця серпня повернено у Версалю знов до французько-польського трактату. Король предложив новий проєкт, який повинен був переломити всі сумніви Августа II і приєднати його для противгабсбурської коаліції. Польський король мав би за ціну 800 тис. таларів держати в Німеччині 24 тис. війська, а в разі війни 30 тис.; дальше постарати ся, щоб Польща, Литва і Московщина пристали до аліянсу; за те французький король поручав би Августові здобутки і взяв би на себе обовязок привести до згоди з шведським королем; якби се останне вдало ся, довело б до спільної шведсько-польської акції, евентуально при помочи князів Вольфенбіттель-Бравншвайт, против Бранденбургії; Август виявив би тоді свої претенсії до князівства Клеве і домагав ся би відшкодованя коштом князівської Прусії; в разі, якби Карл XII відкинув згоду, Август буде з ним вести дальшу війну. Вкінци проєкт предвиджує ще одну можливість: як що польський король бачив би більше користи для себе у вихіснуваню невдоволення Угрів, тоді замість на Бранденбургію він зможе повести свої оружні сили за Карпати²⁾.

¹⁾ Ді-Ерон 4. VIII. 1701 (Thaly II, 368—369; Legrelle V, 121—122). Видко, вже тоді Август перестав показувати якінебудь признаки охоти до угорської справи, а тиждець пізнійше (11. VIII) заговорив уже посол про те, що з наступником Августа справа може пійти зручійше (Thaly II, 383).

²⁾ Enfin, dans l'hypothèse où le successeur de Sobieski autretrait plus d'avantages à profiter du mécontentement des Hongrois, il

З тим проєктом поїхав Йордан у Варшаву і на його підставі ведено даліше пересправи, одначе справа ішла пиняво, а радше зовсім не поступала. Августа не приманювала перспектива ані пруських набутоків (що найменше дуже непевних) ані угорської корони, висуненої при кінци нового проєкту. Людвик XIV був вже готов піднести грошеву підмогу до 900 тис., одначе не скорше, доки Августова армія не увійде на Угорщину або Чехію ¹⁾. Одначе се не посунуло справи наперед, хоч Йордан ще раз їздив у Версаль з новими пропозиціями, здасть ся не серйозними ²⁾, і хоч Тикилі в Туреччині відкликував ся до Августа як до опікуна угорської і власної справи ³⁾. Берчейні, помітивши, що мало виглядів на польського короля, почав замість на Байхлїніа налягати на Ді-Ерона, щоб передусім Франція взяла на себе діло визволення Угорщини. Перші війська, що увійдуть на Угорщину, повинні — на думку його — носити імя короля французького або еспанського. „Се одинокий спосіб не допустити до того, щоб Угри почували вдячність за визволене самому тільки польському королеви“. Також і Берчейні був тої гадки, що окрім польського короля треба (може ще й більше) приєднувати польських вельможів, спеціально коронного гетьмана, бо вербоване війська в похід на Угорщину можливе тільки тоді, як гетьман не буде тому ставити перепон ⁴⁾.

Даліше й сам посол почав вже зовсім рішучо звивати свого пана покористувати ся угорською диверзією; се не байдужна річ — писав він — чи пребогатий на хліб, людей, коні і гроші край, як Угорщина, буде служити своїми невичерпаними жерелами цісареві, чи французькому королеви ⁵⁾. Він переконував, що угорська диверсія не вимагає зовсім багато зусиль. Треба тільки зібрати в Польщі 5—6000 війська, яке під іменем короля французького або еспанського впаде на Угорщину. Кошти удержання війська досить було би платити тільки перші чотири місяці, не більше 200 тис. таларів; потім військо оплачувало ся б правильними доходами Угорщини, а про недостачу добровольців не може бути й бесіди ⁶⁾. Всі ті переконування

serait libre de porter ses armes du côté des Carpathes. Дата проєкту 29. VIII. 1701. (Legrelle V, 52—53).

¹⁾ Людвик XIV до Ді-Ерона 17. XI. 1701.

²⁾ Legrelle V, 55.   ³⁾ Thaly II, 384—385.

⁴⁾ Ді-Ерон 27. X. 1701 (Thaly II, 386). При тім згадував Берчейні, що потрібний командант корпусу, який виступав би в імени Людвика XIV.

⁵⁾ Ді-Ерон 3. XI. 1701 (Thaly II, 387).

⁶⁾ Ді-Ерон 16. XI. 1701.

підпер Ді-Ерон новим меморіалом Берчейнія, призначеним сим разом для самого Людвика XIV ¹⁾.

Передусім просить ся у сїм повнім політичної лірики письмі, щоб король захищав Угорщину не тільки потайки, а головно явно, відкрито, тим більше, що для Франції нема кращої нагоди зробити велику диверсію, як саме тепер на Угорщині; надмірну перевагу австрійського дому найлекше тепер ослабити, коли вірветь ся хуртовина у поневолених краях і знищить засоби потрібні до довшого веденя війни; відкрита поміч французького короля, дуже популярного серед угорських вельможів, піднесе на душі навіть тих, що попали у зневіру по упадку Тикилія, який сам собі багато завинив; через те улєкшить ся становище польського короля, бо йому годї знайти відповідний претекст вмшати ся в угорські справи доти, доки його край не покличе; у своїм власнім імени він не почне війни, тому що польська шляхта, боячи ся всякого скріплення власти свого короля, не давала б йому робити воєнних приготовань, або й ще що гірше; за те польські пани легко згодились би на те, щоб збираю в Польщі війська на імя французького короля, як се було за Собєского; тоді й польський король лекше може приступити до діла, маючи перед собою очевидні користи; командантом зібраного війська (6—8 полків) треба визначити когось із французьких генералів, як колись Бетіна і Боама; окремий воєнний комісар мав би в руках оплачуване війська (5—6 тис. гудьденів на полк) і т. ин. ²⁾.

В деяких пунктах сього меморіяла, якого політична вартість така сама як і попереднього, можна вичитати умотивоване здержливого становища короля Августа: він, мовляв, не може ангажувати ся в угорські справи доти, доки французький король не візьме їх на себе; до того нема достаточної притоки і польська шляхта не допустить до того. В сїм напрямі мусїв Берчейнієви говорити Байхлїні. Та се був останній плян, по якому польський король мав визволити Угорщину з австрійської неволі. Ще меморіал Берчейнія був у Варшаві, коли прийшов знаний нам атентат на його автора, а з нього виходило аж занадто ясно, що угорській опозиції нема що будувати на Августі II;

¹⁾ Propositions à représenter au sérénissime roi très chrétien в додатку до реляції посла з дня 16. XI 1701. (Мадярський переклад див. у Thaly-a II, 392—397; пор. Legrelle V, 122).

²⁾ Вкінці подає Берчейні рахунковий прелїмінар будучих коштїв удержаня угорської армії (Thaly II, 397).

польський король стояв вже обома ногами по габсбурьським боці. Пересправи що до французько-польського трактату вели ся, що правда, дальше; ще була одна-друга виміна обопільних пропозицій і домагань¹⁾; — все те одначе Август робив з самих тільки тактичних причин, не хотючи передчасно виявляти карт. В половині січня довідав ся Ді-Ерон офіційально, що всі французькі пропозиції не відповідають бажанням польського короля; а два дни пізніше доносив той же посол про довершений трактат між королем і цісарем — себто про свою рішучу дипломатичну невдачу²⁾.

Новий трактат був уложений не як з польським королем, тільки як саксонським курфюрстом³⁾. Август не признавав Филипа V, винаймав цісареві 8 тис. війська (в тім 3 тис. кінноти) против Франції за річну заплату 200 тис. таларів; цісар обіцяв прийняти короля у англійсько-голяндську коаліцію і разом з нею загодити учасників північної війни, не заключати мира без участі короля; обопільний 10-літній оборонний союз велів поспішати в разі ворожого нападу з підмогою (цісар з 8 тис., король із 4 тис. війська) або дипломатією відвернути інвазію і т. ин. Окрім того обі сторони зобовязували ся: мати до себе щире довіре, помагати собі радою і ділом, перестерігати й боронити від шкоди і небезпеки, пильно інформувати себе обопільно про все, що могло б викликати неспокій, і радити собі про способи його відвернення і т. ин. В тих загальних фразях крив ся обопільний обовязок: Август не буде давати у себе захисту угорським втікачам, противно, поможе вхопити їх; так само цісар поступить з тими Поляками, що будуть бороти ся против реформаторських заходів польського короля. Зрештою обовязок Августа означений був зовсім ясно в тайнім артикулі, доданім тиждень пізніше до трактату, видавати тих „бунтівників, які з Угорщини утікали би в Польщу і там ховали ся бл“⁴⁾. Поза тим і поза умовами що до зняття й удержання війська не вложено в трактат нічого, що стреміло б до якихсь нових перемін у політичних відносинах сусідних країв.

¹⁾ Legrelle V, 55.

²⁾ Ді-Ерон 15. I. і 16. III. 1702 (Legrelle V, 55).

³⁾ Foedus resp. offens. et defens. zwischen I. K. M. und dem König von Polen als Kurfürsten zu Sachsen, 16. I. 1702 (HHSt. A. Saxonica; Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen, IV, 640; поp. Recueil IV, instr. LXI).

⁴⁾ Поp. висше IV, 2. При тексті у Feldzüge нема сього пункту.

Які мотиви керували Августом, що він пішов за інтересами австрійської політики, а не французької? На око виходить дещо незрозумілого, коли противгабсбурські амбіції і мрії про Чехію або Шлезк міняєть ся за аліянс з цісарем реальної вартости 2' 0 тис. таларів. На ділі зворот польського короля — се ані примха, ані нерозважний крок; він має достаточні причини й мотиви. Найперше сама підстава обох аліянсів, французького й австрійського, була нерівна. Людвик XIV потребував 24—30 тис. армії, цісар вдоволяв ся 8 тис.; а се не було байдуже для заангажованого війною Августа. Він керував ся, очевидно, тільки власними політичними інтересами; на жаль ті інтереси не були одноцільні. Його власна особа і рід, Саксонія та Польща — отсе предмети, коло яких обертала ся його політика. Погодити їх, звести до спільного знаменника і надати їм один напрям — се було величезне політичне завданє, перед яким опинив ся Август II, завданє — в даних обставинах майже неможливе до виповнення. Політичні інтереси Саксонії веліли курфюрстови шукати радше звязей з габсбурьськими противниками. Коли Саксонії судило ся вийти з ряду другорядних німецьких країв і здобути рішучий вплив в цісарстві, могло се стати ся виключно тільки коштом або Австрії або Бранденбургії. Так само, коли Август думав поважно про цісарську корону, то й у такім разі місце йому було радше по французьким боці. Натомість огляд на Польщу велів йому ставати по противнім боці. Від першої половини XVIII в. Річпосполита, против усіх заходів французької дипломатії, в рішучих хвилях ішла на руку габсбурьській політиці і шукала з нею звязей. Чи ж тепер могло бути инакше? Для Франції Польща (так само й Угорщина) представляла вартість як знаряд її політики, як сфера її дипломатичних впливів, вигідна як раз при внутрішній і зверхній слабости Річпосполитої. Австрія знов воліла мати в сусідстві тривкійшу державну будівлю, звязану з габсбурьською монархією спільними інтересами (що до Туреччини, Швеції і Бранденбургії). І метода у політичних впливах Франції й Австрії була неоднакова. Перша залюбки ішла т. ск. анархістичною дорогою — глядала прихильників у Польщі безпосередно серед шляхти, без огляду на державне представництво, найчастійше против нього, уживаючи на широку скалю підкупства. Се почав був, і то на широкі розміри, робити також Ді-Ерон, певно не зовсім потай короля і його двораків. Натомість австрійська політика ішла більше т. ск. легальним шляхом, заходячи ся коло приєднання

короля і найвищих політичних кругів Річипосполитої і мало сходячи на такий дематюічний шлях як суперниця. Сю методичну різницю і близькість політичних інтересів між Польщею і Австрією мусів бачити і розуміти король Август, і все те причинило ся до його рішення. Се один із зразків того, що він розумів політичне становище Польщі і бажав приноровлювати ся до її інтересів.

Туди вели його ще й інші обставини. Аліанс з царем вважав його волю рухів; в його душі була прихильність Австрії, і віднова протившведської коаліції з перед пів століття. В тім напрямі наирвав найбільше Паткуль, що якраз 1701 р. був два рази у Відни (серпень і вересень—падолист) і робив заходи, щоби приєднати віденський двір¹⁾. В тім самім часі відносини короля до Карла XII прибрали вже гострий характер — слово „детронізація“ упало вже; отже в такій хвилі приймати французькі пропозиції й опинити ся межі двома огнями (бо обіцяна згода з Швецією була дуже проблематична) було б зовсім не розважно. Те, чим манила Августа французька дипломатія, висіло цілком у повітря; тому годі було задля сього ставити на гру те, що було реального у короля. Натомість трактат з цісарем давав надію забезпечити хоч Саксонію²⁾.

Вкінці яка перспектива відкривала ся перед Августом в угорській справі? Бути мальованим королем і не могли дати собі ради з бутною мадярською аристократією — хіба не бажало ся йому. Того мав доволі й у себе, в Польщі. Туг як раз роздумував він над способами зломити дотеперішній стан і перестроїти бездержавно-республіканський нелад на в абсолютний монархічний режим; і хіба на іровію сходило, як представник ображеної у своїх соціальнім консерватизмі і політичних привидеях угорської аристократії глядав підмоги у сього типового абсолютиста... Територіяльні набутки могли, очевидно, приваблювати Августа, одначе він клав силу власти перед її шириною і тому готов був зректи ся деяких підвласних територій за поміч коло заведеня в останніх частинах дідичної й абсолютної

¹⁾ Н. Бантышъ-Каменскій, Обзоръ внѣшнихъ сношеній Россіи, I, 41. Знаючи, який вплив мав сей ливонський шляхтич на Августа, можемо догадувати ся, що він причинив ся не мало до невдачі Берчейнівських і Ді-Еронів плянів. Він мабуть приложив також руку до знаного нам атентату на Берчейнія.

²⁾ Вже 10. III. 1702 просив Август у цісаря помочи против Шведів (НН. St. A. Saxon.).

власти монархічної. Вже в рік опісля свого вибору готов був укладати ся з царем про частинний розбір Польщі. Просячи у нього помічного корпусу „против заворушена, якого треба буде бояти ся в Польщі“ (себто против евент. шляхотської опозиції), питав, „яку частину польських земель найрадше взяв би цар, коли прийде до крайности“¹⁾. Відповідь була дійсно по византийськи прихильна що до першого, відмовна що до другого²⁾. Видко, Петро В. завдалегідь знав, яку треба йому самому, і Росії по нїм, вести політику на пункті перестрою Польщі. Чотири роки опісля, коли не було вже виглядів на політичний успіх з ливонськими иянами, повернув Август знов до справи поділу Польщі між себе, Карла XII, Петра В. й Фридриха I³⁾. З боку цїсаря сподівано ся протесту⁴⁾, тому треба було його задобрити

¹⁾ Августів посол у царя Карловіц писав 29. XII. 1698 р. своєму королеви: Ich solte auf alle art und weise sehen, Ihre Czaar. Mayt. wort auf 20.000 mann infanterie zu erlangen, daß E. K. M. sich derer bey denen in Pohlen zu befürchten stehenden troublen in nothfall bedienen könnten... da ich... in discours zu erfahren suchte, welchen theil der pohlnischen lande, wan es auf die extremtaet ankomme, Ihre Czaar. Mayt. am annehmlichsten in der comparticipation sein möchte etc... (Haake, König August, 26—27).

²⁾ War die antwort: Freunde müsten nicht aus absicht des gewinstes dienen... Vor millionen geldes und einen ganzen strich landes würden sie (цар) nicht marchiren lassen, aber vor die freundschaft von E. K. M. ohne allen gewinst, nicht allein die begehrte anzahl, sondern noch 5 mahl so vil. (Тамже, 27).

³⁾ Штратман писав в Варшаві 12. I. 1702 цїсарєви: Mir ist vor gewiß und von ganz guten ort beygebracht, man hette zwischen heyden königen von Schweden und Pohlen diesen weitaussehenden vorschlag gethan, daß nichts bessers zu beylegung des krieges und beyder königen vergnügung bey hiesiger Pohlen und Littauern division geschehen könnte, alß Pohlen und Littauen unter ihnen und dem czaar von Moscovien zu theilen, und wehre darzu die gelegenheit desto besser, alß daß w. kays. mayt. solches zu verhindern bey hiesigen conjunctionen nicht im standt wehren; [um] dem könig von Preussen aber dadurch keine jalousie zu gehen, so würde man sich mit demselben mit überlassung eines district landes an den preussischen gränitzen allerseits vergleichen (НН. St. A. Polonica).

⁴⁾ Штратман сам, не чекаючи інструкції, робив в тім напрямі заходи: Ich habe unter der hand dagegen schon die nöhtigen remonstrations an den könig thun lassen, auch dem nuncio apostolico davon in confidentia parte gegeben (Тамже). На гадку посла, з шведського боку мала бути велика охота до такого поділу; французький посол мав розголошувати між Поляками, що цїсар годить ся на поділ і сам бере частину; Штратман ремонстрував против такого підозріння. В яшім доносєню з того самого дня називає посол жерело звістки: Паткуля

чимсь, а в кождім разі не дразнити нічим. Добру прислугу міг тут зробити уклад, що збільшав цісарські оружені сили 8 тисячами саксонського війська ¹⁾.

З огляду на все те не трудно зрозуміти, чому польський король приймив оферту австрійську, а відкинув французьку.

§ 2.

Раковці прибувши у Варшаву знайшов свого приятеля в стані повної зневіри, страху і безрадности. З Версалю не міг доси видобути ні одного прихильного слова, а „опіка“ польського короля трохи не завела його у... Вінер-Найштат²⁾. Його енергія віджила, коли побачив перед собою Раковція. Дальші пляни і заходи робили вже у двох; Берчейні уступив тепер на задне місце як тільки дорадник молодого князя, що своїм іменем і широким вже розголосом міг без порівняня зробити більше для угорської справи. І почали ся нові, зразу обережні, заходи, щоби таки роздобути заграничну поміч для Угорщини і в тій цілі використати близьку європейську війну, про котру говорено так, якби вона вже й почала ся. Річ зрозуміла, що короля Августа треба було тепер зовсім випустити з програми. Приходило ся хіба тільки робити різні кругі заходи, щоби король не виконував трактату з цісарем і терпів побут Угрів в границях Польщі ³⁾. Надії на Францію натомість не трачено,

і пруського посла; Байхлінг, буцім то учасник плянів, заперечував правдивість тої звістки іменем короля, додаючи, що початок дала Швеція й Август йому противний (Ibidem; пор. Jarochowski, Dzieje Augusta, 125 нот.). На ділі було, очевидно, інакше.

¹⁾ Що якраз військова поміч мала бути ліком на політичні скрупули цісаря, виходить з відомого 1703 р. пляну поділу Польщі, в яким для Австрії призначувано 60 тис. війська против Франції (Por. Droysen, Geschichte der preuss. Politik, IV, 1, 278).

²⁾ Latebat ille (Берчейні) in hacce domo (французьких місіонарів) a tempore casus sui et illo perterritus omnia sicariis referta ratus, Inops consilii effectus fuerat; desperaverat de salute mea et sic se solum superfuturum ratus, jam Romanas perigrinationes et similia sub peregrinorum habitu praemeditabatur (Conf. 132). — Mais ce comte, frustré dès lors de l'espérance conçue dans le roi Auguste de Pologne, étoit dénué de secours et de conseils (Mém. du pr. Fr. Rakoczy, 8).

³⁾ Він намовляв Берчейнія через Ді-Ерона перейти жити у Волощину, бо він зобов'язаний австрійсько-польськими трактатами видавати бунтівників (Ді-Ерон 17. XI. 1701). Штратман згадує те на поч. 1702 р. про заходи Ді-Ерона прихилати Августа до угорської справи, одначе се мабуть відгомін давніших старань (12. I. 1702).

тимбільше, що Ді-Ерон піддержував духа втікачів, розуміючи, що його королеви годі буде обійти ся без уладження поважної диверсії на Угорщині. І тому він не перестає писати раз-у-раз про „двох угорських панів“, представляти рожево їх політичні комбінації і щиро захочувати Людвика XIV взяти їх справу в руки ¹⁾.

Атентат на Берчейнія дозволив Ді-Еронови виявити свою неприхильність до Августа ²⁾ і поновити давнйше бажане, щоби наміри Карла XII в справі детронізації вдали ся: як що прийде до вибору нового короля, Франція мусить подбати, щоби сей новий король був противником цісаря а щирим її прихильником, який дав би поміч Угорщині ³⁾. І знов читав французький король запевнення, що коби тільки зібрати 5 -- 6 тис. людей під його або його внука іменем, то буде можна підняти всю Угорщину; що угорські змовники все робили, терпіли і терплять за прихильність французьким інтересам і т. ин. ⁴⁾. Дальше страшив посол, що оба Угри живуть в дуже небезпечних обставинах; як знайдуть опіки у Людвика XIV, то сьогодні-завтра пропаде раз на все нагода покористувати ся угорською ситуацією ⁵⁾. Се важно — писав тиждень потім — щоби використати загальне невдоволенє шляхти і людности Угорщини, і то зараз. Зима тут не спиняє нічого; угорським військам вона не тільки не шкодить, а навіть робить прислугу, улєкшуючи комунікацію по замерзлих ріках. Вже сам побут втікачів у Польщі корисний

¹⁾ Раковці пізнійше показав ся трохи несправедливим супротив свого приятеля, признаючи собі самому ідею французької протекції після невдачі з польським королем: Il ne me restoit d'autres espérances, qu'en la protection et aux secours du roi de France, en vertu des traités conclus autrefois avec mon bisaieul George I qui s'étendent aussi sur ses successeurs, garantissoient le maintien de ma maison dans la principauté de Transsilvanie, en cas de l'élection... Je m'ouvris au marquis du Héron etc. (Mém. 8). В дійсности князь застав вже нитки навізані від пів року. Перший вірнопідданий лист його (недоручений Людвиком XIV) писаний був в перших двях лютого (Ді-Ерон 6. II. 1702).

²⁾ Il y a lieu de croire, que c'est le roi de Pologne, qui avoit lui même donné les ordres pour faire attaquer le comte Berchini... il y a peu de fond à faire sur la foi du roi de Pologne (Ді Ерон 17. XI. 1701).

³⁾ Thaly II, 408.

⁴⁾ Ді-Ерон 27. і 30. XI. 1701 (Thaly II, 415—416, 421). — Raggozi soll vorgetragen haben, daß er mit 4000 Mann gantz Ungarn will aufrührisch machen (Штратман 12. I. 1702 — НН. St. A. Pol.).

⁵⁾ Ді-Ерон 16. XII. 1701 (Thaly II, 422).

французьким інтересам, бо цісар не може вивести війська з Угорщини й Семигороду. Посол запропонував навіть, щоби король визначив для обох Угрів пенсію, бо без того тяжко приходить їм жити; він — посол — бачучи їх потребу дав їм вже сам грошей¹⁾. Щоби справу підперти вдав ся Ді-Ерон ще й до кардинала Торсі з такими самими намовами²⁾. Іншим разом поручав королеви угорських вигнанців до французької дипломатичної служби — пересправ зі Шведами, і повертав до намов зацікавувати ся ними і їх справою, бо в підпираню угорської опозиції найсолідніша французька політика³⁾. Приготованя до повстаня вже почали ся — впевняв він; воно почало ся би, якби французький король обіймив протекцію, прислав свого генерала і т. ин.⁴⁾ Тимчасом просив на удержане обох панів 10 тис. талярів у рік, щоби піддержати славу короля „оборонця покривджених“⁵⁾. Та Людвик XIV мовчав доти, доки мав хоч трохи надії на трактат з Августом. І нова фірма, Раковція, не виводила його з резерви. Коли ж стало ясно, що Саксонець звів його, нараз зявило ся в його серці тепло для „нешчасних“ Угрів. Він заговорив так, буцім то перший раз дізнав ся про їх існуванє на світі, і з гори обіцяв, що їх не покине, як тільки матиме ближші відомости, чого вони бажать і чим можуть йому прислужити ся⁶⁾. По кількох тижнях поступив король ще дальше; він признав у принципі важність угорської диверсії і зажадав цілого ряду подрібних відомостей про пляни Раковція і товаришів⁷⁾. При тім обіцяв згори, що як бажані ним інформації вдоволять його, то він не може дати иншої підмоги на угорську диверсію як тільки грошеву, і то не за велику. Незабаром потім повідомив король свого посла, що він призначає на удержанє Раковція й Берчейнія 20 тис. лірів

¹⁾ Ді-Ерон 22. XII. 1701 (Thaly II, 422—423).

²⁾ Лист 5. I. 1702 (Thaly II, 423).

³⁾ Ді-Ерон 20. I. 1702 (Thaly II, 431).

⁴⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702 (Thaly II, 432 - 433).

⁵⁾ Ді-Ерон 19. II. 1702 (Thaly II, 439).

⁶⁾ Дня 26 січня 1702 писав він Ді-Еронови: *Faites moi savoir à peu près ce qu'il conviendrait de donner pour la subsistance des deux personnes dont vous me parlez; quels services ils peuvent rendre? Je n'ai point attiré leur malheur; je ne suis pas même encore instruit du dessein qu'ils avoient; je veux bien cependant ne les pas abandonner* (Legrelle V, 122; Thaly II, 423).

⁷⁾ Людвик XIV 2. III. 1702 (Legrelle V, 122—123; Thaly II, 434—435).

у рік, 12 для першого а 8 для другого, хоч вони ще не зробили ніякої прислуги для нього; як що вони покажуть ся користними, платня може бути збільшена ¹⁾. Посол дістав поручене провирити справу докладно з боку можливих користей для Франції ²⁾.

Незавбаром Ді-Ерон послав у Версаль бажані королем інформації, уложені самими конспіраторами ³⁾. Читаємо тут відповіді на поодинокі питання короля: що до ціли угорської справи, способів, навязаних уже зносин, поруки солідности в уживаню запомоги і що до сподіваної помочи у Польщі. Відповіді стилізовані загально і голословно, мають більше характер благання як переконування; поза тим відкликують ся на перший меморіал Берчейнія (про надії на польського короля тут, очевидно, вже нема ніякої згадки) і кінчать ся прошенем грошевої підмоги на зібране військо — 400 тис. талярів. Окрім сеї відповіді переслав Ді-Ерон ще й копію листа Раковція до нього ⁴⁾. Тут звертає князь увагу на те, що цісар велів тепер знести тринадцять угорських твердинь, так що в північній частині краю остануть самі тільки Кошиці; угорські гарнізони переважно вже в дорозі до Італії і над Рен — все те улекшує справу при богато призбиранім запальнім матеріалі серед угорської суспільности; одних тільки грошей не стає; без них годі починати діяльність. Не можна допустити до того, щоби військо з браку плати мало грабувати людність і відібрати йому тим способом усю симпатію до справи визволення. Вкінці запевняє князь, що ані він, ані його приятель не візьмуть ані сотика з королівської підмоги без дозволу французького генерала і скарбника, призначеного до того королем.

Ді-Ерон не переставав ще й потім намовляти свого пана і переконувати, що нема радикальнішого способу підтяти габсбурську могутність, як тільки підмогою Уграм ⁵⁾. Вкінці висловив Людвик XIV горячо допрошуване слово: „Треба бажати, щоби наміри обох угорських панів сповнили ся; в таким разі моя поміч не хибне.. Накажіть їм, щоби працювали зі свого боку

¹⁾ Відповідь короля 16. III. 1702 (Thaly II, 439—440).

²⁾ Король 6. IV. 1702 (Legrelle V, 129).

³⁾ Réponse des deux seigneurs hongrois aux questions qui leur ont été faites в додатку до реляції Ді-Ерона 7. IV. 1702 (Thaly II, 445—447). Сю відповідь уложено в Бережанах.

⁴⁾ Thaly II, 447—448.

⁵⁾ Ді-Ерон 14. IV. 1702 (Thaly II, 449—450),

для добра рідного краю, й упевніть їх, що як успіх буде хоч тільки правдоподібний, не визнають недостаті помочи з мого боку¹⁾. Місяць пізнійше обіцяв на угорське повстанє дати мільон таларів²⁾. Так отже по році тяжких зусиль здобув Ді-Ерон першу (й останню на польським терені) дипломатичну побіду... над власним королем.

Та хоч Людвик XIV згодив ся в засаді на проєкт угорської диверсії, все таки брав справу менше горячо як його варшавський посол, який заповідав зразу початок акції вже на найближші місяці³⁾, пізнійше одначе не скривав трудностей⁴⁾. Король висказував сумніви, чи можливо буде почати в біжучім році і заряз взяв назад обіцянку мільона, заявляючи, що не розпоряджає такою сумою⁵⁾. Зі всього видко, що він дивив ся скептично на діло Раковція і Берчейнїя і бажав зробити диверсію против Габсбургів трохи поважнійшою. Коли заходи коло приєднання для сеї справи Августа II скінчили ся невдатно, перекинув французський король свої сїти на Августового суперника — Карла XII, на якого ось що недавно змовляв ся з польським королем. Ді-Ерон ще в сїчни поновив зносини з Шведами, щоби вразі дегронїзації Августа II промостити князеві Конті шлях до польської корони. Він предложив своїму королеви післати обох Угрів до шведського короля з прошенем помочи й офертою францусько-шведського союзу против цїсаря й Августа II⁶⁾. Людвик XIV годив ся на се радо й обіцяв їм давати платню⁷⁾. Угри одначе не пійшли до Шведів; одно — для них знайшов ся безпечний захист у Бережанах, друге — против їх місїї запропестував сам їх господар, белзький воевода, з огляду на власні інтереси, пригадавши при тім долю Раковцієвого діда в Польщі⁸⁾.

¹⁾ Відповідь короля 18. V. 1702 (Thaly II, 450; Legrelle V, 124).

²⁾ Король 22. VI. 1702 (Legrelle V, 130).

³⁾ Ді-Ерон 8. IV. 1702 (Thaly II, 449).

⁴⁾ L'état tamultueux (у Польщі) éloignait l'exécution des desseins qu'on pourrait former pour profiter du mécontentement général des Hongrois — писав Ді-Ерон 19. VI. 1702 (Legrelle V, 130).

⁵⁾ Король 24. VIII. 1702 (Legrelle V, 130).

⁶⁾ Ді-Ерон 20. I. 1702 (Thaly II, 432) Се мотивував ще небезпечною для їх дальшого побуту у Польщі (було се підчас їх захисту в Мочениці). Про кандидатуру кн. Конті ще Ді-Ерон 26. V. 1702 (Legrelle V, 130).

⁷⁾ Король 2. III. 1702 (Legrelle V, 123).

⁸⁾ Ось що писав воевода своїй жінці 16. VII. 1702 з під Опатова: Prosze x. Rakocemu tam wszelką obmyslic tak assistance iako tez y wygode, ktoremu list ten oddac y iego przez Boga, dobrodziko,

Тоді коло шведського короля заступав інтереси французької політики маркіз Бонак, який мав зразу відводити Карла XII від війни з Августом і звернути його против Бранденбургії або Данії¹⁾. По новім курсі саксонської політики стало се змагане безосновне, тому літом 1702 р. вислано через посла Ріку (Ricus) нові пропозиції. Карлови XII предложено троякий плян: або вдарити на Саксонію й відобрати сим способом останню підставу Августови; або почати війну з Бранденбургією; або вкінці безпосередно з цісарем²⁾. На тій основі вели ся пересправи, а на початку 1703 р. велів французький король предложити Карлови XII проєкт нових умов в тих самих трьох напрямках, а межи ними диверсію против цісаря хотів накермувати на Угорщину. Та Людвик XIV сам згори не мав надії, щоби шведський король пристав на сей плян³⁾. Так і було.

Французький король з самого початку суцесійного питання хотів устроїти диверсію против Англії (в Ірляндії), та се показало ся неможливим. Рішив ся на диверсію против Австрії; до неї хотів запрягти наперед Августа II, потім Росію Бравншвайт, Швецію й ин., а коли нікого, крім Баварії, не вдало ся перетягнути, мусів ухопити ся останнього способу, підсунаного Ді-

---

utrzymuj, aby się nie brał do krola szwedzkiego, bo to o mnie idzie. — А знов 25. VII. 1702: X. Rakocemu kłaniam, ktoremu racz perswadowac, aby się nie porywał y nie chwytal Szweda, bo to poprzy sięgnac, ze on tu z Polski nie wydzie y zginie, iako iego dziat; ktoremu wszelką wygodę prosze obmyslic. — В инім листі: O Rakocym teras nie pisze, ieno się refferuię na tamte dawnieysze listy y prosze, Dobrodziko, zebys go utrzymala, bo to o mnie idzie, uchoway Boze, zeby co miał zrobic, bo na moy kark by się wszystko to obaliło. (Листи А. М. Сінявського до жінки — рпс. бібл. Чарторийських N. 2516).

¹⁾ Інструкція 8. IX. 1701 (Recueil II, 206—215).

²⁾ Інструкція 30. VIII 1702 (Legrelle V, 102—125).

³⁾ В інструкції (8. II.) для бар. Снарре предклав Людвик XIV Швеції 600 тал. за атаку на бранденбурське Поморє. Le second objet est d'engager le roi de Suède à porter des armes dans l'electorat de Saxe, à joindre ses forces à celles de l'electeur de Baviere et moyenant cette jonction s. m. consenterait à lui donner un subside de 800 m. écus... On peu encore avoir une troisième vue pour un traité. Mais il y a lieu de douter que le roi de Suède y veuille entrer. On pourrait lui proposer d'entrer en Hongrie et d'attaquer cette partie des états héréditaires de l'empereur... Au moins il est certain que, s'il avoit quelque vue sur la Hongrie, le prince Ragoski pourrait lui donner de grandes facilités pour l'exécution. На сю ціль признавав король також 800 т. таларів (Legrelle V, appendice N. 8, p. 648).

Ероном ще з весни 1701 р. — використати невдоволене на Угорщині і пляни угорських конспіраторів у Польщі.

Та се ще було мало самої готовости французького короля допомогти угорській опозиції (очевидно не з прихильности до її „золотої волі“, а тільки виключно з огляду на власні політичні інтереси)¹⁾; задля віддаленя обох країв годі було говорити про якусь спільну акцію без ще одного, третього, спільника в найблизшій сусідстві Угорщини. Август перейшов рішучо на цісарський бік, Порта ніяким способом не дала себе намовити до такої ролі; могло отже здавати ся, що й готовість Франції не дасть Уграм ніякої користи. Одначе знайшов ся тут цілком добрий вихід. Як зазначував я вже попередю, з іменем Польщі не вязало ся ніяке понятє одноцільної політики, король був тільки її одною частиною, суперечним йому шляхом ішла Річпосполита, а серед неї було стілько окремих політик, скілько богатих панських родів. І хто ж знав краще про се, як не французька дипломатія? Вона від другої половини XVI в. знала польську суспільність політичну дуже добре. У неї була немов окрема школа для дипломатів на польським ґрунті; уступаючий посол писав своєму наслідникови інструкцію, як має поступати з польськими політичними сферами і т. ин.³⁾. І давнійша французька підмога для угорських куруців давала ся не так через короля Собеского, як попри нього, через панські круги. Тому то політика Августа викликала у Ді-Ерона радше досаду ніж почуванє невдачі. Він почав наново інтригувати против короля, він здвоїв тільки енергію коло збираня й організованя французького сторонництва між польськими вельжожами і шляхтою для далекосяглих політичних плянів.

¹⁾ Влучно схарактеризував політичну етику тодішньої Франції один з німецьких істориків: Ludwig XIV bemaß alles, was sich zwischen Himmel und Erde befand, nur mit dem einen Maßstab: verwendbar oder nicht verwendbar für die Zwecke seiner Politik. Rákóczi war verwendbar (O. Klopp, Der Fall des Hauses Stuart, XI, 56). Початкова неприступність французького короля для угорських плянів дала привід Раковцївам прихильникам виступити против погляду, буцімто повстанє було ділом французької інтриги (Hist. des rév. I, 163). Замітка вірна тільки почасти, бо тут річ не в ініціативі лише, а й у практичнім переведеню, а се останнє без французької помочи було неможливе.

²⁾ Legrelle V, 135—150).

³⁾ Пор. характеристики Польщі у Бетіна (Béthune), Форбена (Forbin), Отвіля (Hautville), Бонака й ин. французьких дипломатів.

Ще коли надія на Августа не була страчена, писав Ді-Ерон про потребу прихилити для угорської справи деяких польських панів, передусім кардинала-примаса (Радзейовського), в. гетьмана коронного (Яблоновського), київського воєводу (Контського) та деяких інших. Велика користь мала б бути від Огінського, що має маєтності недалеко угорської границі, а також від белзького воєводи (Сінявського), найбагатшого пана на Русі. Сей останній підпер би справу дуже енергічно, якби знав, що се лежить в інтересі французького короля ¹⁾. Не чекаючи відповіді, як звичайно, робив посол сам перші кроки й „обробляв“ декого з названих людей, головно белзького воєводу. Ті пани мабуть інформували Берчейнїя, що не позволят збирати в Польщі війська на угорський похід під фірмою свого короля, а тільки французького ²⁾. Після атентату на Берчейнїя і приїзду Раковція у Варшаву взяв ся Ді-Ерон горячо до прихильованя польських панів для угорської справи. За порадою примаса він звернув увагу Угрів на Константина Собеского, який міг би бути корисний для їх справи ³⁾. І справді роля для нього знайшла ся зараз. Після резигнації Августа була опорожнена посада угорського короля... Уложено, що найліпшим кандидатом буде якраз королевич Константин, евентуально його брат Олександр. За першим мала промовляти деяка популярність серед шляхти, за другим богацтво та сподівана поміч його матери ⁴⁾. Одначе й ся комбінація не вдержала ся довго. Незабаром довідуємо ся, що шляхта вже знеохочена до королівського дому (Собеских), особливо до Константина, що своїми надужитями викликав ворожню всеї руської шляхти до себе ⁵⁾. Були й інші мотиви против кандидатури Собеского, а се споріднене Якова з цісарським двором ⁶⁾. Думаю також над кандидатурою гетьмана Яблоновського, одначе на перепоні стояв його вік. Остаточо здавали ся конспіратори на волю французького короля, кого він схоче посадити на угорським престолі ⁷⁾. Людвик XIV заявив ся против Собеского й обіцяв підперти сильно такого Поляка, який

¹⁾ Ді-Ерон 4. VIII. 1701.

²⁾ Propositions à représenter au roi très chretien.

³⁾ Ді-Ерон 27. XI. 1701.

⁴⁾ Ді-Ерон 30. XI. 1701. Пригадуємо, що ще в р. 1675 була мова про можливість, щоб один з королевичів дістав угорську корону.

⁵⁾ Ді-Ерон 19. III. 1702.

⁶⁾ Король 2. III. 1702.

⁷⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702.

станув би на чолі угорської акції як будучий король. Як що Яблоновський не надасть ся на се з огляду на старість, то можна б — на гадку французького короля — ужити його сина (Яна, руського воеводу)¹⁾. Та щоб молодий Яблоновський дав себе ужити на угорське підприємство, не було вигляду²⁾, а старий давав дуже загальні неозначені відповіді й умер скоро по тім³⁾. Се заставило обі сторони відложити журу про будущего короля на пізнійше, а займити ся приготованем відповідних сил, щоб діло почати. Раковці віддавав означене будущего угорського короля цілком в руки Людвика XIV: — „Й. в. дасть нам такого короля, який сам і його наступники будуть вірними слугами Франції з вдячності й ідентичності інтересів“⁴⁾.

Та не кандидатами до корони мала Польща прислужити ся Угорщині, чи радше Франції. Від польських панів бажано поперед усього матеріальної помочи, а корону ставлено тільки як приману. В найгіршім разі польських панів було треба, щоби можна було зібрати потрібне військо на початок підприємства й його підкріплюванє. Тут кождий польський вельможа міг зробити прислугу, маючи формальне право держати власні узброєні відділи, одначе найбільша користь могла бути з прихильности представників державної власти. Найважнійша могла бути прихильність гетьманів, яким сам король завидував ширини власти;

1) Si quelque Polonais, puissant par ses richesses et par son crédit, pourrait se mettre en tête de profiter de la disposition de Hongrie et de se faire roi de Hongrie, rien ne me paraîtrait meilleur pour donner plus de force au mouvement qu'on pourrait exciter sur ce prétexte. Si le castellan de Cracovie convient et que son âge avancé l'empêche d'accepter cette proposition pour lui-même, il faut examiner, si son fils serait capable d'entreprendre et de soutenir une pareille affaire... Il ne conviendrait pas de songer à aucun de fils du feu roi de Pologne. L'empereur trouverait bientôt les moyens de leur faire abandonner une semblable entreprise et vraisemblablement il se contenterait des premiers avantages que l'empereur leur (sic!) offrirait (Лист Людвика XIV 2. III. 1702 — Legrelle V, 122—123; Thaly II, 434).

2) Ді-Ерон 19. III. 1702 (Thaly II, 443).

3) Ді Ерон 6. III. 1702. Гетьман умер 3. IV. 1702.

4) Раковці до Ді-Ерона (Thaly II, 448). В дискусії про можливих кандидатів до угорської корони згадаю ще одно імя — самого белзького воеводи; сього бажала собі його жінка (Ді Ерон 19. III. 1702). Окрім того й сам Раковці думав мабуть про королівську корону, доки політична потреба не веліла глядати кандидатів знов за границею Угорщини.

під їх протекцією можливо було робити воєнні приготування зовсім незамітно. Тому то Ді Ерон дуже щиро заходив ся, щоби перетягнути на свій бік вел. гетьмана коронного, навіть ще тоді, коли ще мав надію на короля Августа ¹⁾. По атентаті було се ще більше потрібно. На скільки можна вірити донесенням французького посла, то оба коронні гетьмани, великий і польний, Стан. Яблоновский і Фел. Потоцкий, заявляли прищипяльну прихильність угорським плянам й були готові підперти Константина Собеского у змаганнях до угорської корони ²⁾. Готовість та не мусіла бути дуже виразна, коли до Людвика XIV ідуть часті просьби, щоб він з свого боку вплинув на Яблоновского в бажанім для Раковція напрямі ³⁾. „Гетьмана в. вел. може прихилити тим способом, що зволить написати йому ласкавий лист і післати дарунок“ — писав Ді-Ерон ⁴⁾. Та старому гетьманови при кінци сьомого десятка літ життя було вже не до політичних авантур. Смерть його змусила наших політиків заходити ся коло його наступника при великій булаві, Фелікса Потоцкого, який також мав французькі симпатії ⁵⁾. Одначе вчасна смерть його ⁶⁾ перенинила дальші пляни на його сподіваній помочи. Наступник його, Еронім Любомирский, сам почав снувати далекосяглі пляни про польську корону, до того як прихильник Австрії по родинній традиції був неприступний для угорських плянів; тому прийшло ся зрезігнувати з тих користей, які міг Раковцієви дати польський гетьман силою свого уряду.

По розриві з Августом політична тактика Ді-Ерона веліла зблизити угорських конспіраторів наперед з старим прихильником французької політики, примасом кард. Радзейовским, якого імя вже тоді мало широкий розголос в політичнім світі. Він

¹⁾ Ді-Ерон 27. X. 1701. В депешах французького посла звичайно не вгадують ся імена польських панів, а тільки їх урядові титули, і тому у малярських істориків повно похибок в означуваню імен Раковцієвих приятелів у Польщі. Так ось в р. 1701 вел. гетьман кор. (*grand général*) названо Любомирского зам. Яблоновского (*Thaly II, 386, 421, 441*), польним гетьманом (*petit général*) — Сінявского зам. Фел. Потоцкого (*421*); на поч. 1702 київ. воеводою зроблено Йос. Потоцкого зам. Март. Контского (*433*); воевода руський (Ів. Яблоновский) зовсім неазваний (*439*); краківським воеводою названо Ів. Яблоновского зам. Фел. Потоцкого (*441, 446*) і т. ин. (*Márki I, 215—219* повторив деякі з тих блудів).

²⁾ Ді-Ерон 30. XI. 1701.

³⁾ Ді Ерон 26. I. 1702.

⁴⁾ Депеша 19. II. 1702.

⁵⁾ Ді-Ерон 8. IV. 1702.

⁶⁾ Вже в пол. мая 1702.

прийняв обох Угрів на таємній нараді у Ловичу й обіцяв їх підпирати. Та як чоловік безхарактерний та скупар довгий час не робив для них нічого, і французький король мусів уживати свого впливу на нього¹⁾. В рішучій хвилі, як побачимо, він таки прийшов з грошевою підмогою Раковцієви, хоч зовсім не в ідеальних мотивів.

З усіх польських панів найбільша заслуга для угорської справи належить ся Сінявским, чи—радше самій пані „воєводині белзькій“. Дуже цікава фігура ся пані Сінявска! Коли кн. Євген Савойський висловив ся про Польщу парадоксом, що нею правлять ксьондзи, жида і жєнщини²⁾, то певно мав на думці, побіч Товіанської й Любомирської, сю Раковцієву приятельку. Без сумніву, ніяка польська дама не мала голоснішого імені ніж вона. Увесь політичний світ, скільки цікавив ся північною війною й угорським повстанєм (а хтож не інтересував ся ними!) говорив і писав про *madame la palatine de Beltz* мало що не так само часто як про головних учасників історичної драми: Карла XII, Петра В., Августа II та Раковція... Сей розголос навіть троха дивний і сьогодні не зовсім зрозумілий. Бо й якаж се тепер, в історичній перспективі двох століть, незначна фігура! Людина, без сумніву, обдарована бистротою ума й розумом, з широким кругом інтересів для публичних справ, одначе не репрезентувала ніякої політичної ідеї, її охота до політики не мала ніякої постійної позитивної цілі, вона не ставила себе в ніякі відносини до якихнебудь там інтересів рідного краю — вона не була нічим иншим тільки безмірно амбітною і порожною інтриганткою політичною, що все брала з спортового пункту погляду. А що виходило поза сей круг, було ділом виключно особистої амбіції, яка ставила її перед очима навіть королівську корону. Й угорську справу брала вона не инакше як спорт, хіба стілько ідеальніше, що з головним героєм повстаня, Раковцієм, вязала її особиста прихильність. Все ж таки без її помочи годі собі уявити можливість приготованя визвольного руху, а навіть подекуди й його під-

¹⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702.

²⁾ В листі до ген. Палфія 7. IX. 1705 писав він: *Mir scheint, daß es dem Rakoczy nicht sonderlich viele Mühe kosten wird, die Schweden, am leichtesten aber die Pohlen auf seine Seite zu bringen, denn bei den letztern machen die Geistlichen, Juden und die Weiher doch beinahe die Hauptsache (Sammlung politischer Schriften, N. 113).*

держувана. І за те почував Раковці щирю і глибоку вдячність¹⁾. Була се заплата не тільки за безпечний захист в Бережанах, але також за сю поміч, що воєводина дала при першій організації повстання, і протягом усього його часу не мало причиняла ся до його успіху, та ще по упадку трудила ся в користь угорських емігрантів і самого князя. Кермувала ся вона при тім ріжними мотивами. Передусім видко було у неї певні гуманні почування для нещасних людей²⁾; дальше її особисті відносини до князя, про які вже згадував я, веліли їй також причиняти ся до здійснення його політичних плянів; вкінці з прихильности до французької політики взагалі, а французьких дипломатичних представників з окрема, вона була все готова прислужити ся чимсь французькому королеви, якого імя мало все чарівний вплив на таких людей як вона³⁾. Ді-Ерон умів теж підтримувати в сїм настрою паню воєводину, удержуючи з нею письменні й особисті зносини та уміючи все в пору підогріти її французькі симпатії відповідним подарунком або дорогоцінним власноручним письмом Людвика XIV. Була навіть хвилина, що й вона сама мала охоту використати угорську справу для себе, себто щоб воєвода став відкрито по боці повстанців як кандидат до угорської корони⁴⁾. Одначе всі ті мотиви не були зовсім такі сильні, щоби брали верх над її власними рахунками і плянами. Передовсім робила

1) Його згадки все повні поважання для приятельки: *Cette dame étoit d'un esprit, d'un courage viril et d'une générosité au-dessus de son sexe* (Mém. 9). — *Volebat legatus me in palatinae Belzensis, mulieris virills animi, notitiam perducere* (Conf. 137). — Отвіновский подібно зове її: *wielkiego geniuszu, rozumu i ohrotu dama* (1707, 1).

2) M. du Héron la ruit dans la confidence la l'arrivée du prince Ragkoczy, lui fit de sa personne le portrait le plus propre à déterminer une femme généreuse et qui n'est pas insensible à secourir un malheureux (Bonac, Mém.).

3) Elle avoit toujours témoigné du penchant pour la France; elle t'étoit distinguée du temps de l'élection du prince de Conty par son zèle pour le parti de ce prince et flattée de l'honneur qui lui étoit revenu de sa fermeté, elle continuoit dans les mêmes sentiments par goût et par vanité (Bonac, Mém.). — M-me la pal-ne de Beltz servira V. M. avec empressement et un zèle qu'on ne peut trop estimer... Jamais V. M. n'en a honoré personne qui le mérite mieux par son zèle, que m-me la pa-ne de Beltz, qui d'ailleurs et de son côté et du côté de son mary est une des premières dames du royaume (Bonac 24. VII. 1703).

4) Ді-Ерон 19. III. 1702.

так, що ніколи не ангажувала в угорські справи своїх власних засобів, тільки старала ся віддавати прислуги як посередниця між Уграми та Францією. Дальше вона уміла все те устроювати тим способом, що се її інтересам не шкодило ні трохи, навіть тоді, коли вона перейшла рішучо на бік Августа й царя та на сій дорозі глядала кар'єри для себе й свого мужа.

Адам Микола Сінявський, найбагатший пан в тогочасній Польщі, був антитезою своєї жінки. Хоч дуже гордий своїм родом і зарозумілий на свої багатства, не визначав ся нічим, навіть у ті бідні на таланти часи. Тільки амбіція його була дуже велика, вона знала тільки один певний шлях до вдоволення: гетьманська булава, а дальше... королівська корона. Політичних і військових здібностей не мав зовсім ніяких. Хиткість у думках і нерішучість у ділах, брак освіти і знання людей та світа, недостача ширшого умового горизонту й висшого полету, невільність і подазливність супротив сильніших індивідуальностей, в тім і власної подруги, яку любив і слухав — отсе головні риси його характеру. З часів елекції 1697 р. був також одним із стовпів французької партії, одначе скоро, в міру виглядів на кар'єру, позбував ся неохоти до Августа. Французький посол старав ся ужити його для своїх політичних цілей й до того уживав подібних способів, що й у його жінки ¹⁾. Та доки Сінявський був тільки воеводою белзьким, доти показував доволі охоти сповняти бажання французького короля і навіть почав деякі приготування в користь Угорщини ²⁾, одначе як по смерті Фел. Потоцького Любомирський опорожнив йому малу булаву (май 1702), поволи зміняє він сю політику. Він боїть ся, щоб Раковці не пошкодив йому, не вразив йому короля Августа, не починав передчасно повстання, а вже — сохрानь Господи — не вязав ся зі Шведами ³⁾. Він мабуть навіть піддавав ся на-

¹⁾ В реляції 20. I. 1702 писав він своїй королеві: „На мою думку в. вел. зробить на власну користь, як пішле белзькому воеводі свій портрет або инший визначивий подарунок; такий знак ласки зобов'язує дуже французьку партію серед Поляків і буде заохотою воеводні вестп дальше справу підмоги для Угрів“ (Thaly II, 432). А 19. III. 1702 доносить уже посол: „Ті пошани, які в. вел. зарядило, зробив я у белзького воеводи; дар для воеводици зробить дуже багато“ (Ibidem 448).

²⁾ Ді-Ерон 26. I. 1702.

³⁾ Пор. висше його листи до жінки; подібно писав 9. VII. 1702 з під Тарнова: *Cos tu słychac, ze x. Rakocy do Wegier isc ma, coby nam nie na rękę było, boc krol od cesarza nie miałby przeciwno Szwedowi tych posilkow, ktore moze miec* (Рук. бібл. Чартор. № 2516).

мовам з боку королівського двора, щоби видати Раковція і Берчейнія в руки Штратмана. З другого боку він одначе не зривав ще довго з французькою партією і противсаксонською опозицією, не будучи ще зовсім певний, де знайде більше користи для себе. Ще літом 1703 р. він показував готовість дати підмогу Уграм „безкористно“ — за постійну пенсію від французького короля ¹⁾. Пізнійше держав ся більше неутрально що до угорських справ, а ставши вел. гетьманом (1706), почав вести свою власну політику, яка вже зовсім веліла йому не дбати про угорських приятелів.

Після Сінявської найбільше прислужили ся Раковцієвому підприємству Йосиф Потоцький, галицький староста, від 1702 р. київський воєвода, та Мартин Контський, подільський генерал, київський, а від 1702 р. краківський воєвода. Перший з них, то одна з найголосніших фігур „саських часів“. Його хороблива амбіція, захланність та впертість ставлять його може понад усіх сучасників. Се той пан величезних маєтностей по всій Україні, що фантазував про галицьке князівство, якого відмова вел. гетьманської булави загнала у шведський табор, завела на Угорщину й у Бендери. Голова тісна, відважна до очайдушности, одначе без усяких військових здібностей, славний хіба жорстоким давленням українського бунту, зрештою страшний і для самих Поляків надужитями свого війська. Шведсько-французька партія мала з ним більше клопоту ніж користи ²⁾. Знайомість його з Уграми припадає на 1702 р. Між ним і Раковцієм витворила ся обоцільна прихильність; воєвода був один з перших польських панів, що причинили ся ділом до зорганізованя і перших успіхів угорського повстаня.

Контський — се один з симпатичніших людей в тім часі. Старий заслужений воєк став приятелем і помічником Раковція чи не з ідеальніших мотивів, аніж усі інші. В кождім разі французькі дипломати не вели його на дісті вірителів, хоч він належав до французької партії і хоч прислуга його угорській справі при самім початку була поважна ³⁾.

¹⁾ Бонак 22. VIII. 1703 (Cygnaeus, Bidrag till de nordeur. folksl. hist. 176).

²⁾ Бонак висказав ся про нього: Il faut le regarder plutôt comme l'enfant perdu de ce parti que comme le chef (Mém.).

³⁾ Тільки ще 26 січня 1702 р. писав Ді-Ерон: Від київського воєводи можна дістати артилерію, як що дамо йому дещо на камінецьку твердиню, до котрої він привязаний як до коханки. Безкорисність, чее-

Ді-Ерон довго заходив ся, щоби приєднати до такої самої цілі молодшого Яблоновського, руського воєводу, одначе на дармо ¹⁾; воєвода держав ся в резерві, чи радше злакомив ся на цісарську ласку, бо й Штратман умів прихилити собі польських панів не гірше Ді-Ерона ²⁾.

З інших польських панів близько угорських конспіраторів стояв знаний нам вже велюньський староста Казимир Менціньський, що давав захист наперед Берчейшіїви самому, потому ще й Раковцієви. Про його безпосередню поміч у приготуваннях до повстання не знаємо нічого, бо він умер мабуть таки 1702 р. ³⁾. В кождім разі належав він до важніших Раковцієвих добродіїв, а навіть вірителів, позичивши князеві поважну суму в тяжких для нього обставинах ⁴⁾.

Не звісно, при яких обставинах познайомив ся Раковці близьше з родиною Вишневецьких; певно ще в часі бережанського побуту ⁵⁾; можна догадувати ся, що посередником був французький посол або пані Сінявска. Пізнійше, коли Раковці з успіхом працював на Угорщині, стрінемо ся з проявами обопільної прихильности межі обома сторонами, спеціально межі

ність і горяча відданість інтересам в. вел. у_ського пана звісна (мад. пер. у Таля, II, 433).

¹⁾ „Було б дуже добре, якби п. Торсі написав до руського воєводи і зробив йому надію подібного дару“, як його баткови. Який се мав бути дар, видно з дальших слів послової реляції: „Одначе ані листів ані грошей не треба їм перелавати доти, доки не будемо переконані, що сподівані від них діла не будуть сповнені (Ді-Ерон 19. II. 1702) — „На поміч гетьманового сина не багато надії; було би добре, як би в. вел. сказали кілька милих слів пані Бетін (de Béthune), щоби заохотила руського воєводу“ (Ді-Ерон 19. III. 1702).

²⁾ Штратман доносить 12. II. 1702, що передав дарунки воєводі і його жінці (NHSt. A. Pol.).

³⁾ В сім році велюньським старостою єсть вже його син Йосиф.

⁴⁾ Був се радше застав дорогоценностей за 160 тис. зл., яких Раковці ніколи не викупив. Звістку про се подає Жихлівський (Złota księga szlachty polskiej I, 168) на основі актів процесу межі родиною М. і ченстоховським монастирем, куди сі дорогоценности мали попасти. Що се за дорогоценности і звідки їх увзяв Раковці? Очевидно аві не взяв їх в собою, ані не прислала їх йому жінка. Догадую ся, що се були річи його матери, які вона 1686 р. післала (може також на застав) у Стрий. Реєстр їх оголосив Таль (Történelmi Tárl 1879, 171—172; пор. М. Tört. Eml. ir. XXIV, 510). По иншій звістці „скриня повна золота“ Раковцієвої матери була як депозит в однім львівським монастири (КА. Exp. 1703, VII, 269).

⁵⁾ Conf. 142.

Раковцієм і княгинєю Вишневецькою, жінкою лит. гетьмана Михайла. Пізнійше стрічаємо ся також із симпатіями межі князем і познанською воеводиною, вдовою по Рафалі Лещинським, матерію короля Станіслава, також одною з тих, що „правили“ Польщею. Коли й де завязано нитки сього приятельства, годі докладно знати.

Як загалом бачимо, то угорські змовники глядали (чи радше французький посол шукав для них) прихильників і помічників головно серед сфер неприхильних Августови, серед членів давньої французької партії. Навіть такі, як белзький воевода, що опісля держали ся доволі вірно королівського боку, хилили ся довгий час до французьких політичних інтересів. Кого туди не гнала ненависть до абсолютистичних заходів короля, того перетягали „реальні дискреції“ — як любив висказувати ся Паткуль — себто гроші, або подарунки і ласкаві листи від божища всього тодішнього аристократичного світа. *Les gens de ce pays sont si remplis de faste, qu'il n'y a pas de meilleur moyen de les conduire à se qu'on veut, que de les prendre du côté de leur foible...¹⁾* Сю „слабкість“ уміли добре використовувати політичні агенти. Ді-Ерон показав ся доволі зручним в приєднуваню подібних прихильників. Правду сказавши, вся його дипломатична вартість лежала тільки у таких інтригантських здібностях ²⁾. Значну частину невдатности Ді-Еронової місії у Польщу і розбите французько-польського альянсу треба покласти на рахунок нещасливої тактики сього посла. Кермуючи ся більше поривами темпераменту ніж дипломатичною метою, він зражував собі короля Августа. Прихильність, яку король зразу йому показував, брав він за опанованє; необачно переступав межі своєї компетенції, чи там дипломатичних звичаїв, та мішав ся у внутрішні державні справи Польщі, у дрірські інтриги, а навіть у любовні пригоди самого короля і т. ин. Вже на початку 1701 р. у Біржах зробив він грубий нетакт, доносячи французькому послови при Карлі XII про трактат польського короля з царем. Від того часу становище його було захитане. Коли Август не хотів ратифікувати альянсу, виступив він перед своїм королем з авантурним пляном акції против Августа: підняти шляхту на нього, а Татарів на царя, поставити на чоло шведської армії кн. Конті, як нового польського

¹⁾ Бонак 24. VII. 1703.

²⁾ Пор. його вірну характеристику у Бонака (Мém.).

короля на місце здетронізованого Саксонця. Людвик XIV мусів остуджувати запал свого посла і велів йому таки держати єя короля¹⁾. Ді-Ерон якійсь час піддобрював ся Августови, та не довго. Коли виявило ся, що Август уложив трактат з цісарем, Ді-Ерон остентаційно відвернув ся від короля і, проголошуючи, що він призначений однаково як до короля так до Річипосполитої, перекинув ся вже явно на бік польської опозиції, кардинальсько-шведської партії. Август перестерігав його і грозив, одначе надармо. Ді-Ерон працював, очевидно, на користь нової елекції, відгріваючи кандидатуру кн. Конті. Коли Август був присилуваний переїхати при кінци жовтня 1702 р. з Варшави у Торунь, велів перенести ся туди і французькому послови, не хотючи допустити до його інтриг із Шведами. Одначе Ді-Ерон полишив ся у Варшаві, вимовляючи ся дрібними причинами; а тоді Август видав наказ його арештувати і післати у Францію²⁾. Для угорських конспіраторів була се велика втрата; без помочи французького посла замикала ся не тільки дорога до французького скарбу і можливість порозуміння з Людвиком XIV, але спиняло ся приєднуванє польських панів для угорської справи, так що про приготованє повстаня стало зовсім неможливе³⁾. Та ся перерва не довго тревала; в половині грудня 1702 р. обіймив у Польщі веденє французьких справ маркіз Бонак, дотеперішній надзвичайний посол при боці Карла XII⁴⁾. (Далі буде).

¹⁾ Див. письмо Людвика XIV Ді-Еронови 3. III. 1701 (Recueil IV, intr. LX—LXI).

²⁾ Стало ся у ночи 10—11 над. 1702 р. Бонак говорить про свій приїзд у Варшаву (12. XII. 1702): environ quinze jours après que M. du Héron eut été enlevé (Mém.), одначе вже 22 падол. на нараді сенаторів у Львові висловлено протест против арештованя (Zaluski III, 314). Останню депешу у Версаль вислав Ді-Ерон 26 жовтня, а остання інструкція для нього датована 23 падоліста 1702 (Legrelle V, 132). З огляду на все те ясно, що арештованя не можна класти на літо 1702, як се робить Яроховский (Dzieje Augusta II, 2, 120) або Таль і Маркі що приписують вину інтригам Штратмана (II, 451; I, 224).

³⁾ Що правда, Берчейні впевняв опісля, що за часів Ді-Ерона між Людвиком XIV й Уграми уложено формальну умову, в якій Франція зобовязувала ся не заключати мира без Угрів та давати їм на початок 3—400 тис. тал. підноги, а в разі потреби й більше (див. його лист до Бонака 15. VI. 1703 — Таль II, 451), одначе єсть усі причини не вірити тому, була се тільки обітниця, а більш нічого.

⁴⁾ Таль і Маркі зовуть його хибно (за Раковцієвим мемуаром) гданський послом (II, 451; I, 226).

З сорокових років.

Студії Олександра Грушевського.

---

2. П. Куліша „Украина. Одъ початку Вкраины до батька Хмельницького“.

Під таким заголовком вийшла в 1843 р. дуже цікава книжка.¹⁾ Був се новий по тиж часам плян росповіді історію народа його ж власними споминами в піснях та думах. Оповіданне ціле витримано в формі народніх дум і думою ж названо кожний з 12 його розділів. В основу покладено народні думи, а прогалини в хронологічнім звязку оповідання заповнено чи то прозаїчними чи то вішованими вставками від автора що сполучають дійсні народні думи.

Всього таких розділів-дум — 12. Починаєть ся оповіданне в першій думі з того момента, як після Батиевого розорення люд став вертати ся в свої розорені оселі. Перед тим — в передмові ніби — вставлена згадка про заведенне християнства за Владимира — се прозою, а потім вже віршами в формі думи росповіджено про князівські усобиці та зруйнованне України Батием з сентенцією в прозі — „оттымъ то, панове, сказано, що всяке царство, раздѣлшееся на ся не станетъ и всякій домъ, раздѣлшійся на ся, запустѣетъ“...

Матеріал поділено між поодинокими думами не рівномірно: деякі оповідають про одну лише подію, оповідають докладно

---

¹⁾ Тепер передрукована в виданню „Сочиненія и письма П. А. Кулиша“ під редакцією І. Каманіна. „Украина“ займає тут сс. 1—63, надрукована вона ортографією оригіналу з захованнем його відмін. Заховуємо і ми сю ортографію Куліша в цитатах з „України“.

і повно; в інших сполучено звістки про кілька менш визначних історичних діячів, і в такому випадку згадки про сіх діячів або про сі події коротенькі, поверхові. Автор не хотів загубити і поплутати задалегідь уложеної хронологічної схеми і через те, де нема для нього відповідних уривків з народніх дум або пісень, там він для сполучення дає чи прозові вступи в початку дум (I, II, IV),—чи віршовані вставки в середині дум, переповідаючи звістки з інших джерел. Але такі прозові добавлення мають лише другорядне, помічне значінне, і переважну частину сього твору становлять народні думи й історичні пісні; в порівнянню з сими думами додаткові в віршованій формі оброблені звістки інших джерел займають всі разом далеко менш половини і грають другорядну роль поруч дум і історичних пісень.

В виповненню сеї теми треба відокремити два моменти: треба було мати велику пошану до народньої поезії, щоб взяти на себе се завдання — приладити історичні пісні та думи одну до другої в суцільний закінчений начерк української історії. В основі сього лежало загальне зацікавлення до української народньої поезії. З другого боку, треба було мати певне довіре до історичних пісень і дум, як до певного, безсумнівного матеріалу, щоб скористати їх звістками і вказівками для сеї цілі. Тут уже прихильна оцінка історичних пісень і дум, як джерела і матеріалу для розроблення української історії.

І се зацікавлення народньою поезією і сю прихильну оцінку наукового значіння історичних пісень і дум поділяли разом з Кулішем і його товариші. Щоб яснійше було, що тут індивідуального, Кулішевого, і що було переконаннем і почутем цілої групи української молодой інтелігенції, ми постараємося підшукати деякі паралелі у старших сучасників та простежити перехід сього плану до молодшого покоління, в змінений та доповнений, розумієть ся, формі.

Глибоке, щире захоплення рідними піснями виростає на ґрунті тої безпосередньої, міцної любови до рідного краю, яка становить одну з головних прикмет психічної вдачі Українця. Звичайно, на чужині загострюєть ся отсе почуте любови до рідного краю; Українець рветь ся душою з „постылой¹⁾ Московщини“, в яскравих тонах малює рідну Україну в своїх споминах, як Гоголь, або гірко сумує за нею, як Шевченко в своїх

¹⁾ Вираз Шингоцького в листі до Срезневського.

петербургських та аральських віршах. Се різні прояви сього завше глибокого почуття, загостреного і піднесеного перебуванням в чужім краю.

Але і звичайних умовах повно і ясно виявляєть ся се безпосередне почуте любови до рідного краю, рідної природи, люду, мови, пісень. Досить згадати передмову М. Маркевича до його збірничка віршів „Українські мелодії“, присвяту в „Наських українських казках“ Бодяньского, передмову Гребінки до альманаха „Ластівка“¹⁾. Всюди ми почуємо сю глибоку безпосередню любов до рідного краю²⁾, рідної мови, рідних пісень. А найбільш ясною, загально-зрозумілою проявою народньої творчости, висловом народнього духа були українські народні пісні і вони збуджували завсіди увагу, цікавість і глибоку симпатію.

І не тільки в Українців. На перших сторінках історії української етнографії знайдемо ми деякі ймення аматорів української поезії, не-Українців з походження. На ті часи се була користна поміч українським збирачам етнографічного матеріалу; випадково попавши в Україну сі тимчасові її гості зацікавлювались її житєм, її народньою творчістю і внесли свою пайку праці в студіювання української етнографії. Один з більш відомих прикладів — се Срезневский, Рязанець — з батька, Ярославець — по місцю уродження. І Срезневский і інші могли б повторити слова свого попередника Павловского, як він прийшов до більш повного знання української народньої творчости.³⁾

¹⁾ Дати сих книжок: Мелодії, 1830; Казки, 1835; Ластівка, 1841.

²⁾ Окрім загальної любови до цілої України виявляєть ся иноді в літературній чи науковій формі більш звужена любов до свого рідного куточка, його природи або споминів старовини. Так Маркевич в своїх Мелодіях присвячує окремий вірш річці Удаю, і Максимович пропонує йому як завдання найбільш близьке і підходяче — „исследовать і представить намъ въ живої, полной картинѣ минувшую жизнь Прилуцкой Украивы“ (С. С. I. 325). Сам же Максимович дав начерк історії рідної Бубновської околиці („Бубновская сотня“). Нагадаю ще кілька літературних псевдонімів з географічними натяками, як Бода-Варвинець від м. Варви etc.

³⁾ „Коротко скажу, что нѣсколько лѣтъ живучи въ Малой Россіи, довольно могъ привыкнуть къ національному характеру ея жителей. Я нашелъ въ нихъ что-то пріятно-меланхолическое, отличающее ихъ, можетъ быть, отъ всѣхъ другихъ обитателей земного шара. Они имѣютъ природную внимательность, остроту, склонность къ музыкѣ и способность къ пѣнію. Что можетъ быть разительнѣе, какъ слушать, когда Малороссіяне по вечерамъ пріятныхъ лѣтнихъ дней собравшись въ множествѣ и сидя на пригоркѣ въ кружокъ, поютъ свои заунывные пѣсни? Тогда ахъ, въ окружности ихъ отдающееся, приноситъ съ собой и отъ

Загально зрозумілим елементом була мелодія пісень, з знанням мови виясняла ся і краса висловів почутя і перше вражінне робило ся більш глибоким, ясним, тріvkим.¹⁾

Але мало було почувати самому усю красу народніх пісень, треба було се підвести під загально прийняті норми естетики. На перших кроках се було не легко, бо як раз традиційна естетика була проти усього народнього, за вироблене, артистичне, класичне.

Щиро шануючи українську народню пісню, єї перші збирачі тамагатори мусіли шукати собі якийсь критерій оцінки поза межами класичної естетики: вимогам традиційної естетики вони протиставляють иншу прикмету — вони підкреслюють, що се поезія не штучна, безпосередна, наївна. Се було ще нове, недавнє, і через те не загально переконуюче розуміннє, але на нїм всеж таки можна було сперти ся в суперечці про значінне української народньої поезії.

Так дійсно воно і було. В перших статях про українську народню поезію всюди знайдемо подібні уваги. „Наученная одною природою пѣвица“; „красота изображеній пѣвцовъ Малороссіи наученныхъ природою“; „ведѣ видна въ оныхъ природа, ведѣ слышны разговоры дѣйствующихъ лицъ и рѣдко, рѣдко сочинитель“; „непринужденное выраженіе мыслей и блистающая всегда какая то нѣжность и невинность“; „счастливый отпечатокъ первыхъ временъ стихотворства поэзиі безыскусственной, естественной“.²⁾

Народня поезія не підлягає вповні вимогам традиційної естетики — „малороссійскій сочинитель безъ еомнѣнія не читывалъ Иліады и не слыхалъ о Гомерѣ“... „сочинитель, конечно, не имѣлъ никакого понятія о правилахъ поэзиі; не зналъ

лѣсовъ къ чувствительному сердцу самыя трогательныя тоны! Прельстившись моими чувствованіями, неоднократно я желалъ проникнуть сущность ихъ нарѣчія и успѣлъ въ своемъ желаніи столько, сколько мнѣ было возможно...“ Грамматика, 1818 р.

¹⁾ Павловскій зазначає, що „охотно бы рѣшился собрать малороссійскихъ сочиненій сколько можно“, як би певність, що російська публіка зацікавить ся ними.

²⁾ Додати ще з пізнійших — Максимович: „пѣсни нѣжныя отличаются неподражаемымъ простодушіемъ и естественностью, которой ни мало не противорѣчаютъ безпрерывныя сравненія“ (1827) і Срезневского, де вже виступають нові відтінки — „старина, исполненная жизни хотя и грубой, но величественной, поэтической! Въ пѣсняхъ и думахъ запорожскихъ... все дико... все порывисто... все бурно...“ (1833).

ни Горація, ни Буало, ни Ватте, ни Ешенбурга, но природа, щедра къ любимцамъ своимъ, внушила ему сіи щастливия выраженія“...

Але „законы природы общи и неизмѣнны“, і через те і поза межами традиційної естетики читача захоплює вислов щирого і глибокого почуття, хоч і мова пісень давня і перестаріла. Так „романсы трубадуровъ и пѣсни древнихъ скальдовъ, при всей необработанности слога ихъ, заключаютъ въ себѣ много выраженій и мыслей, которыми плѣняются новѣйшіе писатели“: і перестарілі вирази в народніх українських піснях не знеохотять уважного читача, він відчує захоплючий щирій вислов глибокого почуття.

З пояснень Цертелева (1819) легко побачити, що він сам не розв'язав своїх сумнівів та вагань. Безпосередно він відчуває усю красу українських пісень, але не вмів се доказати своїм читачам. Він заздалегідь знає, які аргументи викличе його заява про українські народні пісні і заздалегідь збирає до купи докази, якими б можна було довести свій погляд і свою високу для тих часів оцінку народньої української поезії.

Але минуло кілька років і в зв'язку з більш інтензивним ширенням і обстоюванням нових поглядів, сам Цертелев з більшою певністю повторює знов свої відомі вже нам погляди. В невеличкій замітці „О народных стихотвореніяхъ (письмо къ г. Максимовичу)“ Цертелев висловлюєть ся більш ясно і повно (1824 р.). „Знаете ли, что сію безыскусственную поэзію предпочитаю я большей части нашихъ романовъ, балладъ и (слушайте! слушайте!) даже многимъ романтическимъ нашимъ поэмамъ“. Література має бути перейнята народнім духом, духом народности і з огляду на се письменник не може „считать бездѣлкою отечественныя преданія и пѣсни, но обязанъ вслушиваться въ нихъ сколько можно болѣе... Гдѣ же искать намъ сей народности? Въ небольшомъ числѣ писателей, постигнувшихъ духъ отечественной поэзіи и въ такъ называемыхъ народныхъ стихотвореніяхъ“; себто не тільки народня поезія має сама по собі безсумнівну і високу вартість, але для письменників має бути джерелом натхнення, коштовним і богатим джерелом.

Так по маду завойовала собі признання народня українська поезія. Розумієть ся і на далі лишали ся з старими поглядами люде старого літературного виховання: згадаю, наприклад, як на диспуті Костомарова професор Якімов, вихопивши два рядки з народньої пісні, домагав ся, щоб йому довели їх

поетичне значіння.¹⁾ Всеж такі нові погляди ширили ся більш і більш і Максимович „чувствуя живо красоту нашихъ народныхъ пѣсень“, міг вже спокійно висловлювати парадоксальні, як недавно здавало ся б, погляди на народню українську поезію: „въ иномъ пѣснопѣіи нашего простонародія больше истинной, непреходящей красоты чѣмъ въ многихъ стихотвореніяхъ словесія книжного“...²⁾

Шлях був закінчений і безпосереднє захоплення народною поезією знайшло тепер собі певне пояснення, певні аргументи на випадок суверечок з оборонцями традиційних оцінок. Ще нераз знайдемо ми в сих роках протиставлення двох естетичних критерій оцінки, але для обох сторін справа вияснила ся протягом сїх обговорень...³⁾

Пробували якось вияснити, щб в загальній сумі українських пісень ранійш викликало увагу — чи цикль ліричних пісень, чи історичних, уживаючи давню систематику народніх пісень. Щире і глибоке почуте ліричних пісень так само звертало увагу, як і історичні спомини і відгомони минувших подій; ріжниця впливів бувала иноді лише ріжницею психологічних відтінків і протягнути якесь степенування в сих відносинах було б не легко. Існуючи разом в устах народа вони, сї пісні, разом впливали на інтелітента-слухача, роблячи те або инше вражіння на його почуте, а яка саме група пісень звернула ранійше увагу інтелігенції та викликала ранійше пошану для народньої поезії — се зрештою нам тепер і неважно. „Благоуханные вѣчно-свѣжіе цвѣты живой поэзіи народа проростають сквозь цементъ систематическихъ сводовъ и дружно переплетаются между собою“.⁴⁾

Щоб зрозуміти красу народньої лірики пісень про нещасливе кохання або сирітське бідкування, треба знати українську мову і мати чуле серце. Щоб відчутти красу історичних пісень, треба окрім того любити рідну старовину та розбиратись в ній, щоб не пустими лише звуками були ті ймення діячів минулого часу, яких малює нам історичня пісня. Кожному, хоч трохи ознайомленому з народніми історичними споминами, легко було зауважити, що пісні і думи становлять в порівнанню з иншими

¹⁾ Автобіографія (Литературн. Наслѣдіе) с. 45.

²⁾ С. С. II. 455.

³⁾ Детайлі в моїй статі — „Изъ исторіи украинской этнографіи“.

⁴⁾ Макс., II, 454.

історичними джерелами зовсім окрему групу¹⁾ даючи подекуди цінні вказівки в доповненні до звісток письменної традиції²⁾. Лише пізніше виказано було помилки в народній передачі споменів історичних, а поки що письменники з повним довірем комбінували сі і ті звістки, дбаючи лише про повноту і суцільність оповідання. Яскраві, живі описи дум і пісень доповнювали коротенькі сухі звістки літописей, мемуарів і актів.

І уважному спеціалісту і звичайному слухачу кидала ся в вічі домінанта народньої історичної поезії. Се постійний глибокий сум, яким перейняті історичні пісні і думи.

В минулім мало було ясних, приємних споминів, більше гірких, сумних³⁾. Втрата самостійного державного жита, довгі роки руїни і занепаду, важкий утиск національний, релігійний, соціальний, економічний; напруження народньої енергії і близьке, здавало ся, здійснення надій на визволення і щастя, і знов... розчарованне, руїна і соціальний утиск від нового панства...

З в'язаннем основної прикмети народньої історичної поезії треба було підшукати і причини тому⁴⁾. Таким чином ро-

1) „Что всё черствыя лѣтописи, въ которыхъ я теперь роюсь предъ этими звонками, живыми лѣтописями! ...каждый звукъ пѣсни мнѣ говоритъ живѣе о протекшемъ, нежели наши вялыя и короткія лѣтописи...“ Гоголь в листі — Шенрокъ I, 263, 278.

2) „Событія козацкой жизни отливались въ звонкія пѣсни и потому онѣ должны составить самую вѣрную и вразумительную лѣтопись для новаго бытописателя Малороссіи“. Максимович, С. С. II. 454.

3) Вже автор „Исторіи Руссовъ“ висловив в рідкій формі сей сумний вивід української історії: „сія страна, какъ бы созданная или осужденная для руинъ отъ частыхъ нашествій иноплемениковъ, а еще частѣйшихъ набѣговъ и браней отъ народовъ сосѣднихъ, и наконецъ, отъ непрестанныхъ междоусобій и побойщъ, претерпѣла всѣхъ родовъ разоренія, губительства и всеожженія и, такъ сказать, обагрена и напоена кровію человѣческою и покрыта пепломъ“. Або в иньшій місці, де автор згадує про „кровь народа Русскаго пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дне и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей...“ Тут ще ясно почуваетъ ся сумне вражінне від рідної минушини, але потім пізніше романтизм обгорнув „сладкою меланхолією“ могили, німих свідків булих страждань, і вже більш спокійно повторяли, що „вся нынѣшняя Малороссія есть ничто иное, какъ обширное кладбище“. Згадати, наприклад, віршик Гребінки „Курганъ“ або Костомарова „Могила“.

4) Максимович раніше від инших в'яснив ближше загальний настрій народньої поезії в поясненні поверхових згадок про „сладкую меланхолію“ або „приятно-меланхолическое“. Се він зауважив тут „досаду и то-

блять ся проби схематизувати цілий хід української історії, щоб пояснити сей вплив, сей звязок пережитого з народньою поезією, простежити головні моменти минулого життя України. Сумна історія лишила по собі і сумні пісні, сумну поезію.

Знавцем цієї старовини, ніби символом її став бандурист. Клясичні вражіння були ще свіжі¹⁾ і бандуриста прирівняно до рапсодів давньої Еллади²⁾. Але сумна історія, якої спомини свіято зберігав бандурист, сумна поезія, якої живим символом був бандурист, і його самого обгортали відтінком суму. Минуле відходило далі і далі назад, лише бандурист знав його, був до нього близький; давня слава забула ся — лише бандурист пам'ятав про неї серед байдужних: бандурист був символом старовини і він став сумуючим відгомоном вмираючої, занедбанної старовини серед забувших, байдужних. І сумніви і гіркі думи свої зв'язував письменник з фігурою бандуриста, і ми бачимо, як одинокий вештаєть ся бандурист серед людей; як сумує він

ску" і дав схему „трехъ первоначальныхъ образовъ жизни — вѣкогда наѣзднической, пастушеской и земледѣльческой“ (1827; повторено вже в рецензії на „Малороссійскую деревню“ — „Московскій Телеграфъ“ N. 3 і в статі Цертелєва Вѣсти. Европы N. 12). Сі пояснення Максимовича розробили далі Бодянский „О народной поэзии славянскихъ племенъ“ та Костомаровъ „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзии...“

¹⁾ Клясичні ремінісценції ще були свіжі в тодішній інтелігенції. Заспокоючи прихильників клясичної естетики, Цертелєв застерігає, що він був певен, що „не отыщеть другой Илиады... но не одни греки и римляне умѣли видѣть и чувствовать...“, і як паралелю до одного місця згадує „трогательную раслуку Гектора съ Андромахой“. Подібним же способом і Срезневський, обороняючи українську літературу, згадує Іліяду — „едва ли не всякій народъ, сколько бы ни былъ онъ дикъ, имѣеть свою литературу и не ничтожную ни предъ Илиадой, ни предъ трилогією Данта, ни предъ драмой Кальдерона и Шекспира“; по тодішнім часам найбільш сміливою була ся згадка — про Іліяду. Данте, Кальдерон і Шекспір виглядали вже менш демонстративно. Але разом з тим була в сих оцінках певна домішка вражінь від нововідкритої давне-германської народньої поезії: „прекрасныя Оссіановы описанія бури едва ли заключаютъ въ себѣ болѣе живости и вѣрности“ згадує якомсь Цертелєв. Нераз зустрічаємо і згадку про скальдів, як певну паралелю сфери давне-германської поезії.

²⁾ „Они имѣють даже своихъ рапсодовъ, большею частью несчастныхъ, лишенныхъ зрѣнія“ — Цертелєв; „ихъ и нынѣ еще поютъ слѣпцы-бандуристы, коихъ можна назвать Малороссійскими рапсодами“ — Максимович; „бандуристъ поеть о годахъ славы, какъ новой Гомеръ“ — Н. Маркевич.

над забутом наслідків про славу батьків; як вмирає з гірким побоюванням за рідну мову¹⁾.

З поглибленням інтересу до народної історичної поезії виникла гадка скористати історичними вказівками пісень для поповнення нашого знання про старовину. Коли народня пісня є відгомном реальних подій, виходить, що на підставі сього ми можемо подекуди поповнити прогалини нашої письменної традиції. Там, де можна оперти ся на письменну традицію, з аналізу та порівняння звісток пісні і літописей можна побачити і пояснити ближше основні прикмети народної творчости в відносинах її до реальних фактів, і сі виводи та спостереження придали-б ся на потім. Коли вже зазначено загальний вплив історії на психологію народа, на характер його споминів, треба зробити ще крок далі і вияснити сей вплив в окремих випадках, щоб потім знаючи як відбиваєть ся реальне жите в памяти народа, вміти і в народніх піснях відокремити реальні факти від різних ампліфікацій, поправок і помилок.

Поки не пророблено загальне завдання, можна лише в деталях поповняти з дум і пісень звістки письменної історичної традиції. Ширше поставити тему — було-б завчасно і необережно. Але критицизм приходить лише після численних помилок завдяки необережному довірю до вказівок народної поезії.

Не зберіг ся від сих помилок Срезневский, автор „Запорожской Старини“. Він цікавив ся історією України і прийшов до переконання, що багато ще лишаєть ся прогалин в суцільнім і повнім начерку української історії. В коротенькій замітці згадує він про стан наших відомостей про українську старовину. „Літописи українскія повѣствують только о подвигахъ сего народа, касаясь очень рѣдко до внутренней жизни его и самые даже подвиги описываютъ иногда кратко, иногда невѣрно, сбивчиво, часто противорѣча одна другой. Еще менѣе заслуживаютъ вниманія літописи Польскія; еще менѣе літописи Молдавскія; наконецъ Русскія літописи почти ничего не говорятъ о Запорожцахъ“. Треба десь шукати доповнення до сих рідких і неповних звісток, і як раз таке доповнення дають пісні і думи бандуристів.

Група історичних пісень була вже зазначена в загальній характеристиці української народної літератури. Їх відокрем-

---

¹⁾ Н. Маркевич — „Бандуристь“; Метлинский — „Смерть бандуриста“; Костомаров — „Сдѣвецъ“ (присвята Метлинському).

лено, як зовсім самостійний, окремий цикл, і схарактеризовано з боку етнографічного і історико-літературного. „Во первых — каже Максимович ¹⁾ — представляются пѣсни, содержаниемъ своимъ имѣющія смерть козаковъ, отъѣздъ ихъ на чужбину, тоску по родинѣ или схватки боевыя, а потомъ воспоминаніе объ нихъ. Здѣсь почти всегда находите тоску матери о сынѣ или сестры о братѣ; любовь отцовскую едва ли гдѣ встрѣтите. Найдите также пѣсни о гайдамакахъ, столь же удалыя, какъ и самый предметъ. Особенно замѣчательны думы — героическія пѣснопѣнія о былинахъ“. Се характеристика і погляд дослідника історії літератури. Ні перші видавці пісень, ні Бодянський в своїй дисертації „О народной—пѣзні славянскихъ племенъ“ не дали вказівок про значінне сих пісень для історика, як не рахувати поверхових лише згадок. І Бодянський мав на увазі лише історично-літературне значінне пісень і в своїй характеристиці зміни форм побуту він хотів лише пояснити загальний тон пісень, як „неудовольствіе, прямо отъ глубины души шедшее и запечатлѣнное всею энергіею ея“, як „досаду на свою щербатую долю“.

Таким чином перша проба ближше розібратись в думках і піснях, як матеріалі для історика, ся перша проба належить Срезневському в його збірниках „Запорожская Старина“.

З одного боку ми маємо в сих книжочках „Запорожской Старини“ збірничок історичних пісень (12) та дум (6) з перекладами на російську мову (окремо ч. I кн. III): се все для часів до Хмельницького; так само оброблено і матеріал для часів від Хмельницького аж до смерти Мазепи (тексти ч. II кн. I і переклади ч. II кн. III). „Сказанія лѣтописцевъ и преданія“ пояснює ближче Срезневський заголовок книжки і для нас цікаве се сполученне джерел ріжного роду. „Источниками для Лѣтописи (себто для загального начерка української історії) были рукописныя Лѣтописи и Преданія“ і вчисливши перші, автор зазначає окремо і останні — „преданія — частію собиралъ самъ отъ Бандуристовъ и простаго народа, также отъ оставшихся въ живыхъ запорожцевъ; частію получалъ отъ другихъ“. Теж саме і в другій частині — „пѣсни, думы и преданія поясняющія сказанія лѣтописцевъ“... (II, 3, 110).

Я навів всі сі заголовки, щоб зазначити, як Срезневський і народні пісні зачисляє до історичних джерел. Надати таке

¹⁾ Максимович, С. С., II, 441 (1827 р.).

значінне думам і пісням та ужити їх разом з іншими джерелами для вияснення прогаин в інших відомостях про українську старовину — се було для тих часів нове і оригінальне. Тим більше, що зроблено се було з дотепом і знанням, і як раз сей період в житю України, ліпше від усякого иньшого, міг бути гарним зразком, як користувати ся народньою історичною поезією в цілях історичного знання.

І Срезневский дійсно не тільки друкує сі думи і пісні в певнім хронологічнім порядку, як історичний матеріал: але і користуєть ся ними в своїм загальнім коротенькім начерку української історії — „Лѣтописи“, де звичайно наводить лише більш певні відомости, уникаючи підозрілих. Не зайве навести пару прикладів. „Разсказывая в лѣтописи о битвѣ Чигиринской, я придерживался болѣе всего сказанія думы“; а ось в иншім місці він цілком покладаєть ся на думу, бо инші джерела „говорять очень кратко, не упоминая ни слова о его сподвижникахъ“ — лишаєть ся дума — і се „одинъ изъ самыхъ драгоцѣнныхъ памятниковъ Старины Запорожской“. Треба мати на увазі, що взагалі Срезневский старанно підбирав звістки з ріжних літописей козацьких і компіляцій. В примітках до „Лѣтописи“ ми бачимо, як він збирав, де тільки міг, свої відомости, і таким чином се довіре до дум і пісень історичних було свідоме, вироблене під впливом старанного студіювання приступних йому джерел.

Він бачив, що деякі вказівки і пояснення зустрічають ся лише в думам і піснях, і він користував ся ними задля доповнення з инших джерел зібраних відомостей, користував ся, але не заплющував очи на помилки та недокладности дум і пісень, або на підозрілий характер деяких з них.

Таким чином для уважного читача „Запорожская Старина“ давала не тільки збірничок історичних пісень і дум з примітками, поясненнями та з підбором відповідних звісток з джерел, але давала окрім того і цінні вказівки що до критики тексту пісень та обережного уживання варіантів і ріжночитань.

Вернемо ся тепер до „України“ Куліша. Для нашої цілі досить і сих побіжних вказівок.

Ми бачили, що горяча щира любов до рідного краю була характерною прикметою тодішньої інтелігенції і що часто ся любов до рідного краю, рідної природи, мови знаходила для

себе яскравий ліричний вислов не тільки у поетів і письменників, але й у більш повздержних дослідників старовини.

Ми бачили далі, що народня пісня завжди викликала глибоку симпатію. Щиро раділи їй і щиро сумували над фактами її щезання по деяким місцевостям. Пісня була мов символ народньої живої творчости, найліпший вислів його індивідуальности. Думи всюди збуджували живе захоплення рідною старовиною. Романтизм обгорнув спомини минушого серпанком поезії і надав авреолу натхнення бідному сліпцю-бандуристу, зробив з нього співця і храпителя чарівних споминів колишньої слави рідної землі.

Ми бачили нарешті і перші проби збирання історичних пісень — Цертелєва, Максимовича, Срезневського; перші проби вияснення загального характера історичних пісень в звязку з загальним напрямом минулих століть українського життя; перші зразки користування думами і піснями в цілях історичного студіювання.

Се все було зроблено до Куліша, і се все Куліш міг знати. Чим же він з сього покористував ся?

Застановимо ся на самій „Україні“, на змісті та на деталях виконання, се дасть нам цінні факти.

Переглянемо передовсім зміст „України“.

I. Сумна доля України під Татарською властю¹⁾.

Шляхта українська закликає Гедимина визволити Україну від Татар.

Гедимин розбиває Татар на р. Ірпені.

Гедимин заводить порядки на Україні і настановляє кн. Гольшанського правителем України.

II. Столучення України разом з Литвою з королівством Польским. Замість князів гетьмани. Гетьман Предислав Лянцкоронський.

Предислав Лянцкоронський з Остапом Дашковичом ідуть проти Татар.

Побіда над Татарами.

III. Дашкович з козаками закладає Січ.

IV. Дмитро Вишневецький. Остап Ружинський. Венжик Хмельницький.

---

¹⁾ Римські числа — се думи „України“; курсивом означені прозові вступи до деяких дум. В сім коротеньким загальним огляді змісту з деталей наведено лише ті, які мають значінне для вияснення питання про джерела „України“.

Свірговський на прохання Молдаван визволяє Молдавію з під турецької кормиги.

Нещастє під Килією і смерть Свірговського.

Пісня про Свірговського.

V. Богдан Ружний і дари Баторія.

Щасливий похід Богдана проти Татар.

VI. Гетьман Іван Серпяга, він же Підкова. Похід на Турків. Буря на морі і щасливий кінець походу.

Другий похід Серпяги в Болощину і смерть його у Львові.

VII. Гетьман Яків Жах і його похід в Волощину. Гетьман Семен Скалозуб іде морем на Турків. Кошовий Самійло Кишка з невільникими визволяєть ся з турецької неволі.

VIII. Нещаслива пригода з козаками коло Керчи.

Плач невільників в турецькій неволі.

IX. Релігійний утиск Поляків над Українцями.

Гетьман Павло Наливайко розбиває Поляків.

Смортъ Наливайка в Варшаві.

Пісня про Наливайка.

Друга пісня про Наливайка.

Пісня про Лободу.

X. Релігійний утиск Поляків над Українцями. Ополячєнне українського шляхецтва.

Татарське руйнованне.

Гетьман Сагайдачний плюндрує Кафу.

Тимчасове полегшенне для Українців і просвітна діяльність Сагайдачного.

Новий утиск після смерти Сагайдачного.

XI. Гетьман Тарас Трасило розбиває Поляків.

Нещастє під Кумейками.

Українці мовчки терплять лихоліте, відкладаючи пімсту до слушного часу.

Вибір гетьманом Степана Острици.

XII. Похід на Поляків козацького війська під проводом Самка Мушкета, Степана Острици і Півтора-Кожуха.

Угода Поляків з козаками під Полонним.

Поляки ламають свою клятву і смертю карають Острицю і старшину козацьку.

Сумне бідуванне після смерти Острици.

З сього перегляду змісту легко побачити, що Куліш хотів дати повний начерк подій — розумієть ся, відповідно до тодішних вимог, що звертали увагу переважно на гетьманів козацьких

та на їх походи. Маючи спеціальну ціль, Куліш і не міг спитатись докладно на кожнім гетьмані, але вичислити — він старанно вичислив майже всіх. Починаючи від Лянцкоронського і кінчучи Острицею — майже цілий реєстр діячів козаччини.

Як відомо, справа тут була не певна. Традиція письмена і народні перекази дали певну суму імен, які треба було так або инакше роспихати між певними хронологічними межами. Так або инакше, і се давало певні комбінації, у різних письменників — різні. Через те сама схема гетьманів у Куліша дає нам певні натяки, в яку компіляцію найчастійше заглядав молодий автор, що не почав ще власних студій понад джерелами української історії.

Ще більш дадуть читачу деталі оповідань, зазначені нами вище в загальнім перегляді зміста. Сі деталі чи самі чи в певнім ґрупованню зустрічають ся лише в певних компіляціях і таким чином свідчать про певні джерела „України“.

Отже розглядаючи ближче, кого і в яким хронологічнім порядку завів Куліш в свою схему гетьманів; які події приклав він до окремих діячів своєї схеми; як оцінив він головні моменти двохвікового періоду — розглядаючи все се, ми мусимо коло народніх дум і історичних пісень поставити як друге джерело відомостей „України“ — „Исторію Руссовъ“¹⁾.

Треба кілька пояснень. Нагадую передовсім схему „Исторіи Руссовъ“ для відповідного періоду української історії —

Лянцкоронський.
 Вишневецький Дм.
 Ружинський.
 Хмельницький В.
 Вишневецький М.
 Свірговський.
 Федір Богдан.
 Підкова.
 Шах.
 Скаловуб.
 Косинський.
 Наливайко.
 Сагайдачний.

---

¹⁾ „Исторія Руссовъ“ мала тоді велику пошану серед української інтелігенції; дивись про се в моїх статях — „Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ і „Къ характеристикѣмъ вглядомъ „Исторіи Руссовъ“.

Трясило.

Павлюк.

Остраниця.

Порівнюючи схему „Історії Руссовъ“ з схемою „України“ легко побачити їх тісний зв'язок між собою: друга залежить цілком від першої. Зміни лише другорядні і не можуть свідчити проти залежності „України“ від „Історії“.

Бажанням ужити деякі вказівки з інших компіляцій треба пояснити в „Україні“ доповнення проти „Історії“. Таким чином поруч з Лянцкоронським виступає як сучасник і товариш — Дашкович. В „Історії Руссовъ“ Лянцкоронський „первый гетманъ рускій“; він розбив Турків, Татар і Волохів; забрав від Турків і Татар українські землі коло Дністра та нижнього Дяїпра. Для забезпечення сих привернених до України земель „учреждена тогда изъ козаковъ малороссійскихъ сильная стража“ себто Січ запорожська. Куліш мав відомости про Дашковича і йому не хотіло ся відкидати сї звістки. Він сполучив і те і се. Так з'явило ся в „Україні“ се побратимство Лянцкоронського і Дашковича. Разом виступають вони против Турків з Татарами — „гетманъ Предиславъ зъ хоробрымъ лиментаромъ Остапомъ“, разом розбивають ворогів. Але початок Запорозької Січи се діло самого Дашковича: він з козаками іде вниз по Дніпру і закладає Січ. Таке сполученне двох джерел тим легше було зробити, що й не було тут суперечности в „Історію“, бо там сказано взагалі — „учреждена“ без близшого пояснення, ким властиво ся Січ запорожська заложена ¹⁾.

Вплив иншого джерела дає себе відчувати і в справі з Вишневецьким: „Історія“ знає двох Вишневецьких — Дмитра Вишневецького, який вєславив ся ніби своєю адміністративною діяльністю, та Михайла, героя порубежних польсько-татарських і московсько-татарських конфліктів: Куліш згадує лише одного і сполучає разом прикмети обох. Дмитро Вишневецький гетманував після Лянцкоронського — се те, що прикладає дійсно „Історія“ до сього раннього Вишневецького, — зате геройство в війні з Татарами і смерть в Царгороді, се прикмети Михайла Вишневецького: що Куліш не увільнив ся зовсім від впливу ріжних компіляцій і не відкєнув зовсім попе-

¹⁾ „Історія Руссовъ“ — с. 14. „Україна“ — 18—24 (вид. Каманіна с. 10—14).

реднього Вишневецького, видно з того, що його Вишневецький сполучив прикмети обох Вишневецьких, Дмитра й Михайла ¹⁾).

Плутанина вийшла і з Ружинським. Остап Ружинський — гетьман у Куліша — як і в „Історії“ поставлений між Дм. Вишневецьким і Венж. Хмельницьким; як і в „Історії“ характеризувано його тим, що сей гетьман „лучший порядок в війську козацькому вчинив, Орду коло Білгорода розбив“. Автор „Історії“ досить довго спинаєть ся на адміністративній діяльності Ружинського і в сім є дещо спільне з діяльністю Богдана, тільки що в останнім випадку виступає ініціатором король Баторій. Сей Богдан має в „Історії“ ще додаток *Θεοδор*, а Куліш замість свого *Θεοдора* Богдана згадує Богдана Ружного, який у нього і помагає Баторію в його новаторській діяльності. Таким чином Куліш надає прізвисько Ружинський і князю Остапу (князю Евстафію — „Історії“) і гетьману Богданку з легенди про Баторієву реформу (*Θεοδор* Богдан — „Історії“²⁾).

Сі факти (Дашкович, Вишневецький, Ружинський) можуть свідчити про користання з иншого джерела — окрім „Історії“, і про бажання дати більш повний огляд подій, сполучаючи звістки з різних джерел. І сі додаткові, в порівнянню з „Історією“, звістки узято не з дум і пісень, а з компіляції, з якої доповняв Куліш деякі прогалини основного свого джерела — „Історії“.

За „Історією Руссовъ“ ішов Куліш і в привязуванню окремих подій до поодиноких гетьманів. Сі всі походи — Дніпром і степом, успіхи і нещастя, означення місця подій — се взято для відповідних імен і часів з „Історії“. Я не буду наводити прикладів з іменами осіб і місцевостей, се дуже легко зробити, бо самі кидають ся в вічі всі сі: Кара-Мустафа, Кілія, Сороки, Козлов, Кафа, Бахчисарай, Перекоп і т. и. Я згадаю лише два місця з „України“ Куліша. В оповіданню про похід Свірговського в Молдавію ми знаходимо імена його полковника — Сави Ганжі і кошового Феська Покотила (Дума IV), а в самому кінці читаємо про жорстоку кару гетьману Острици і його старшині, якої вчислено тут тридцять з чимсь душ (Дума XII), і всі сі ймення узято з „Історії“, не відкидаючи жадного; Куліш змінив лише порядок, де того вимагали умови версіфікації³⁾.

¹⁾ „Історія“ — 14, 21. „Україна“ — 25 (15).

²⁾ „Історія“ — 15—20. „Україна“ — 25, 30 (15, 18).

³⁾ „Історія“ — 23, 56. „Україна“ — 26, 93 (16, 61).

Щоб характеризувати, як ставить ся Куліш до „Історії Руссовъ“, я наведу кілька прикладів, де мова іде не про поодинокі ймення і назвиска, але про загальну характеристику діячів і подій.

Під час татарського руйнування шляхта українська переселила ся до Литви, споріднила ся з впливовими литовськими фаміліями і стала намовляти Гедимина визволити Україну з під татарської кормиги. Гедимин дав себе намовити і таким чином Україна була визволена ¹⁾).

Визволивши Україну, Гедимин і його намістник князь Гольшанский заводили нові порядки, направляли і будували, взагалі дбали про культурне і економічне піднесення після татарської руїни. В „Україні“ лише додано кн. Гольшанському імя Мендовга (як у Стрийковського), і Гедимин звертає ся до нього —

отъ же тобѣ, Миндоже, гривня золота
и палица судовая зъ сребра:
будь ты княземъ и господиномъ надъ всею Вкраиною, †
будь ты наместникомъ въ преславномъ градѣ Киевѣ,
порядокъ, судъ и росправу удержуй, — (Дума I)

і се вповні відповідає замітці „Історії“ про діяльність Гедимина і кн. Гольшанського ²⁾).

Провідною ідеєю українсько-литовських, а погім і українсько-польських відносин — се на гадку „Історії Руссовъ“ повне правове равенство між Українцями, Литовцями і Поляками. Ідея ся проходить всюди ясним помітним провідним мотивом усього оповідання, і таким чином понижене становище українського народа в польській державі — се зломанне давних умов, конституцій або що: „по самимъ трактатамъ, привилегіямъ и пактамъ, соединяющимъ Рускій народъ съ Литвою и Польшею, видимо есть, что онъ соединялся и договаривался яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеванный“. Не забуває і автор „Украины“ нагадати, що Литва і Україна сполучають ся разом, —

якъ рѣвныи зъ рѣвныи
и вѣльныи зъ вѣльныи (Дума I) ³⁾).

Оповідуючи про успіх Лянцкоронського в боротьбі з Турками і Татарами, „Історія Руссовъ“ не забуде нагадати, що се

¹⁾ И. Р. 5; У. 9 (4).

²⁾ И. Р. 5; У. 11 (5).

³⁾ И. Р. 6; У. 12 (6).

було „отобраніє отъ Турковъ и Татаръ Малороссійскихъ земель около Днѣстра и при устьи Днѣпра, отъ временъ нашествія Батыева захваченныхъ“. Тут була відповідь на заяви польських істориків і компіляторів про культурні заслуги Поляків в колонізованню сих країв та приналежність їх до Польщі. І Куліш також кілька разів згадує, як

у Татаръ землі стародавній українськи понадъ устьемъ Днѣпра одбивали (Думи II і III)¹⁾.

Переглядаючи зміст „України“, можна і далі, сторінка за сторінкою, навести багато прикладів такого наслідування „Історіи“ в освітленню подій. Не зайвим буде додати кілька прикладів з другої половини „України“, де автор говорить про релігійний утиск.

Згадуючи вперше про сей релігійний утиск Куліш ставить хронологічно сю подію після Скалозуба (Дума IX). Так і в „Історіи Руссовъ“, але тут сказано трохи яснійше. „На мѣсто Скалозуба въ 1592 г. избранъ гетманомъ... Косинскій и въ его время началась извѣстная оная эпоха ужаса и губительства для обоихъ народовъ, Польскаго и Русскаго, эпоха, умолчленная по Исторіямъ, или легко въ нихъ описанная, но которая, потрясши Польшу до самого основанія и колебавши ее болѣе ста лѣтъ, низринула, наконецъ, въ бездну ничтожества, а народу Русскому давши испить самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всѣ христіане вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе. Это значить Унія...“ У Куліша се менш ясно, не має дати початків заведення унії, хоч і тут згадано про Косинського — правда, без ближших пояснень про його опозицію плянам релігійної унії. Як відомо „Історія Руссовъ“ широко розповідає про діяльність Косинського, про два його листи до короля і до Берестейського собора. Далі згадано, як Поляки схопили гетмана в Бересті і живцем замурували в камінний стовп. Куліш згадує про смерть Косинського в каміннім стовпі, але в тім є відміна, хоч і невелика, в порівнянню з „Історією“. У Куліша —

але наши на те не приставали,
мечемъ свою предковѣчну вѣру одъ Ляховъ и ксѣнзобъ обороняли...

сей вираз „мечемъ“ вкупі з згадкою про смерть Косинського можна розуміти так, що і опозиція гетьмана Косинського була оружна, але по „Історії Руссовъ“ перший оружний конфлікт був

¹⁾ И. Р. 13; У. 17, 18 (9, 10).

викликаний вже звісткою про смерть гетьмана ¹⁾). Детайлі в сій оповіданню Куліша про заведенне унії, як жовніри по церквам з голими шаблями в руках примушували людей до лядських католицьких обрядів, сі детайлі взято з „Історії Руссовъ“. Другий уступ про релігійний утиск в початку Думи X-ої: говорить ся тут, як їздили ксьондзи на людях, як падали православні богослужебні книжки, як жовніри примушували людей приймати католицтво, як віддавали польські пани церкви в аренду Жидам, як глузували з православної віри: се все взято з „Історії“, і в бажанню бути докладним і повним Куліш заховав в своїх віршах навіть і ті призвища, які наводить „Історія“ в приклад польонізації української шляхти, хоч в віршах вони виглядають трохи дивно —

и вже тогдѣ хто бувъ Решето, то ставъ Решетинський,
хто бувъ Чапля, або Проскура, або Лопата,
то вже стали — Чаплинський, Проскуринський, Лопатинський.²⁾

Спокійним моментом полекшення були роки діяльності гетьмана Сагайдачного, бо Поляки хотіли не зачіпати козацтва в тодішніх непевних обставинах, але з смертю Сагайдачного справа змінюєть ся і знов починаєть ся утиск. І знов таки „Україна“ іде тут за „Історією“, де оповідаєть ся, як Поляки забрали „ранговья гетманскія имѣнія“ (у Куліша — „замки“), як стежили за настроєм козацтва, як завели нові тяжкі податки, як арендарі Жиди глумили ся на Великдень, збираючи за паски окремий податок. Жорстокі насильства після смерті Острианиці додають ще кілька різких рис до сього опису страждань України³⁾.

Сі сумні згадки про минуле лихоліте закінчують ся висловом глибокої і щирої надії на Божий Промисл ⁴⁾, але в попередньому є місце, яке, може бути, більше відповідало тодішнім поглядам української інтелігентної молодіжи —

ніхто волі у народѣ въ предку-вѣку вольбѣмъ не задушить,
ніякее лихо, ніякее убожество, ніяка пригода въ серцѣ козацькѣмъ
[одваги не потушить —

сей ясний спокійний тон бадьорого переконання міг би бути добрим епілогом цілого твору ⁵⁾).

¹⁾ И. Р. 32—34; У. 61—62 (40).

²⁾ И. Р. 40—41; У. 72—74 (47—48).

³⁾ И. Р. 48, 56; У. 77—78, 92—93 (50—51, 62).

⁴⁾ У. 94—95 (62—63); може було се в звязку з пробами вяснити загальну психічну вдачу українського народа, н. пр. у Костомарова „Объ историческомъ значеніи русской народно́й повѣи...“

⁵⁾ У. 83 (55).

Загальний план праці виник у Куліша під впливом безпосереднього зацікавлення думами і піснями. Але бажаючи дати суцільний начерк української історії, Куліш звернув ся за вказівками для хронологічної основи до „Історії Руссов“ і звідси взяв схему гетьманів. Разом з тим Куліш побачив, як багато прогалин в хронологічному начерку подій лишають незаповненими думи і порішив доробити самому також в формі дум відповідні місця, уживши матеріал з „Історії Руссов“, лише иноді звертаючись в кількох випадках за доповненнями до інших джерел. Так склала ся „Україна“.

Звичайно Куліш наводить, де можна, цілі думи, заповнюючи пусті місця в хронологічній основі на підставі оповідання „Історії Руссов“. Самий текст дум Куліш не змінює, лишаючи його в первісній стані. Взагалі думи і „Історія Руссов“ не приходять ніде в різку суперечність між собою, різниця лише в деталях, в відтінках, і вставляючи між думами для сполучення екскурси від себе, Куліш не мав наміру змінити та приладжувати оден до другого сі окремі уривки. Хиба що в екскурсі про Серпягу — Підкову¹⁾: таке сполучення двох імен зроблено було ось через що. Між Богданком і Жахом стоїть в „Історії Руссов“ Підкова; окрім того надруковано у Срезневського „думу“ про „татарський похід Серпяги“ і дві „пісні“ про його смерть²⁾. Події сих років однаково описано і в „Історії Руссов“ і в сих „народніх“ піснях, отже питання було лише про йменне гетьмана, як полагодити Підкову в „Історії Руссов“ з Серпягою „думи“ і „пісень“. Куліш порішив сю справу досить просто, приймаючи пояснення Срезневського³⁾:

Ивана Серпягу, шо звав ся й Пѣдковою, гетманомъ настановляли.

Далі виписує цілу „думу“ і закінчуючи згадкою про смерть Серпяги-Підкови, додає до оповідання про сю подію з „Історії Руссов“ назвиско міста Львова, де убили гетмана: в „Історії

¹⁾ У. 36 (22).

²⁾ „Запорожская Старина“ ч. I кн. I, с. 82, 33, 34; я навожу ті заголовки, які дав їм сам Срезневський. „Дума“ і „пісні“ пишу через те, що се фальсифікати, як потім довела критика.

³⁾ „Запорожская Старина“ ч. I кн. II 123: „Этого Серпягу (дума і пісні згадані і у нас) я почитаю однимъ лицемъ съ Подковою“ далі Срезневський наводить переклад і думи і пісень і вчисляє свої докази ідентичности Серпяги і Підкови (с. 128).

Руссовъ“ нема Львова та й виходило-б, що гетмана вбито в Волощині, а доповнення се взяв Куліш з „піснї“, де говорить ся ой у городі у Львові
зашуміли верби...;

що поховали гетмана в Каневі, про се згадуєть ся і в „Історії Руссовъ“ і в „піснї“¹⁾.

Думи й історичні піснї брав Куліш з збірничка Срезневського „Запорожская Старина“, де в хронологічнім порядку надруковано 12 пісень і 6 дум, Куліш взяв з них цілими 4 піснї і 4 думи. Окрім того Куліш навів цілими: думу про Самійла Кишку і думу про плач невільників в турецькій неволі, і кілька уривків з інших дум, наприклад заклик до походу — з думи про Івана Коновченка²⁾.

Для тих дум і пісень, що мають звязок з певними подїями відомих гетьманів, легко було знайти місце, де їх вставити. Ймення Наливайка, Лободи, Свірговського, Богдана або Серпяги самі намічали, де вставити відповідні думи або піснї.

Дума про Самійла Кишку знайшла собі місце в оповіданню про гетьмана Семена Скалозуба, бо се він питає у козаків стоячи з ними коло острова Тендра —

козаки, панове молодці! що сія галера чи блудить,
чи світом нудить,
чи много люду царського має,
чи за великою здобіччю ганяє?³⁾

З сього-ж місця думи взяв Куліш натаки для тої звістки свого оповідання, що гетьман Скалозуб виступив в похід на чайках і став з своєю фльотилією коло острова Тендра на відпочин, пославши тим часом вперед себе козаків — оглянути ближше турецьке побереже⁴⁾.

В думі „Чигиринская битва“ головним діячем виступає гетьман Наливайко; отже ясно, де сю думу вставити: в розділі присвяченім Наливайку⁵⁾.

Трохи неясно, чому дума „Походъ на Поляковъ“ сполучена з йменнем гетмана Остраниці⁶⁾. Називали инодї сю думу

¹⁾ И. Р. с. 30 Срезневскій Запорожская Старина I с. 34.

²⁾ Про велику пошану тогочасної української інтелігенції до „Запорожскої Старини“ в моїх статях „Изъ истории украинской этнографіи“ та „Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова“.

³⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Историческія піснни I 217.

⁴⁾ „Украина“ с. 42 (27).

⁵⁾ „Украина“ с. 61—66 (39—43).

⁶⁾ „Украина“ с. 85—89 (56—59).

думою „О трехъ полководцахъ“, бо тут подано ймення трох діячів козаччини, тільки трох, хоч і написано, що козаки пішли на чотири шляхи... З сих трох діячів був позатим відомий лише Карно Півтора-Кожуха, решта — Самко Мушкет і Стецько Кукуруза більш не зустрічають ся; таким чином, з огляду на участь Півтора-Кожуха дума ся має на увазі часи після Остриниці, бо як раз після смерти Остриниці і обрано „въ 1639 г. гетмана изъ есауловъ „полковыхъ Карна Полтора-Кожуха 1)“. З огляду на се йменне Півтора-Кожуха Срезневский, назвавши сю думу „Походъ на Поляковъ“, згадав її потім як думу „о Полтора-Кожухъ“ 2). Але і сам Срезневский муєв 3) признати, що „о подвигахъ гетмана Карна Полтора-Кожуха Лѣтописцыговорятъ очень кратко, не упоминая ни слова о его сподвижникахъ“. З двох невідомих — Самка Мушкета і Стецька Кукурузи, більш звертав увагу сей останній своїм дивни привищем. До нього звертають ся Запорожці: „чи ти жив, чи здоров, пане Стефане?“ Хто читав сі думи і пісні в порядку хронологічним, як вони і розкладені в иншій місці самим Срезневским 4) — той мав безпосередно перед сією думою про Півтора-Кожуха „Надгробную пѣсню Чураку“, легендарному осауду покараному разом з Остриницею 5). Тут „пан Стефан“ без ближших пояснень означає Остриницю 6). Се місце впливало на уважного читача, і він мав велику спокусу і в дальшій думі — про „Походъ на поляковъ“ також розуміти під паном Стефаном загальмовідомого гетьмана Остриницю, замість якогось нікому невідомого Стецька Кукурузи. Тоді треба прикласти до Остриниці що говорить ся у Срезневского про Кукурузу, а Півтора-Кожуха стане вже осаудом співати свою пісню: „Пресучая та журба мене ісеушила“ 7).

Цікаво зауважити, що Срезневський сам кинув — хоч і в инших мотивів — сумнів в приводу сієї думи. Занотувавши, що дума ся відзначаєть ся „смѣшеніємъ рифмованной прозы, какая обыкновенно употребляется въ Запорожскихъ думахъ, съ пѣсенными стихами, вовсе не приличны-

1) „Исторія Руссовъ“ с. 57.

2) „Запорожская Старина“ ч. I кн. 3 с. 147.

3) „Запорожская Старина“ ч. I кн. 3 с. 151.

4) „Запорожская Старина“ ч. I кн. 3 с. 145, 147.

5) „Запорожская Старина“ с. 145—146.

6) Так і поясняє Срезневський — *ibidem* с. 146.

7) „Украина“ с. 90 (59).

ми важної думѣ, по мнѣнню бандуристовъ“, Срезневский кінчає, що „впрочемъ, можетъ быть, стихи въ ней заключающіеся, вставлены впоследствии“¹⁾. Цікаво було-б знати, кому належить ся поправка з іменем Острици, але для сього нема підстав.

Дума про плач українських невольників в турецькій неволі не має в собі ніяких хронологічних вказівок, і автор „України“ поставив її в оповіданню про гетьмана Скалозуба тому, що його похід морем був нещасливий і захоплені в бою козаки були відведені в Царгород в неволю²⁾.

З думи про Івана Коновченка узято заклик до походу, але поставлено його вже зовсім довільно в оповіданню про похід Лянцкоронського разом з Дашковичом³⁾: таким чином повбавлений усяких хронологічних вказівок сей уривок стає одним з тих loci communes української народньої поезії, яких так багато зустрічаємо в „Україні“.

Зістаєть ся ще зробити кілька уваг про те, як користуєть ся Куліш матеріалом народних пісень і дум. Занотую передовсім, що думи пише Куліш рядками (у Срезневского вони писані прозою)⁴⁾, а коротенькі рядки пісень з „Запорожскої Старини“ сполучає по два рядки, щоб вийшов розмір дум⁵⁾. Найлекше було вставити в оповіданне окремі маленькі пісні з „Запорожскої Старини“. Тут одні-два рядки сполучають саму подію з відгомном її в народній пам'яті — наприклад:

тогдѣ-то вже бандурники й кобзарѣ одъ села до села по Украинѣ
помигъ гетманові Свѣрговському одправляли, [проходили
славны дѣла ёго люду Божому оповѣдали,
на бандурахъ да на кобзахъ выгравали,
пѣсней жалобныи про ёго прокладали!

або

а бандурники да кобзарѣ пѣсней тогдѣ, на вѣху й на жалъ людымъ
про гетмана Наливайка прокладали,
великіи дѣла ёго выхваляли,
люту смерть ёго оплакали,
людымъ у сердце вѣчну вражду на Полякѣвъ клали —

далі йдуть самі пісні з „Запорожскої Старини“⁶⁾.

1) „Запорожская Старина“ ч. I кн. I с. 127.

2) „Украина“ с. 58—61 (38—39).

3) „Украина“ с. 13 (с. 7).

4) Пояснення про се „Запорожская Старина“ ч. I кн. 1 с. 127 — цікаве воно для вяснення тодішніх поглядів на етнографічні студії та їх цілі.

5) „Запорожская Старина“ с. 36 і 38, пор. Украина 67—68 (44—45).

6) „Украина“ с. 29 (17) і с. 67 (43).

Такі сполучники дає Куліш і перед думами: перед думою про Богдана зауважено лише про вибір його гетьманом і зараз же йде сама дума про Богданка ¹⁾. Перед думою про похід Серпяги-Підкови говорить ся про вибір Серпяги гетьманом та вихід його з Запорожцями в Чорне море на чайках в похід против Турків ²⁾. Подібного-ж змісту вступ до думи про Самійла Кишку, що сполучає гетманованне Жаха з походом гетьмана Скалозуба ³⁾. Думи про гетьмана Наливайка („Битва Чигиринская“) та про Остряницю („Походъ на Поляковъ“) не мають таких вступів від автора.

Подає Куліш думи цілими, хиба що викине рядок або два ⁴⁾. Змін в мові або в виразах дуже мало майже зовсім нема. За те він иноді розбиває думи своїми вставками зробленими на підставі, як ми казали, „Исторії Руссовъ“. Зовсім без вставок думи про похід Серпяги-Підкови, про Остряницю („Походъ на Поляковъ“) — се з „Запорожскої Старини“; також без вставок — дума про Самійла Кишку і про плач невольників. За те великі вставки-доповнення зроблено в думках: про Богдана (в сій вставці деталі про похід Богданка) та про Наливайка (тут вставлено оповідання про загальний утиск та про жорстоку кару над Косинським) ⁵⁾.

Згадаю, що в думі про Наливайка („Битва Чигиринская“) змінено кінець против того, як кінчить ся дума ся в „Запорожській Старині“ ⁶⁾.

Нарешті в думі про плач невольників инакше розложені її складові частини ⁷⁾.

¹⁾ „Украина“ с. 30 (18).

²⁾ *ibidem* с. 36 (22).

³⁾ *ibidem* с. 42 (26—27).

⁴⁾ Наприклад „З. С.“ с. 78 і „Украина“ 31 (19); „З. С.“ с. 83 і „Украина“ 37 (13). Дума про Самійла Кишку стоїть з сього погляду зовсім окремо, бо її нема в „Запорожській Старині“, і ми не знаємо, звідки її взяв Куліш, може з народвих уст; отже висловитись в певність, чи сам Куліш викинув сі 12 рядків (яких бракує в „Україні“ в порівнянню з варіантом сієї думи у Антоновича і Драгоманова, рядки 230—242), чи може він мав такий неповний варіант.

⁵⁾ „Украина“ с. 34 (21) і 62 (40).

⁶⁾ *ibidem* с. 66 (43).

⁷⁾ „Украина“ 58—61 (38—39): перша частина, рядки 10—38 відповідають другій половині варіанта у Антоновича і Драгоманова ст. 94, рядки 28—49, і навпаки друга частина думи в „Україні“, рядки 38—64 відповідають першій половині думи у А. і Др., рядки 1—27. Кінець однаковий і тут і там: рядки 65—67 і 50—52.

Ось ті загальні уваги про манеру користання народніми думами і піснями. Сих уваг вистарчає для нашої теперішньої цілі. Ми бачили, що українська молода інтелігенція тих часів разом з Кулішем високо цінувала народню поезію і вважала її важним історичним матеріалом. Ми вияснили, як уявляв собі Куліш свою працю, як він її виконувив. Бачили тут характервстичну для тих часів пошану до народньої історичної поезії, разом з безсилом розібрати ся в автентичних і сумнівних думках. Бачили поруч з бажаннем бути уважним і не проминути нічого важного брак ясного критерія що до певности джерел. Критицизм виробляєть ся поводи, і в сі помилки впадали і всі сучасники Куліша. Таким чином в сій книжці, „Україні“ Куліша, ми можемо бачити відгомін симпатій і інтересів, вимог і зусиль, помилок і успіхів української інтелігенції тих часів.

Листи мін. Фльоріяна Земялковского до еп. Івана Ступницького.

Подав Кирило Студинський.

Завдяки Вир. о. Прадатови Подолинському одержав я з бібліотеки перениської капітули до використання 13 листів міністра, Фльоріяна Земялковского писаних до перемиського єпископа Івана Ступницького в літах 1873—6 і 1885 в справах, що руський загаль тоді живо обходили.

Самі листи дуже інтересні. Є вони гарним доповненєм споминів Земялковского, виданих після його смерті¹⁾ і заступають нам подекуди урядові документи.

Заки перейдемо до характеристики сих листів, вважаємо умісним познайомити наших читачів з силіветками еп. Ступницького і його протектора, мін. Земялковского.

Іван Ступницький родив ся дня 6 жовтня 1816 р. в Сухорічу з дрібної шляхти. Його отець, Станислав був домінікальним судією (мандатарем), а мати Анастасія походила з роду Білявських. Школи покінчив він у Львові. Висвячений в р. 1842 став він приходником в Тростянці, жовківського округу. По якісь часі покликано його до капітули у Львові, де в р. 1858 одержав становиско канцлера, а в р. 1867 авансував на крилошанина. У Львові зближив ся він до тодішнього посадника міста, Земялковского, бував в нього частим гостем та й головно йому і покровови польських вельмож, Атенора Голуховского, дра

---

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Kraków 1904 (чотири часті).

Зибликевича, Грохольського і Альфреда Потоцького завдячував він, що став єпископом в Перемшлі.

На се нове становиско іменував його папа дня 26. V. 1872 року, одначе митр. Йосиф Сембратович не хотів його ані потвердити, ані святити і підніс против нього ріжні заміти¹⁾. Коли ж уряд виказав, що заміти митрополита нестійні, митрополит, під пресією Риму, потвердив Ступницького на становиску єпископа дня 8 вересня 1872 р., почім висвячено його дня 20 жовтня. Управу своєї єпархії обняв він дня 27. X. 1872 р., а умер дня 29 грудня 1890.

За життя не тішив ся Ступницький симпатією серед Русинів. Спеціально москвофільське „Слово“ дало йому відчути нераз свою неприхильність. Ми пішли би за далеко, коли б реєстрували всі виступи „Слова“ против Ступницького. Вистане, коли згадаємо про найважнійші.

Коли Ступницький видав дня 17. VII. 1874 р. посланє в справі „обрядовщини“ і велїв в нїм „свѣято хранити обряды престоломъ римскимъ затвержденны“, — „Слово“ нап'ятнувало його як латинїзатора руської церкви²⁾ і протягом кількох лїт нападало на нього безпощадно, відсуджуючи його від дбалости про церкву і богослужене³⁾. Воно не хотїло навіть признати Ступницького Русином, коли під його адресою писало з іронією: „Кто выречется семьи своей и народа своего, теряетъ всѣъ благородныя стремленія. Вездѣъ розказуютъ, что на принятіе о. Іоанна Ступницького dziedzise и єврей (в часї візитації) ставлять тріумфальныя ворота. Ихъ правда, ибо можно надѣятись поднесенія пропинаціи и промысла водчаного“⁴⁾. Коже його слово, видумане, чи правдиве підносив москвофільський орґан на глум⁵⁾, а квінтесенцією виступів „Слова“ против Ступницького треба би вважати сей уступ, проголошений будьто би на зборах дяків одним учасником: „Бувъ Шептицькій — не шипотѣвъ, бувъ Шумлянскій — не шумѣвъ, а Ты, Ступницькій — не мѣшай дѣлу во вѣки вѣковъ Аминь“⁶⁾.

1) Знаю се з оповіданя шефа секції Вацлава Залєського, якому розказував про се його отець Филип, б. намѣсник Галичини.

2) „Слово“ за рік 1874, ч. 96.

3) „Слово“ за рік 1876, ч. 79—80 в дописи „Нашъ владыка“.

4) „Слово“ за рік 1876, ч. 74 (Ивъ переж. єпархїи).

5) „Слово“ за рік 1875, ч. 133 і 140 (аж дві мовинки в однім числі).

6) „Слово“ за рік 1875, ч. 131 в дописи з Перемишля п. з. „Адресъ дяковъ“.

Не бракло навіть в „Слові“ погроз против Ступницького, так що переляканий єпископ побоював ся, щоби його в часі візитації жовківського округу не отровано і тому не приймав по священничих домах їди і жив лише гербатою та яйцями, які сам собі варив¹⁾. Коли Ступницький в р. 1876 видав посланє, яким приймав холмських священників до своєї єпархії, „Слово“ виступило знов против нього і підсувало йому латинізаційні пляни²⁾. Взагалі кожний крок Ступницького п'янувало „Слово“ безпощадно.

Доперва після смерти Ступницького поміщено в москвофільській пресі прихильний некрольої. В заслугу покійного почилено, що він всякі доноси на священників з польської сторони основно провірював і приходив до пересвідчення, що вони неправдиві. Не менше й піднесено сю обставину, що в р. 1882 виступив він против віддачі василиянських монастирів в руки єзуїтів, через що мав стратити симпатії в польських кругах. Крім сього апотеозовано його щедролюбивість і ученість. В дійсности займав ся єп. Ступницький нумізматикою³⁾ і придбав гарний збір старинних монет, який його спадкоємці продали заграницю. В некрольої піднесено лише, що „единственною неясною точкою въ дѣятельности покойного было посланіе, за-прещающее трираменныи кресты. Вообще сказавши — покойный Иоаннъ Ступницкій имѣлъ свои заслуги для русской церкви и духовенства и исторія русской церкви не перейдетъ надъ нимъ и надъ его дѣятельностію къ дневному порядку“⁴⁾. До сього некрольоїа додамо хіба, що коли Римська конгрегація De propaganda fide дня 19. V. 1887 зборонила „novas trirames crucis“⁵⁾, то загально посуджовано єп. Ступницького як головного винownika сього зарядженя.

Рівнож прихильно віднесло ся до особи помершого Ступницького „Діло“, яке в некрольої писало: „Єп. Ступницький був чоловіком ученим, тихим і мовчливим, придержував ся свого народу і обряду, хоть були часи, коли його підозрівано,

1) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część pierwsza, стр. 72.

2) „Слово“ за рік 1876, ч. 29.

3) Гляди Ив. Ем. Левицкій „Библиографія“ т. II, № 530, 628 і 629, де подані повні заголовки його праць з области нумізматики: „O monetach halicko-ruskich“, „Polnische Denare der Könige aus dem Hause Jagello“ і „Rothreussische Münzen polnischer Könige“.

4) „Червоная Русь“ за рік 1890, ч. 282.

5) Слово за рік 1887, ч. 69.

що він хилить ся більше на польську сторону. Причиною сього було, що він став особистим приятелем Голуховского і Зиблікевича¹⁾.

В офіціалнім шематизмі перемиської епархії за рік 1906 приписано еп. Ступницькому в заслугу, що „по поводу сумныхъ подѣй въ епархїи холмской и остаточного здавленя Св. Соєдиненя въ тойже, оголосивъ епископъ дня 18. VIII. 1874 р. до нещастя того вѣдносяче ся письмо св. Апост. Престола зъ 13 мая зъ вѣдповѣднымъ поученемъ до духовенства“ і що заняв ся приміщенням холмських священників в його епархії.

Чи і о скільки на деякі виступи Ступницького мав вплив мін. Земялковский — се побачимо на дальшій місци.

Фльоріян Земялковский, якого імя так тісно звязане з особою еп. Ступницького, родив ся дня 28 грудня 1817 р. в Березовиці малій біля Тернополя і був сином кухаря. В р. 1825 віддано його до шкіл в Тернополи, де перебув до укінченя I-го року філзовофії в р. 1833. В жовтні 1833 р. одержав він академічну стипендію, з якою переніс ся до Львова, де скінчив II рік філзовофії (нинішну 8 клясу) і правничий факультет в р. 1838. В два роки пізнійше став він доктором прав, а в р. 1841 іменовано його адюнктом правно-політичного віділу при львівськїм університеті, де заступав професорів Нападєевича і Томашека. В червні 1841 р. писав він конкуре на професора римського і церковного права, однак заки наспів сподіваний декрет на професора, його увязнено дня 16 серпня за приналежність до польських конспіраційних товариств, до яких вступив ще в р. 1836. У львівській вязниці т. зв. „Кармелітів“ пересидів він півчетверта року. В січні 1845 р. відчитано йому засуд на кару смерти, однак рівночасно додано, що цісар помилував його і велів пустити на свободу. В р. 1848 зрадагував він адресу до цісаря в справі признаня прав польському народови і був одним з членів депутації, що вручила її цісареви, почім поїхав дня 19 мая 1848 р. на сойм до Франкфурту, де заложив протест против приналежности князівств заторського і освенцімського до Німеччини (do rzeszy niemieckiej). В тім самім часі вибрано Земялковского послом міста Львова до сойму в Відни, де він виступив против внеску Чехів (Палацкого, Рітера і Пінкаса), бороненого Яхимовичем, в справі поділу Галичини на часть східну і західну. Про сю подію писав Земялковский

¹⁾ „Дѣло“ за рік 1890, ч. 283.

у своїх споминах: „Musiałem sam jeden bronić całości kraju, odpierać etnograficzne argumenta Palackiego i pełne jadu insynuacje Jachimowicza..., który podawał jako argument odwieczną śmiertelną między Polakami nienawiść...“¹⁾). Се впрочім не спиняло Земялковского, щоби в разі потреби ревіндикувати собі право, називатись руським послом: „W marcu 1849 roku, пише Земялковский, Stadion zaprosił mię, bym dał „jako znawca języka ruskiego“ opinię o tłumaczeniach na język ruskі dekretów cesarskich z dnia 4 marca, przez X. Szaszkiewicza sporządzonych! Spotkał mię ten zaszczyt, prawdopodobnie dlatego, że kilkakrotnie występując przeciw księżom ruskim uzurpującym przedstawicielstwo Rusi, windykowałem to prawo także dla siebie, jako poseł ze Lwowa, a więc poseł ruskі... Przedłożyłem następnie Stadionowi opinię o tłumaczeniach X. Szaszkiewicza tej treści: „że lud ich nie zrozumie“²⁾).

Дня 30 липня 1849 р. увязнено Земялковского поновно в Кромерижи, вивезено до Відня, а опісля до Лінцу та Інсбрука, де його 16 серпня пущено на волю. В р. 1852 ставав він з причини його кореспонденції, найденої в панни Ружицкої, перед военним судом, де однак його виправдано. В р. 1861 став він послом сойму і членом краєвого Виділу. В р. 1863 увязнено його поновно і уміщено у в'язниці Кармелітів, звідки добув ся на волю доперва в падолисті 1865 р. Одержавши амнестію, став Земялковский знова сеймовим послом з Станиславова. При виборах в р. 1867 вибрано його послом з міста Львова до сойму і парламенту, а в р. 1871 членом Ради міста і посадником Львова. Дня 23 цвітня 1873 р. покликано Земялковского на становиско „міністра для Галичини“, на яким перебув він по рік 1888. Умер він у Відни в р. 1903.

Ясним хиба цілком було, що чоловік, який за польську справу терпів по в'язницях, який мало що не повис на шибениці за польські конспірації, не зрече ся служби для свого народу, коли стане австрійським міністром. На сїм новім становиску старав ся він щиро о те, щоби як найбільше придбати для польської справи, хочби тожу, що уряд „міністра для Галичини“ є й по нинішний день польським постерунком, призначеним для береження польських справ. Що се становиско ви-

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego część I, str. 12

²⁾ Там же ч. I, str. 14.

користував Земляковський, щоби наносити як найбільше шкоди розвоєви Русинів, про се свідчать нам найкрасше його „Pamiętniki“. Він не таїв ся в них, що як „міністер для Галичини“ він дбав про те, щоби приспорювати на кождім кроці удари Русинам. З подиву гідною вітвертістю, він признав ся в них, що не поминав ніякої нагоди, щоби навіть корону настроїти ворожо супротив Русинів. Своєю дорогою годі таїтись, що й частина руського табору в Галичині давала Земляковському своєю діяльністю пригідне оруже в руки. „Не помогла нам і льояльність, писав очевидець тодішніх подій, пок. Анатоль Вахнянин, яку наші політики в державній раді мали заєдно на устах, бо остаточно діла наших хитрих, але перехитрених намісником Іолуховским провідників руської політики вложили Полякам і міністерству доказ в руки, що gros Галицької Руси також вітхає до національного, релігійного та державного обєдинєня з Москвою. А вложили ся на сей доказ такі діла, як обрядовщина, проголошенє адін народ від Карпат по Камчатку по Садовій та еміграція католицьких попів до Холмщини, щоби її опраославити. Трийцять вісім доносів Іолуховского до австрийських міністрів та до цісарської канцелярії та зручна політика польських, політичних менерів під проводом Земляковского зробили се, що Відень пустив Русинів „в трубу“, а останній зміг пересвідчити Корону, що в Галичині треба оперти ся державі не на хитрих Малоросах Дідицького, а на польським елементі, який обіцяв ся стояти при Короні (przy Tobie, Panie, stoimy i stać chcemy)¹⁾.

Щоби остаточно підорвати в корони довіре до Русинів, Земляковський використав знаменито ось яку нагоду, про яку сам розказав: „Wyczytałem w „Neue Freie Presse“, iż „Dniewnyk warszawskij“ ogłosił odręczne pismo cara, nakazując wyrazić monarsze swe uznanie biskupowi Popielowi za gorliwe nawracanie unitów na prawosławie, oraz oznajmić mu, iż wolno mu sprowadzić jeszcze więcej księży ruskich z Galicyi, jeśli tego potrzebę uzna. Przypomniawszy sobie, iż cesarz, gdym mu wspomniął o prześladowaniu unitów w Rosyi, powiedział, iż jest pewnym, że to się dzieje bez wiedzy cara, wyciąłem owo doniesienie „Nowej Pressy“ i nosiłem przy sobie w pulariesie z zamiarem pokazania go przy dobrej sposobności cesarzowi. Za taką sposobność uważałem niezadowolenie jego z natręt-

¹⁾ А. н. Вахнянин „Спомини з життя“, Львів 1908, стр. 121—2.

ności ks. Pelesza (o підмогу), i przypomniawszy mu jego słowa o carze, co do prześladowania unitów, podałem wyżej wzmiankowany wycinek z nowej Pressy. „Der Dnewnyk ist ja ein Regierungsblatt“ zapytał po przeczytaniu, a gdym to potwierdził, dodał: „dann muss das autenticisch sein; ich danke Ihnen“. I na tem się skończyła audyencya, ale das Eis war gebrochen, cesarz przestał wierzyć „w lojalność“ „der Ruthenen“, czy i cara — o tem ostatniem nie wiem; co zaś do ruteńców, przekonałem się potem niejednokrotnie, że patrzy na nich tak, jak na to zasłużyli¹⁾.

Впрочім Земляковський не обмежив ся на саме інформоване Корони, він старав ся рівночасно шахувати Русинів на поли церковнім, а щоби його заходи не пішли на марне, хотів ужити в сій цілі еп. Ступницького, що одначе не завсїгди йому удавало ся.

II.

Можна би сумнівати ся, чи відносини Земляковського до Ступницького все були щирі. Принаймєнше в „Pamiętnik-ach“ він на рівні глузував зі всіх руських владик, що звертали ся до нього о вироблене позичок, або підмог, не виключаючи Ступницького, про якого писав: „Dawny obwód żółkiewski, to gniazdo prawosławia i moskalofilstwa, od 30 lat nie widział swego biskupa, nalegano więc na ks. Stupnickiego, by odbył wizytę kanoniczną w owych stronach. Książ biskup wymawiał się, że niema za co (?) kupić koni i w tym sensie napisał do mnie list. Poszedłem do cesarza, przedłożyłem mu konieczność wizyty kanonicznej w tamtych stronach i tłumaczenia się ks. biskupa, dlaczego dotąd tej wizyty nie odbył. Cesarz kazał mi wydać ze swej szkatuły 1000 fl., które odesłałem ks. biskupowi“. Питайник, поставлений при словах: „niema za co“, таї кінцева замітка Земляковського: „co z czwórką (купленою за цісарські гроші після перерваної візитації) zrobił — nie wiem“ — свідчать виразно, що він еп. Ступницького легковажив. Але з другої сторони знав Земляковський, що еп. Ступницький може чимало заважити своїм впливом на митроп.

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego, стр. 72—3.

²⁾ Там же, стр. 71—2.

Йосифа Сембратовича і на хід церковних справ в Галичині, тому кореспондував з ним, свідчив йому всілякі чемности, та в сей спосіб зневолював його до реванжу.

Одною з таких справ, до яких Земялковский хотів ужити впливу єп. Ступницького було знесене віденської духовної семінарії. Була вона, без сумніву, солюю в очах Земялковського та польської суспільности хочби тому, що такої інституції у Відни Поляки не мали. До того її не оминула „обєдинительна“ агітація зі сторони протосєрея російської амбасди Раєвського та інших подібних чинників. Наслідком її було, що деякі священники, давнійші питомці віденської духовної семінарії емігрували в Холмщину, щоби тамошніх уніятів навертати на православє. Про все те знав Земялковский і тому, як сам пише в своїх споминах, зажадав від—тодішнього міністра просвіти Штремайра, щоби зніс віденську семінарію, як злишню, бо і у Львові можуть побирати питомці висше образование, і як шкідливу з огляду на пересвідчення части її питомців. Гроші, які остали би зі знесеня духовної семінарії у Відни радив Земялковский обертати на красшу дотацію львівської семінарії. З огляду, що віденську дух. семінарію, в якій приміщувано також угорських питомців, удержувано про rata коштом австрійського і угорського ряду, Штремайр відніс ся з внеском Земялковського до угорського міністра просвіти, а сей запитав угорських єпископів, почім відповів, що на знесене віденської семінарії годить ся, „weil dort unsere Alumnen von den galizischen mit russischen und schismatischen Ideen angesteckt werden“. Угорський ряд не ждав навіть на те, що зробить австрійський ряд з семінарією і заповів, що від найблизшого року не пішле до неї своїх питомців¹⁾. Після такої відповіді угорського ряду, Штремайр запитав митр. Йос. Сембратовича і єп. Ступницького о опінію, а Земялковский старав ся до своєї гадки останнього наклонити, вказуючи на те, що віденська духовна семінарія ширить деморалізацію між її питомцями, виховуючи таких Цибикив, Ливчаків та інших апостолів „szyzmu i panslawizmu“. Земялковському залежало на тім, щоби опінією єп. Ступницького переломити погляд віденського ряду, що руські питомці повинні образувати ся в Відни²⁾.

Одначе сим разом заходи Земялковського не повели ся. Оба

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część I, стр. 59—60.

²⁾ Гляди: Лист II.

галицькі владики заявили ся за удержанем віденської духовної семінарії, вказуючи на те, що в Відни можуть руські священики скорше образувати ся на докторів богослова, чим у Львові, а митр. Сембратович додав від себе, як пише Земляковський, „ad captandam benevolentiam міністра Штремайра, що в Відни можуть питомці навчитись добре німецької мови“¹⁾.

О скільки мені відомо, Земляковський мав вдруге поновити свій внесок в р. 1883, після процесу Ольги Грабар і товаришів, одначе і тоді розбили ся його заходи о рішучу волю цїсаря. Дальша доля віденської духовної семінарії звісна. Чого не міг зробити Земляковський, сего довершили галицькі москвофіли. Дня 8-го червня 1893 р. устроїла віденська москвофільська молодіж на двірці північної залізниці під проводом студентів, що в ласки ректорату мали приміщене в духовній семінарії, демонстрацію против митр. Сильвестра Сембратовича, а дня 13 лїня сього ж таки року знесено її на велику шкоду руського народа і руської церкви²⁾.

Хоч з хвилию покликания Земляковського до міністерства симпатії корони і ряду змінили ся рішучо в користь Поляків і хоч Земляковський зараз на вступі заняв супротив Русинів крайно вороже становиско, мимо сього тодішні „святоюрські“ послали старали ся на кождім кроці означити свою льяальність в парламенті супротив австрійського міністерства навіть голосованем за шкідними для руської церкви конфесійними законами.

Становиско тодішніх „святоюрських“ послів, серед яких бачимо священиків, не подобало ся Земляковському. Відвічальним за них вважав він митр. Йос. Сембратовича, який перед виборами видав посланіє і закликав виборців „на спасене душі“, щоби голосували на кандидатів, яких вкаже їм руський виборчий комітет з о. Павликовим на чолі. „X. Metropolita zatem winien, писав Земляковський, że Rusini wybrali do Rady Państwa posłów, którzy kraj i kościół na każdym kroku zdradzali“³⁾, голосуючи в найжизненніших справах в їх некористь томуж, щоби голосувати відмінно від Поляків. Земляковський посуджував впрост „святоюрських“ послів, що вони веліли собі за свої голоси платити, побираючи на дальше ремунерації, як консісторіяльні референти⁴⁾.

Негодуючи на „святоюрських“ послів за їх голосоване при

1) Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część I, str. 59—60.

2) Гляди: Дїло за рік 1893 ч. 117 і 152.

3) Гляди: Лист III.

4) Гляди: Лист V.

ухвалі конфесійних законів, Земялковський, як член кабінету, що перевів ці закони в жите, старався вплинути на єп. Ступницького, а через нього на митрополита, щоби вони не виступали против конфесійних законів і не наслідували чеських єпископів, які хотіли звивати своїх вірних до нехтованя і непослуху супротив парламентарної ухвали. Земялковський вказував єп. Ступницькому в листах на те, що ці закони не пороблять з католиків „*lutrow lub szumatykow*“, як не вчинили сього значно дальше йдучі зарядженя цісарів Йосифа II і Франца I. По гадці Земялковського закони ці не є небезпечними для католицизму, а могли би стати ся такими, якби їм єпископи опирали ся, „*bo wtedy Panowie tutejsi, balamuceni przez swietojurcow, jak najfalszywsze maja wyobrazenia o ich daznosciach, a nie wiedzac, czy nie chcac wiedziec, jak scislly zwiazek jest miedzy prawoslawiem a Moskwa, nie widza w tem, ze Rusini moga zostac prawoslawnymi, zadnego dla Austrii niebezpieczenstwa*“¹⁾.

Здаєсь, що сим разом єп. Ступницький використав свій вплив на митрополита по вказівкам Земялковського, бо анї до наслідованя акції чеських єпископів, анї до протесту против конфесійних законів не прийшло.

Однак Земялковський не обмежив ся на сих замітках. Промах „святююрських“ послів в справі голосованя над конфесійними законами задумав він використати ще в двох напрямках. В першім ряді хотів він убити рух, зв. „обрядовщиною“ і тому жадав від єп. Ступницького, щоби сей виміг на митрополитови опубліковане листу папи, висланого в сій справі до руських владик, бо, по його гадці, „обрядовщина“ веде нарід, без його волі, до „*schyzmu*“ а „*ogłoszenie owego listu ostrzegło by lud i powstrzymało nowatorów od dalszego oczyszczania obrzędów, które u nas, prawda, że bez ostentacyi, ale z tem niebezpieczniejszą odbywa się systematycznością*“²⁾.

Ради Земялковського послухав в першім ряді сам Ступницький, який в місяць по листі Земялковського видав згадане нами на вступі посланіє в справі обрядовщини, осуджене москвофільським „Словом“. Чи уживав свого впливу Ступницький на митрополита — не знаємо. Коли уживав, то його заходи в сій справі були безуспішні. Митрополит Сембратович такого посланія не видав.

¹⁾ Гляди: Лист III.

²⁾ Гляди: Лист III.

Другою річю, яку Земялковский через еп. Ступницького хотів перевести, було приміщене холмських священників в галицьких епархіях.

Ними заопікував ся Земялковский дуже ширю. Вважаючи їх мучениками за ідею і за вірність католицькій церкві, Земялковский подбав, що мін. Андраші велів виасигнувати на підмоги для холмських священників-емігрантів квоту 4.000 злр., яку Земялковский переслав на руки намісника Голуховского. Небавом мав Земялковский нагоду говорити на балю в Андрашія з цісарем, а пояснивши сумну ролю, яку відгривали галицькі священники в Холмщині, звернув увагу цісаря на холмських священників, що утікли до Галичини, а яких стрінули ворожо митролит і консисторія за те, „*że się szerzonym przez galicyjskich odstępców schyzmatyckim praktykom sprzeciwiali*“. Щоби запобічи нужді, яку мусіли терпіти холмські священники-емігранти, Земялковский піддав цісареві гадку, щоби їх примістити на становисках катехитів, „*bo księża ruscy nieraz przez cały rok nie pokażą się w szkole na nauce religii*“, на що цісар згодив ся, приобіцав їм *veniam studiorum* та поручив міністрови просвіти, щоби сею справою зайняв ся і щоби іменував хочби провізоричними катехитами сих холмських священників, яких йому вкаже рада шкільна краєва¹⁾. З окрема подбав Земялковский, що міністерство просвіти дозволило в р. 1874 уживати холмських священників в душпастирстві, о скільки се не поведе за собою коштів, не перевиджених в державнім бюджеті²⁾.

Але крім дозволу міністерства треба було ще й згоди руських владик, яким не можна було накинати холмських священників. Тому, пишучи про становиско „святоюрських“ послів в парламенті, піддавав Земялковский еп. Ступницькому дня 15 червня 1874 р. гадку, що митрополит повинен направити зло, яке заподіяв вибором „святоюрських“ послів до парламенту в сей спосіб, щоби покликав до капітули „*księżu zasnych, a tacy przecież są jeszcze, jeśli nie w kraju, to między tymi, którzy z dyecezyi chełmskiej schronili się do nas*“³⁾. Вдруге порушив сю справу Земялковский в листі до еп. Ступницького в кілька днів пізнійше, де вияснював йому міністеріяльний довід, після якого виходило, що холмських священників можна уживати на адміністраціях парохій і систе-

¹⁾ Pamiętniki Floryana Ziemiałkowskiego. Część I, стр. 70—71.

²⁾ Гляди: лист V.   ³⁾ Гляди: лист III.

мізованих еотрудництвах, бо се не потягне за собою ніяких нових видатків ¹⁾.

Справа приміщення холмських священників в галицьких епархіях була однак між руським духовенством сильно непопулярна. Холмські священники були спольонізовані, а багато з них доперва в Галичині учило ся руської мови. Церковні обряди в Холмщині злятинізовано, проповіді держано в польській мові, а при обходах співано лишень польські пісні ²⁾, а се не могло мастроїти руських священників в Галичині, які почали боротьбу против лятинізації, прихильно для холмських емігрантів. Крім сього розходило ся в сій справі — о хліб. Галицькі священники побоювали ся, що з огляду на право патронату, яке спочивало в руках польської шляхти, всі найліпші парохії перейдуть з часом в руки холмських священників, а сі побоюваня вповні здійснили ся. Мабуть, тому, що справа була непопулярною, єп. Ступницький забирав ся до її переведеня поволи і доперва в два роки після листів Земялковського видав посланіє, яким приймив холмських священників до своєї епархії, а яке йому рівнож чимало прикростий зготовило. Після посланія Ступницького прийняте холмських священників до львівської архієпархії було вже лише питанєм часу.

В заміну за прихильність єп. Ступницького для справ порушених Земялковским, останній дбав, щоби уряд виплачував гроші на найм мешканя для перемиського єпископа ³⁾, і щоби вставляв в бюджет щорічно по 50 тисяч злр. на будову нової резиденції ⁴⁾, а коли єп. Ступницький задумав видавати руську газету, Земялковский прирік 3000 злр. річної, державної субвенції ⁵⁾. Остаточо успів Земялковский добути від президента міністрів, кн. Аверсперга лише 2.400 злр. річної субвенції, платної в місячних або кварталних ратах ⁶⁾, одначе з невідомих нам близше причин газета, намірена єп. Ступницьким, не почала виходити.

Інші справи, порушені в листах Земялковського до єп. Ступницького для нас дрібної ваги. В однім просив він перемиського єпископа о наданє парохії священникови Павлови То-

¹⁾ Гляди: лист V.

²⁾ Письма О. Г. Лебединцева къ брату въ Кіевъ (1865—67 г.) „Кіевская Старина“ т. 60, стр. 330. Порівнай: Вахнянин: „Спомини з життя“ стр. 60.

³⁾ Гляди: листи XI і XII.

⁴⁾ Гляди: лист VI.

⁵⁾ Гляди: лист VII.

⁶⁾ Гляди: листи VIII, IX і X.

варницькому¹⁾, в иншім рекомендував еп. Ступницькому свого приятеля Ґолемберського, який бажав єпископа відвідати²⁾, ще в иншім просив, щоби єпископ не приміщував о. Тита Мишковського, докторанда теології (вннїшнього професора львівського університета) в віденській духовній семінарії, лише в „Augustineum“, „bo rzeczony Myszkowski z zamiłowaniem używa języka rosyjskiego, co mogło by wpłynąć niekorzystnie na alumnów Seminarjum S-tej Barbary, gdyby w niem był umieszczony“³⁾. Лише одну справу, порушену в листі Земялковського годить ся обговорити, але про неї буде мова в третій главі.

III.

Висше згадали ми, що москвофільське „Слово“ ужило навіть против еп. Ступницького погроз, які перед візитацією жовківського деканату сильно були його наполохали. Появила ся була тоді в „Слові“ допись з перемиської єпархії, що еп. Ступницький, вибраний Поляками а головно Ґолуховским на єпископський престол „для гоненія Руси“, намірив увільнити з деканських урядів людей, „преданныхъ русскому дѣлу и ревнующихъ для блага русской церкви и народности“ а замістити їх „рабодѣльными полонофільскими священниками“. Видно, пише „Слово“, що Ступницький, син польського мандатара радби завести на Руси „złote polskie czasy“ і що він вірно повнить обовязки польського слуги, звиваючи руських священників до складок на памятник для нам. Ґолуховського, „гонителя нашей Руси“. Допись кінчила ся словами: „Мы крѣпко вѣруемъ, что, якъ Провидѣніе Божье не позволило долго одному русскому епископу служить Мадырамъ, такъ не позволитъ Оно и ксендзу Ступницькому долго вредить святой Руси“⁴⁾.

Сама допись не була би ще лячною, якби не факт, що роком раньше (1874) умер мункачівський єпископ, Стефан Панкович, про якого рознесла ся поголоска, що його отроїли „панславы“ за те, що сприяв Мадырам. Зіставлене особи Ступницького з помершим Панковичем в дописи „Слова“ так було наполохало Ступницького, що він не їв в часі візитаций по домах священників та вкінци ровхорувал ся і візитацію перервав. Про

¹⁾ Гляди: лист I.

²⁾ Гляди: лист IV.

³⁾ Гляди: лист XIII.

⁴⁾ „Слово“ за рік 1875, ч. 128.

терор „Слова“ повідомив єп. Ступницький Земляковського, який не таїв свого обурення і зазначив в листі, що судово можна би виступити проти редакції „Слова“ лише тоді, якби найшов ся доказ, що єп. Панковича справді отруєно, або що принайменше така вість була розповсюджена. Тоді стаття „Слова“ могла би уходити за погрозу і прокуратор сам міг би взяти справу в свої руки і віддати її судуви ¹⁾.

Остаточно справи судуви не віддано і скінчило ся лише на переляку єпископа. І ми могли би скінчити на сих замітках, якби не входила тут в гру особа єп. Панковича, одного з визначних угро-руських діячів, про якого хочемо трохи ширше розказати, хочби для проясненя терору, яким послуговували ся москвофіли на Угорщині супротив єпископа, що посьмів параліжувати їх роботу. Про житє наших угро-руських діячів знаємо так мало, що і сї скупи вістки, які в сій главі про Панковича подамо, будуть цікавою ілюстрацією відносин в житю угорської Руси.

Стефан Панкович обняв заряд мункачівської єпархії дня 4 (16) мая 1867 р. Його інсталяція відбула ся в Ужгороді, куди Панкович прибув дня 3 (15) мая. Хоч Панкович завдячував свою карієру угорським маїнатам, в яких домі по висвяченю був приватним учителем аж до р. 1865, коли його іменовано інспектором шкіл з титулом архимандрита, мимо сього віднесли ся угорські Русини до його особи, як єпископа, з симпатією. Його називано „сыномъ руского священника и сыномъ руского народа“, хоч першу свою проповідь до вірних виголосив він не в руській, але в малярській мові. Сю проповідь винагородив Панкович руській, угорській публиці з нагоди повитаня заявою, що він „вся возможная здѣлаеть для народа руского и народности“ ²⁾.

Але погляди Панковича на „русский народъ и народность“ ріжнили ся сильно від поглядів угорських москвофілів, які привикли до сього, що угорсько-руські владики йшли їм на руку та не виступали против їх демонстрацій в користь московської мови і православія. Панкович рішив ся піти иншою дорогою і виповів війну провідникам москвофілів. Він обїздив свою єпархію і ухляв все, що мало ціху демонстрацій в користь православія і московських аспірацій а рівночасно привязував до себе

¹⁾ Гляди: лист XI, при яким поміщений переклад дописи „Слова“ на німецьку мову.

²⁾ Слово за рік 1867, ч. 39 допись „Изъ Ужгорода“.

кляр лагідністю і вирозумілістю¹⁾. Спеціальну увагу звернув він на „Общество св. Василя Великого“, яке уважав розсадником москвофільського і православного руху. Дня 18 вересня 1869 року відбувалися в Ужгороді річні збори цього „Общества“, на яких проводив звітний москвофільський діяч, о. Іван Раковський. На зборах піднесено гадку, щоби окрема депутація явилася в єп. Панковича і запросила його до участі в нарадах. Депутацію, зложену з 7 осіб, прийняв єпископ дуже неввічливо. „Одинъ изъ участвовавшихъ въ депутаціи, читаемо в кореспонденції „Слова“, розказавъ намъ соблазнительное принятіе нашей почтенной депутаціи у Є. Преосв. Єп. Стефана, который послѣ нѣсколькихъ изреченныхъ словъ на рускомъ языкѣ, началъ на мадыарскомъ языкѣ упрекать наше общество“²⁾.

На недвозначний виступ єп. Панковича против „Общества св. Василя“ відповіли москвофільські провідники на Угорщині терором і пасквілями. Його посуджувано, що він відтягав погрозами та обітницями від „Общества св. Василя“ деяких „слабодушнихъ и безхарактерныхъ людей“³⁾, що видаєсь нам невірним, бо противно, він і люди з подібними, як він, пересвідченнями почали вписуватись в члени цього товариства, а наслідком цього було те, що на його зборах в р. 1871 головою „Общества св. Василя“ вибрано не Адольфа Івановича Добрянського, але висшого урядника судового в Пешті, Негребецького, а заступником його не Івана Раковського, але адвоката Маркоша. Через зміну управи в товаристві хотів Панкович змінити його напрям, за що посипалися на його голову всякі напасти по угорських „Свѣт-ахъ“ та „Сов-ахъ“, яких відгомоном було все галицьке „Слово“. Панкович бачив, що москвофільська робота на Угорщині несе тяжкі удари руській справі. Він бажав викликати в мадыарського уряду зміну поведення в користь Русинів і хотів дати докази, що серед угорсько-руських освічених верств настала переміна в поглядах національних і релігійних⁴⁾, до чого однак уживав не все щасливих заходів, які підношено на глум і пятновано по москвофільських часописах, а спеціально у львівськїм „Слові“, на яке покликуємося.

¹⁾ Василь Лукичъ: Угорська Русь, єи розвѣй и теперѣшній станъ“. Львів 1887, стр. 20—21.

²⁾ Слово за рік 1869, ч. 81. „Изъ прѣшевской епархіи“ (Слово о нынѣшнихъ угро-русскихъ владикахъ“).

³⁾ Слово за рік 1870 „Изъ угорской Руси“.

⁴⁾ Василь Лукичъ: „Угорська Русь“, стр. 21.

І так, коли єп. Панкович назвав на краю-католицьким зїзді угорської церкви в р. 1870 тамошніх Русинів „римсько-католиками“, „Слово“ не пощадило його та висміяло¹⁾. Протест єп. Панковича против внесеня 7 руських священників на автономичнім зїзді, щоби задержати без змін грецько-східний обряд та щоби духовенству вільно було вибирати єпископів — піддано в „Слові“ безоглядній критиці²⁾. Промова єп. Панковича в тій самій справі, проголошена на автономичнім конгресі дня 30 марта 1871 р. стрїнула ся з рішучою відравою учасника конгресу, Адольфа Ів. Добрянського³⁾. Коли ж єп. Панкович, для виднійшого доказу, що угорські Русини вірвали в москвофільством, хотїв завести григоріянський календар, не прощено йому сього, названо його агентом гр. Андрашія⁴⁾ і ужито сей крок єпископа як знаменитого, агітаційного способу. Невдоволені його діяльністю угорські москвофіли подбали о те, що і в мадярських часописях „Ung-a“, „Haladas“ появили ся против Панковича дописи, в яких висмівано його прихильність для зреформованого календаря⁵⁾, посуджувано його о те, що хоче ввести латинську азбуку в руське письменство⁶⁾ та з очевидною злобою пятновано його будьто би неморальне житє⁷⁾. Та всі ті напасти, які, очевидно, виходили з під пера угорських москвофілів, не успіли захитати довіря угорського уряду до Панковича, який подбав про підвишенє платні крилошанам, про асигнату 7000 злр. на відновленє закладу для сиріт-синів по священниках, про ліпше випосаженє семинарії і т. и. Сам від себе зорганізував він на ново заклад для дівчат-сиріт⁸⁾.

Хто знає, чи й безнастанні напасти з сторони москвофілів не спричинили його скорой смерти. Панкович умер дня 17 (29) серпня 1874 р. наглою смертю, а що пронесли ся вістки, будьто його отроїли „панслав“, томў переведено секцію тіла, яка не

1) Слово за рік 1870, ч. 94 і 100 в дописах „Изъ угорской Руси“.

2) Слово за рік 1871, ч. 3 „Изъ Ужгорода“.

3) Слово за рік 1871, ч. 32—4.

4) Слово за рік 1873, ч. 40 „Изъ угорской Руси“.

5) Слово за рік 1873, ч. 60 „Изъ угорской Руси — Судь мадярской журналистики о нашемъ Панковичѣ“.

6) Слово за рік 1874, ч. 18 „Изъ угорской Руси — Сужденіе одной мадярской газеты о новѣйшихъ антинаціональныхъ подвигахъ Панковича“.

7) Слово за рік 1874, ч. 5 „Изъ угорской Руси — Нѣчто о непорочномъ єпископѣ (за часописию „Haladas“).

8) Василь Лукичъ: „Угорська Русь“, стр. 22.

довела отроєня. З дїявольською злобою сконстатовало від себе тоді „Слово“, що Панкович умер на delirium tremens¹⁾. Але всі ті напасти були нічим в порівнаню з некрольоом, який помістило „Слово“, а який ми для характеристики боротьби москвофілів з Панковичем в цілости репродукуємо:

„Богъ благоизволилъ, читаємо в дописи „Слова“ в Угорщини, пересѣчи наше терпѣніе, знялъ изъ сердець нашихъ зло-счастное горе, велѣлъ предстати суду своему мучителю нашему Панковичу... Да, Панковичъ умеръ. Его смерть (мы не хотимъ лицемѣрити, мы пишемъ суцую правду) стала румяною денницею, указывающею на погодный день на угро-рускомъ небо-склонѣ; его смерть предвозвѣстила Карпатамъ надежду на луч-шую будущность; она наполнила радостію — говорю: радостію, а не печалью сердца каждого правдивого русскаго человекъ... Странное явленіе! Смерть радуєтъ, а не печалитъ и то под-линно такъ... Но для чего то? Вѣдь Панковичъ былъ нашъ архіерей, архипастырь, нашъ отецъ. Тіи прекрасніи слова ста-нутъ ся горькою пронією, если они приписуются Панковичу... Да, онъ былъ архіерей, но по сердцу ли Христа? Судити о томъ не наша задача, но дѣла его, вѣшніи дѣла, которые мы ви-дѣли, вполне противорѣчатъ тому. Онъ былъ не архипастырь, но волкъ, вкравшійся въ овчарню Христову и распудившій овцы, — не отецъ, но врагъ, оклеветавшій и разсорившій своихъ ду-ховныхъ дѣтей...

„До епископствованія Панковича царствовалъ въ епархіи мукачевской миръ, христіанско-русская любовь, связывая свя-щенниковъ одного къ другому. Панковичъ успѣлъ своею шпіо-надскою системою вселити въ епархію свою вражду, ненависть, недоувѣріе; онъ носсорилъ самыхъ лучшихъ друзей, братъ къ брату сталъ недоувѣрчивъ, сынъ воспылалъ враждою противъ собственнаго отца.

„Сыновъ епархіи мукачевской до Панковича считали въ пра-вительственныхъ кругахъ хорошими патріотами. Панковичъ окле-веталъ паству свою, своихъ истинныхъ дѣтей и на насъ стали смотрѣти якъ на „схизматиковъ“, якъ на „Москалей“, якъ на самыхъ ожесточенныхъ враговъ отечества, — и то лишь про наше народолюбіе, про нашіи національно-патріотическіи чувства!..

¹⁾ Слово за рік 1874, ч. 96—7 „Изъ угорекой Руси — О кон-чинѣ мукачевскаго епископа Стефана Панковича и кандидатахъ преем-никахъ“.

„Въ науковомъ отношеніи стояли мы довольно хорошо. Общество св. Василія дѣйствовало довольно успѣшно и издавало хорошіи книги по своимъ силамъ; при унгарской гимназіи имѣли мы кафедру для русской исторіи, преподавался съ успѣхомъ русскій языкъ и литература, издавались и нѣкіи газеты; въ вѣнской греко-центральной семинаріи имѣли мы фундацію на 4 семинаристовъ. Панковичъ причинилъ самое большое разрушеніе въ нашемъ народномъ просвѣщеніи... Общество св. Василія В. вмѣсто прежней дѣятельной жизни, стало вегетовати, стало приближатись къ уничтоженію; кафедра русской исторіи скасована на его предложеніе; ревный учитель русского языка и литературы, г-нъ Кирилль Сабовъ, отстраненъ отъ своей кафедры въ Сегединѣ на „Мадьяры“, откуда спасался въ Россію. Что многимъ прежнимъ епископамъ съ великимъ напряженіемъ силъ удалось учредить: фундацію въ вѣнской центральной семинаріи, то Панковичъ уничтожилъ, вызвалъ питомцевъ не только своихъ, но и всѣхъ угрорусскихъ изъ Вѣны въ латинскій Остригомъ (Gran)... Къ тому, если припомнимъ задержанныи имъ русскіи изданія, якъ „литургику“ и прч., то вредъ, нанесенный намъ тѣмъ чудовищемъ, тѣмъ извергомъ — неоцѣнимъ.

„До Панковича господствовала у насъ самая строгая церковная дисциплина; онъ считалъ то ненужнымъ; посты не соблюдалъ самъ, да и по-тихо давалъ благочиннымъ тайныи инструкціи, чтобъ „просвѣщали“ народъ, что тое не нужно. Прекрасныи обряды нашей церкви онъ ненавидѣлъ. . Что сказать о такомъ епископѣ, который такъ выразился: *b... szátok meg art a sak hoszpidipomilujt* (п... бреше свой Господи помилуй?...

„Панковичевы креатуры стали отправляти церковныи требы по своему произволу, стали соблазнить народъ; питомцы приходили и уходили изъ семинаріи по своему хотѣнію, нѣкоторые весь годъ пребывали дома и хвастались своимъ мірскимъ духомъ!

„Вотъ вамъ слѣдующій случай: Одинъ священникъ, по сердцу Панковича, прислалъ своимъ работникамъ-прихожанамъ въ успенскій постъ солонину, свинное сало, а когда тѣи отказались ѣсти по причинѣ поста, тогда съ яростію закричалъ: видно, что прежнимъ священникомъ у васъ былъ „Москаль“... Вотъ плоды епископства Панковичева!

„Епископствованіе Панковича — то сама жалостнѣйшая страница въ нашей церковной исторіи, то сама отвратительная кар-

тина на нашомъ угро-рускому небосклонѣ. Жаль, что послѣ смерти одного такъ высокопоставленнаго мужа, такъ принуждены отъиватись о немъ приближенны къ нему! Да остерегається каждый такой участи... Господи, прости его, если онъ достоинъ того!¹⁾

Такимъ звірскимъ некрольоомъ прощали угро-руські москвофіли свого владика, посуджуючи його навіть о знесенє фундаціи для руськихъ питомців з Угорщини в віденській духовній семинаріи, хоч, як знаємо з листів Земляковського, таке зарядженє найменше залежало від Панковича. Цілий некрольо враз з обороною Сабова, який „спасался въ Россію“ свідчить хиба про те, що лише за те плюгавлено Панковича навіть після смерти, бо він сьмів виступити против роботи москвофілів на Угорщині...

Порівнюючи сей терор, якимъ послугували ся галицькі москвофіли против еп. Ступницького з терором, якого ужили угорські „панславы“ против еп. Панковича, доходимо до пересвідчення, що одні й другі користували ся супротив своїхъ противниківъ тимъ самимъ гидкимъ оружєм, якимъ є пасквиль.

На сѣмъ кінчимо обговорювати листи Земляковського. Невеличкий жмут сихъ листівъ дав намъ нагоду до цілого ряду пояснень, інтереснихъ для характеристики життя Русинів в Галичині і на Угорщині. Великий жаль, що не маємо в рукахъ відповідий Ступницького, які може переховують ся між паперами Земляковського у жени покійного. При їхъ помочи вийшли би наші замітки повнїйшими та основнїйшими.

Листи мін. Фл. Земляковського до еп. Ів. Ступницького.

I.

Jaśnie Wielmożny i Najprzewielebniejszy Księżę Biskupie!

Jestem proszony udać się do ks. Biskupa o łaskawe uwzględnienie ks. Pawła Towarnickiego przy obsadzeniu wakującej teraz prebendy collationis ks. Biskupa.

Czynię tej prośbie tém chętniej zadość, ile że mi to nastęrcza sposobność przesłania księdzu Biskupowi ponownego zapewnienia mej czci i повинного uszanowania, z którym mam zaszczyt pozostać

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolnym sługą

Wiedeń 19/6 73.

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 1 стор. 8°.

¹⁾ Слово за рік 1874, ч. 120—1 „Изъ угорской Руси“.

II.

Interlaken 27 Lipca 1873.

Hotel „Jungfraublick“.

Najprzewielebniejszy księżu Biskupie !

Zdaniem mojem wychowanie unickich alumnów w Seminarzu wiedeńskim ad St. Barbaram nie idzie na pożytek ani kościołowi katolickiemu, ani ojczyźnie naszej. Z tego bowiem Zakładu wychodzą ci nowatorowie, co pod pozorem oczyszczenia unii ~~oni~~ naleciałości łacińskich, zrównali przynajmniej dla prostego ludu Unię z Szymą; z tego Zakładu wychodzą Cybyki, Liwczaki i im podobni apostołowie Szymy i Panslawizmu.

Dla tego wkrótce po objęciu mej posady uczyniłem wniosek, aby się Rząd nasz zniósł z Rządem węgierskim co do zniesienia owego Zakładu jako niepotrzebnego /: gdyż w kraju alumni mają sposobność kształcenia się :/ — jako szkodliwego /: z powyższych powodów :/ — nakoniec jako zbyt kosztownego /: gdyż w Wiedniu utrzymanie alumna kosztuje rocznie siedmset kilkadziesiąt złr. :/ —

Rząd węgierski natychmiast oświadczył, że dalej Alumnów swoich do Wiednia posyłać nie będzie, gdyż się tam psują. Nasz Rząd, gdzie ciągle [2] jeszcze przeważa zdanie, że ruscy alumni powinni się w Wiedniu kształcić, ponieważ to potrzebne jest „zur Erhaltung der Reinheit der kath. Religion, und zur Stärkung des Bewußtseins der Zusammengehörigkeit zur Monarchie“ odstąpił tym razem mój wniosek Namiestnictwu z poleceniem, aby zniósłszy się z Ordynariatami r. g. we Lwowie i Przemyślu, objawiło swe zdanie.

Otóż śmiem prosić księdza Biskupa Dobrodz., abyś zapytany w tej mierze o zdanie, objawić je chciał bez ogródek. Dla naszych Seminarjów nie możemy się doprosić podwyższenia taksy utrzymania alumnów, bo Rząd wymawia się brakiem funduszów. Przez zniesienie konwiktów ad St. Barbaram uwolniłby się fundusz relig(ijny) galicyjski od rocznego wydatku przeszło 15000 fr; nie lepiejże pieniądze te użyć na polepszenie dotacji naszych Seminarjów i wychowywać alumnów pod okiem własnych pasterzy, a nie w obczyźnie, gdzie są narażeni na wpływy popów ambassady rossyjskiej. [3] Polecając tę, podług mnie nader ważną sprawę światłemu poparciu ze strony księdza Biskupa Dobrodz., zostaję ze zwykłą czcią i z wysokim poważaniem

Najprzewielebniejszego księdza Biskupa powolnym sługą

Лист пис. на 3 стор. 8°.

Ziemiałkowski.

На горі 1 стор. написано, здаєсь рукою єп. Ступницького, оловцем :
Wieliczko, a пером : Odpis 1/8 1873.

III.

Wiedeń 15. Czerwca 1874.

Najprzewielebniejszy Księżę Biskupie !

Może nigdy już nie nadarzy się tak sposobna chwila, jak terazniejsza, do położenia końca dążeniom schyzmatyckim prowadzonym u nas od tylu lat pod płaszczykiem oczyszczania obrzędów.

Postępowanie Pawlikowów et Cie w Radzie państwa musiało przecież otworzyć oczy X. Metropolicie i przekonać go, że dać się dalej kierować tym ludziom niepodobna. Wszak, idąc za ich radą, X. Metropolita stał się współwinnym poniekąd ich głosowania w przedmiocie ustaw wyznaniowych; X. Metropolita bowiem w liście pasterskim rozesłanym przed wyborami do Rady Państwa diecezjan swoich „na zbawienie duszy“ zaklinał, by wybierali do Rady Państwa tylko tych, których im wskaże komitet Lwowski, t. j. Pawlikow et Ctes. [2] X. Metropolita zatem winien, że Rusini wybrali do Rady państwa posłów, którzy kraj i kościół na każdym kroku zdradzali. Niech więc naprawi zło, które zdziałał, niech powoła do kapituły księży zacnych, a tacy przecież są jeszcze, jeśli nie w kraju, to między tymi, którzy z dyecezyi Chełmskiej się schronili do nas.

Drugie, co X. Metropolita powinien uczynić, to ogłosić list Ojca Śgo pisany doń z powodu tak zwanego oczyszczania obrzędów. Podczciwy nasz lud nie widział w tem nic złego, bo działo się pod firmą Arcypasterza; owszem lud nasz ruski, któremu duchowieństwo unickie zaszczyśla nienawiść do Polaków wraz z mniemaniem, że owe obrzędy, których się chciano pozbyć, narzucone im były przez Polaków, chętnie nawet widział usuwanie tych obrzędów i doszedł tym sposobem na niebezpieczną pochyłość, prowadzącą go, bez jego wiedzy, do schizmy. Ogłoszenie więc owego listu ostrzegłoby lud i powstrzymało nowatorów od dalszego oczyszczania obrzędów, które u nas, prawda, że bez [3] ostentacyi, ale z tem niebezpieczniejszą odbywają się systematycznością.

Spytasz się X. Biskup, czytając to, dla czego to piszę do Niego a nie do X. Metropolity. Odpowiedź na to jest ta: że X. Metropolita, uprzedzony przeciw Polakom, w liście przezemnie pisanym, gotów by ujrzeć jakąś machinację polską i właśnie nie uczynić tego, co zdaniem mojem w interesie kościoła unickiego uczynić powinien.

Udaję się przeto do X. Biskupa Dob. z prośbą gorącą, byś chciał udać się na jeden dzień do Lwowa — rozumie się, jeśli się zgodzisz z mojem tu wyluszczeniem zapatrywaniem — i rozmówić się w tym kierunku z X. Metropolita.

Prosiłbym przytem, abysъ X. Metropolitę skłonił, by ogłaszając ów list, nie występował przeciw tak zwanym konfesyjnym ustawom. Ustawy te nie zrobią z nas lutrów lub schyzmatyków, tak jak nie zrobiły tego nierównie dalej idące rozporządzenia Józefa i Franciszka Cesarzów. Ustawy te nie są niebezpiecznymi dla katolicyzmu; niebezpiecznym stać się [4] może, a w kraju naszym niezawodnie stanie się, opór przeciw nim ze strony Biskupów unickich stawiany, bo wtedy tutejsi Panowie, i tak kokietujący ze świętojurcami, udającymi hiperlojalność, oprą się wyłącznie na nich, bez względu na to, że tym sposobem utworzą drogę schyzmie. Panowie bowiem tutejsi, bałamuceni przez Świętojuroców, jak najfalszywsze mają wyobrażenia o ich dążnościach, a nie wiedząc, czy nie chcą wiedzieć, jak ścisły związek jest między prawosławiem a Moskwą, nie widzą w tem, że Rusini mogą zostać prawosławnymi, żadnego dla Austrii niebezpieczeństwa.

Kończąc ten nieco przedługi list prośbą, bysъ X. Biskup Dobrodz., w wypadku, gdybysъ był innego zdania, nie brał mi tego kroku za złe; powoduje mię bowiem do niego szczerą chęć służenia świętej sprawie, i zaufanie w przyjaźń, jaką mię X. Biskup obdarzałeś — o której zachowanie prosi

Najprzewielebniejszego Ks. Biskupa rzetelny czciciel i sługa
Ziemiałkowski.

Лист пис. на 4 стор. мал. 4°. На першій стор. зверху дописано чужою рукою: Praes. 17. Czerwca 1874.

IV.

Визитовий білет з друкованою написію: Florian Ziemiałkowski
Ministre de S. M. I. & R. Ap. Opernring 23. На друкліх сторони:

Najprzewielebniejszemu X. Biskupowi Stupnickiemu mam zaszczyt polecić oddawcę p. Gołemberskiego, przyjaciela mego, który pragnie X. Biskupowi złożyć swe uszanowanie w przejeździe przez Przemyśl.

Z wysokiem poważaniem

16/6 74.

Ziemiałkowski.

V.

Wiedeń 21 Czerwca 1874.

Najprzewielebniejszy księżę Biskupie!

W sprawie księży Chełmskich zaszło widocznie nieporozumienie, wywołane może złą wiarą. Rzecz się ma tak: Po wydanem ze strony Ministerstwa wyznań zezwolenia używania księży Chełmskich przy dusz pasterstwie udało się Namiestnictwo pod dniem 5 kwietnia do mini-

sterstwa z przedstawieniem, aby z powodu, że niema opróżnionych miejsc systemizowanych, wolno było użyć księży Chełmskich nadliczbowo przy dusz pasterstwie za wynagrodzeniem remuneracyi z funduszu religijnego. Na to odpowiedziało Ministerstwo wyznań pod dniem 21 Maja, że na takie aushilfsweise u. supernumeraire Verwendung in der Seelsorge gegen Verabreichung von Remuneration und Quartiergeldbeiträgen aus dem Religionsfonde przystać nie może, ponieważby wydatku takiego, w budżecie nie wstawionego, usprawiedliwić nie mogło. — Na mie(j)sca więc administratorow i kooperatorow systemizowane mogą być powołani księża Chełmscy. [2] Ministerstwo odnowiło tylko wsparcia z funduszu relig: na wypadek, gdyby księźa Chełmskiego dano na kooperatora tam, gdzie kooperator nie jest systemizowany. I w tem całe nieporozumienie.

Pod względem ustaw wyznaniowych mogę zapewnić księźa Biskupa, że rząd nie pójdzie w ślady Bismarka; idzie mnie wszakże o to, by od naszych Biskupów nie wychodziły agitacye przeciw tym ustawom, jak to zamierzają Biskupi czescy, którzy podobno zamierzają listami pasterskimi wzywać wiernych do niesłuchania tych ustaw.

Że księżom Pąwlikowowi etc. płacą dalej remuneracye, które dawniej pobierali jako referenci konsystoryalni, tego odmówić nie mogłem. Świętojurcy wszelako nie powinni z tego tryumfować, gdyż pobieranie tej płacy poniża ich, już nie mówię, jako księży, ale jako posłów: sie haben sich für ihre Stimme zahlen lassen.

W sprawie inwentarza dochodów biskupstwa przemyskiego, donoszę księźu Biskupowi Dobr., że dopiero nadeszła do Ministerstwa, i jeszcze z proto-[3]-kołu podawczego nie doszła do referenta. Nie wina więc Ministerstwa, że sprawa dotąd nie załatwiona; przyrzeczono mi pospieszyć się tu.

Kończę wyrazem ponownym wysokiego poważania

Najprzewielebniejszego księźa Biskupa rzetelny sługa

Ziemiałkowski.

Лист нис. на 3 стор. 8°.

VI.

Wiedeń 10 Czerwca 1875.

Jaśnie Wielmożny i Najprzewielebniejszy ks. Biskupie!

Za życzliwe wyrazy, któremi mię ks. Biskup zaszczycił raczyłeś z powodu nadanej mi przez N. Pana godności tajnego Radcy, chciej przyjąć najserdeczniejsze me podziękowanie. Łaska ta Monarchi, będąc dowodem Jego do mnie zaufania, doda mi otuchy do wytrwania na

mem stanowisku, krzepiąc nadzieją, że usiłowania moje dla dobra kraju podejmowane, nie będą całkiem bezowocnymi.

W sprawie budowy rezydencji biskupiej donoszę, że nareszcie przed tygodniem przedłożonem zostało do Sankcyi N. Pana postanowienie ministra włożenia do budżetu na r. 1876 na powyższy cel kwoty 50.000 złr. — W tym roku nie podobna było uzyskać choćby tylko zaliczkę, gdyż p. Minister wyznał żadnych niema funduszków do rozporządzenia na ten cel.

Sprawą wydawnictwa nowego dziennika ruskiego zajmę się szczerze [2] i o rezultacie donieść nie omieszkam; tymczasem proszę przyjąć ponowne zapewnienie wysokiego poważania, z którym mam zażyczyć zostawać

Jaśnie Wielmożnego i Najprzewielebniejszego ks. Biskupa prawdziwym sługą
Ziemiałkowski.

Лист пис. на 2 стор. вел. 4°.

VII.

Wiedeń 1 Lipca 1875.

Najprzewielebniejszy księżu Biskupie!

Aczkolwiek sprawa zasiłku dla zamierzonego Dziennika ruskiego co do kwoty nie jest jeszcze zadecydowaną, gdyż nie zestawiono jeszcze potrzebnego do tej decyzji rachunku; wszelako mogę już dzisiaj donieść ks. Biskupowi Dobr., że Rząd udzieli zasiłek na powyższy cel; sądzę, że mniejszym jak 3000 fr. nie będzie; może zaś wypadnie większym wedle wyniku rachunków, o których wspomniałem.

Wspominałem o zamiarze ks. Biskupa Najjaśniejszemu Panu, i to prawdopodobnie wpłynęło na decyzję rządu udzielenia subwencji; przed tem bowiem prawie nie ro-[2] biono mi nadziei, tłumacząc się, że skromny fundusz dyspozycyjny, już całkowicie jest zaangażowanym. Rozumie się, że to zostanie między nami.

Szczęść więc Boże pomysłowi ks. Biskupa Dobrodz. — a Wam daj Boże zdrowie!

Z wysokiem poważaniem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolny sługa

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 2 стор. 8°.

VIII.

Aussee 6. Lipca 1875.

Najprzewielebniejszy księżu Biskupie!

Z załączonego pisma księcia Auersperga dtto 3. bm. L. 219/ P. L. raczy się ks. Biskup przekonać, że gorąco popierałem sprawę subwencji dla zamierzonego nowego Dziennika ruskiego, również że stan funduszu subwencyjnego nie pozwala na większy zasiłek, jak 2400 ZR.

Radhym był więcej uzyskać, lecz gdy to niepodobnym, przyjąłem i ten zasiłek w imieniu ks. Biskupa i odpisałem księciu Auerspergowi, by kwotę tę wprost księdzu Biskupowi przesłać kazał.

Polecając mię nadal względom ks. Biskupa, zostając z wysokiem poważaniem Jego

prawdziwym sługą
Ziemiałkowski.

proszę o zwrot pisma ks. Auersperga.

Лист пис. на 1 стор. 8°. В горі дописка, мабуть еп. Ступницького : „Pismo Auersperga zwrócono d. 9/8 1875 do Aussee.

IX.

Aussee 30 Lipca 1875.

Jaśnie Wielmożny, Najprzewielebniejszy ks. Biskupie!

Właśnie otrzymałem list od ks. Auersperga z wezwaniem, abym go uwiadomił, kiedy zamierzony przez ks. Biskupa Dziennik ruski zacznie wychodzić i czy przyrzeczona subwencya 2400 fr. ma być wypłacaną miesięcznie, czy kwartalnie?

Uprasząc ks. Biskupa, by mię o tém powiadomić raczył, łączę wyrazy wysokiego poważania, które przy tej sposobności ponowić mam zaszczyt

prawdziwy sługa i przyjaciel
Ziemiałkowski.

P. S. 14-o Sierpnia wyjeżdżam stąd do Wiednia.

Лист пис. на 1 стор. 8°.

X.

Wiedeń 19 Września 1875.

Dzisiaj spodziewany jest powrót X. Auersperga, który pewnie przy pierwszym widzeniu się ze mną zapyta mię, co się dzieje z projektowanym ruskim czasopismem.

Ośmielam się przeto upraszać X. Biskupa, by był łaskaw donieść mi, czy jest nadzieja, że czasopismo to zacznie wychodzić i kiedy?

żebym mógł dać księciu stosowną odpowiedź, gdyż od tego będzie zawisło, czy rezerwowaną na ten cel kwotę zachowają nadal, lub wydadzą na inne cele. Szef biura prasowego już przed kilkunastu dniami pytał mnie, czy ma tę kwotę trzymać dla ks. Biskupa, czy nie? Zbyłem go, że jeszcze nie mam odpowiedzi; lecz [2] teraz, po powrocie księcia, trzeba będzie coś stanowczego odpowiedzieć.

Korzystam z tej sposobności, by ponowić zapewnienie wysokiego poważania, z którym jestem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa prawdziwym sługą
Ziemiałkowski.

Лист пис. на 2 стор. 8°. На першій стор. в горі дописка єп. Ступницького: „Odpis 24/9, że niema jeszcze odpowiedzi od Nandybura (?)

XI.

Wiedeń 24 Grudnia 1875.

Najprzewielebniejszy księży (sic) Biskupie!

Posyłam w załączeniu tłumaczenie dosłowne artykułu „Słowa“, o którym mi ks. Biskup w ostatnim liście pisał. Jest to, jak wszystko co obrzydliwe to pismo drukuje, podłem, lecz sądownie można by wystąpić tylko wówczas, gdyby można dostarczyć dowód, że Biskup Palkowicz¹⁾ został otruty, lub że taka przynajmniej wieść jest u nas rozpowszechniona; wtedy artykuł Słowa mógłby być uważany jako groźba, i przez prokuratora z urzędu zaskarżonym.

[2] W sprawie pałacu biskupiego otrzymałem od p. Stremayera²⁾ przyrzeczenie, że włoży do budżetu na rok 1877 ponownie kwotę na budowę; co do najmu dał wymijającą odpowiedź. Jestem zawsze tego zdania, że ks. Biskup powinien oglądać się za odpowiedniemi mieszkaniem i podać do Namiestnictwa prośbę o ulokowanie odpowiednie, powołując się na rozporządzenie magistratu, i nie dawać spokoju Namiestnictwu; może tak we dwa ognie wzięty, rząd przecież coś uczyni.

Przy zbliżających się świętach i nowym roku, przesyłam najszersze [3] życzenia, kreśląc się z wysokiem poważaniem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolnym sługą
Ziemiałkowski.

Лист пис. на 3 стор. мал. 8°. До листу долучена конверта з адресою: Jaśnie Wielmożny i Najprzewielebniejszy, ks. Jan Stupnicki, Biskup obr. gr. kat. w Przemyślu (w Galicyi). Крім цього находимо переклад інкримінованого уступу „Слова“ на німецьку мову, який звучить:

¹⁾ Має бути: Pankowicz.

²⁾ Штремайр був міні. просвіти.

Słowo № 128 Dienstag, den 18 (30) November 1875.

Aus der Przemysler Diözese erhalten wir schon nach Schluß dieser Auflage des Słowo das nachstehende Schreiben:

Aus glaubwürdiger Quelle wird uns dieser Tage berichtet, daß der von den Polen, hauptsächlich von Goluchowski Behufs Unterdrückung der Ruthenen zur bischöflichen Würde erkorene Przemysler Bischof Stupnicki verdiente, der ruthenischen Sache ergebene, und für das Wohl der ruthenischen Kirche und Nationalität eifrig besorgte Dechante von den Dekanats-Aemtern zu entfernen, und an deren Stelle knechtlich-polenfreundliche Priester, die in sein Horn zu blasen bereit sind, zu setzen hemüht ist. Es ist klar, daß Bischof Stupnicki, als Sohn eines polnischen Mandatars sehnlich „die goldene polnische Zeit“ wieder einzuführen wünscht, und daß er getreulich die Pflichten eines polnischen Dieners erfüllt. Welcher Art dessen Anhänglichkeit an unser Ruthenien, ist schon daraus allein ersichtlich, daß er unterm 2. Oktober l. J. Z. 3357 den Dekanats-Aemtern, die Sammlungen zur Errichtung eines Denkmals für den verstorbenen Goluchowski, diesen Verfolger unseres Rutheniens mit Getd zu unterstützen anordnete.

Wir sind fest überzeugt, daß so wie [2] die göthliche Vorsehung einem ruthenischen Bischofe nicht lange den Ungarn zu dienen gestattete, sie auch dem Pater Stupnicki nicht gestatten wird, dem heiligen Ruthenien lange schädlich zu sein“. (Переклад вистачений на 2 сторонах канцелярийного паперу).

XII.

Wiedeń 28 Maja 1876.

Najprzewielebniejszy ks. Biskupie!

Po otrzymaniu szanownego listu z dnia 22 b. m. zanogowałem sprawę najmu mieszkania dla ks. Biskupa, a dziś miło mi donieść, że polecenie zawarcia kontraktu najmu od 1-o b. m. za umówiony czynsz 3000 fr. do Namiestnictwa odchodzi w tej chwili.

Z wyrazem wysokiego poważania zostaje
Najprzewielebniejszy ks. Biskupa prawdziwym sługą
Ziemiałkowski.

Лист пис. на 1 стор. 8°.

XIII.

Wiedeń 15. stycznia 1885.

Jaśnie Wielmożny, Najprzewielebniejszy księże Biskupie!
Przy pewnej sposobności mówiono mi, iż jest życzeniem najwyż-

szych sfer, aby celem pomnożenia liczby wytrawnych Doktorów S-tej Teologii między klerem gr. kat. posyłano chcących się doktoryzować alumnów ruskich ile możności do Augustynów do Wiednia.

Od jednego ze znajomych alumna Myszkowskiego dowiedziałem się tymi dniami, że tenże ma tu wkrótce przybyć w celu przygotowania się do doktoratu. Jeżeli to rzeczywiście ma nastąpić, prosiłbym [2] ks. Biskupa, byś go chciał umieścić w Augustynów, — a powoduje mnie do tej prośby i ta okoliczność, iż rzeczony Myszkowski z zamiłowaniem używa języka rosyjskiego, co mogłoby wpłynąć niekorzystnie na alumnów Seminarium S-tej Barbary, gdyby w niem był umieszczony.

Chciej mi ks. Biskup przebaczyć, że śmiałem się mieszać w rzeczy nie swoje, i położyć to na karb gorących mych chęci strzeżenia czystości ruskiego języka, przynajmniej w tej sferze inteligencyi, która najbliżej się styka z ludem, a więc i pod względem języka największy na lud wywierać [3] może wpływ.

Z rzetelnem, wysokiem poważaniem

Najprzewielebniejszego ks. Biskupa powolny sługa

Ziemiałkowski.

Лист пис. на 3 стор. мал. 8°.

Miscellanea.

✧ До історії панславізму.

Недавні „славянські дні“ у Празі, де владено реальні основи під „неославізм“, пригадали культурному світові факт, який не може бути компліментом усяким славянофілам — що доси нема ніякої як-так наукової історії славянської ідеї. Та жабуть і не буде скоро. А шкода, бо історія сеї ідеї була б найкращим документом її історичної бездарности. Вона доволі стара (з XV в.) і наукового інтересу має вона справді багато. З нашого боку отсе камінчик до її історії, зразок, як розуміли славянську справу перед 200 роками. Було се тоді, коли Туреччина за намовою дипломатів Карла XII і Станіслава Лещинського виповіла Петрови В. війну, щоби спинити небезпечний зріст Московщини. Російські політичні круги робили — як то кажуть — gute Miene zum bösen Spiel, перехвалюючи ся, як то вони горячо бажали сеї війни і як мають надію знищити зовсім Туреччину при помочи всіх православних народів. Одночасно з тим роблено натяки на утиск „руської віри“ під панованем Габсбургів, не маючи докладного понятя про се. Ріжні нещасливі політики, як угорський Раковці або молдавський Кантемир піддержували, для власних цілей, сю славяноруську ідею, доки фатальний прутський похід не розвіяв туманної злуди¹⁾.

Низше подана виписка з реляції австрійського надзвичайного посла генерала барона Вельчка у Петербурзі, писана 13 н.

---

¹⁾ Пор. Кочубинського „Сношенія Росіи при Петрѣ I съ южными Славянами и Румунами“.

с. січня 1711 р. представляє тодішніх славянофілів ще в оптимістичнім настрою. — Розстрілені слова шифровано:

Die nachricht bekommen, wie der Ragotzy unter anderen auch dieses proponiret, dass wann nur der czaar ihme als furst von Siebenbürgen mannteniren, er alle von russischen glauben in Ungarn befindliche dahin bringen wolte, dass diese s. cz. m. sich unterwerffen werden, dehme alle von diesen glauben in türck. gebuet folgen würden... Sohl nicht verhalten, dass erst vor einen paar tagen der general Renne den fürst v. Menzikowf pro motivo, dass man dannoch den R. ungeachtet alles dessen, was er gethan, destwegen menagiren müsse, angeführet, undt als einer dabey gewesen, so den schlechten grundt sothane proposition gezeiget, antwortete der fürst, das dannoch solches nicht gar zuuerwerffen, massen wisse, das diese glaubensgenossene allezeit grose inclination vor i. cz. m. gezeiget, und das man fuer kays. mt. undt denen türcken leicht dadurch eine revolte erwecken könnte, undt nach berichte in Böhmen, als wo sothane Russen sehr gepresset werden undt in kellern heimlich ihre gottesdienst haben missen, weilen ohne dehme Böhmen, wann auch Franckreich annäheren solte, umb vorige freyheit zu bekommen alles thuen werde. Der obige widersprache solches, undt versicherte, das in Böhmen niemahlen Russen, uohl aber vor zeithen Hussen oder Hussiten gewesen; der fürst aber bliebe bey seiner opinion, worinnen ihme general Renne gestärcket mit vermeldnn, das sogar ein gefahrner Böh m unter andern der hier gewesenene general Mickosch ihme dessen versicheret hat... Від себе додає посол, що сердечно всіяв ся з тої причини.

С. Томашівський.

Вірша на київських ченців.

В IX н. журналу „Україна“ за р. 1907 (стр. 379—388), д. С. Петлюра подав віршу-сатиру на київських ченців з датою 1 мая 1786 року. „Знайдена вона була нами, — каже д. С. Петлюра, — в одному сімейному архіві“. Але, на жаль, він не каже, чи оригінал, з якого він списав її, належав до часів повстання вірші, тоб то до другої половини XVIII ст., чи то була пізніша копія з давнішого списку. У мене є під руками ся вірша (на жаль, без початкової і останньої картки), в невеличкому зошиті формату листа; письмо — кінця XVIII столітя.

Вона має багато відмін проти тексту, поданого в „Україні“ і виглядає на ранішню редакцію, ніж видрукована д. Петлюрою.

Подаю віршу по нашому списку, переданому до музею Наукового Товариства ім. Шевченка, а в примітках — відміни в редакції, видрукованій в „Україні“.

Початку вірші (стр. 380—383 в „Україні“) не зберегло ся. Текст наш зачинаєть ся від слів Варсоноф'їя :

Если жъ¹⁾ еще матерьяннихъ рясъ намъ не носити,
 Не горко ли будетъ во власяници себе одѣти²⁾
 Оставляютъ³⁾ намъ матерій крайне обидно,
 Власяници же⁴⁾ намъ носить⁵⁾ грубо и стыдно.
 Ежели⁶⁾ кому намъ⁷⁾ права не имѣти,
 То никто на насъ не буде⁸⁾ и спотрѣти.
 О горесное и плачевное наступило намъ время⁹⁾!
 Налагають¹⁰⁾ на насъ тяжелое бремя.

Мелхиседекъ.

Бе[зъ] напиктовъ и матерій можемъ¹¹⁾ пробути,
 Какже осятрину свѣжу нам¹²⁾ позабути!
 Я почитаю лучше во гробѣ лежати¹³⁾,
 Нежели мнѣ тарань вживати¹⁴⁾.
 Какъ придуть¹⁵⁾ на мислѣ¹⁶⁾ лимонние соки,
 Будуть текти слези из глазъ какъ кривавие токи¹⁷⁾.
 По все сие снести¹⁸⁾ хотя¹⁹⁾ и возможем,
 Какже к церквѣ при старостѣ привыкнути²⁰⁾ можемъ?
 Я правилъ економию разовъ исчетири²¹⁾,
 А сталъ ченцомъ, не читалъ ни разу псалтири²²⁾,
 Хотя, било, и время к чтению настагаетъ²³⁾,
 То²⁴⁾ за нея хлопецъ поидеть²⁵⁾ прочитаеть.
 О другихъ же книгахъ и думать²⁶⁾ не смѣю,

1) В „Україні“: если же. 2) В „Україні“: нам ходити. 3) оставляють. 4) жъ. 5) носити. 6) Если. 7) Нема сього слова. 8) Будеть. 9) О горесно и несносно и плачевно время. 10) Полагають 11) можно бѣ. 12) Нема сього слова. 13) Лучшебъ почивая во гробѣ лежати. 14) Нежели тарань я буду вживаты. 15) Прийдуть. 16) на мислѣ. 17) Будуть текти изъ очей кровавіи токи. 18) ми знести. 19) хоть. 20) привыкнути при старостѣ. 21) Сього рядка в „Україні“ зовсім нема, додано приписку, що „одного рядка в рукописі не вистача“. 22) псалтирѣ. 23) Хоть било къ чтенію время и настаєть. 24) То. 25) всегда 26) говоритъ

Бо я ихъ и вовся читать¹⁾ не виѣю.
 Тогда я ихъ добре умѣлъ, какъ былъ еще в мирѣ,
 Прочитивалъ²⁾, било, на день³⁾ разовъ по четири⁴⁾.
 Ставшижъ ченцомъ тогда⁵⁾ позабивалъ⁶⁾,
 Бо я⁷⁾ и въ монастырѣ⁸⁾ рѣдко весма бивалъ⁹⁾.
 Бывши надъ економи носилъ едно бремя¹⁰⁾,
 А к чтению книгъ не било мнѣ¹¹⁾ и вреия.
 Теперь уже¹²⁾ въ церковь доведется почаше ходити¹³⁾.
 То надобно¹⁴⁾ хотя в келіи псалтирь протвердити.

Гервасій¹⁵⁾.

О боже мой, что я сиѣ слышу?
 От однихъ вашихъ словъ уже я не дышу¹⁶⁾!
 Еслибъ¹⁷⁾ мой совѣтъ вамъ благимъ показался,
 Я би¹⁸⁾ по нему исполнить¹⁹⁾ всячес[к]и б²⁰⁾ потчался.
 Не добре би²¹⁾ было²²⁾ теперь надѣляти намъ²³⁾ господъ,
 Дабы²⁴⁾ и намъ от нихъ имѣть²⁵⁾ милость въперіодъ²⁶⁾.
 Раздаймо²⁷⁾ имъ всё²⁸⁾ конѣ и коляски,
 То можемъ²⁹⁾ от нихъ надѣяться³⁰⁾ ласки.
 Намъ не³¹⁾ нужи были³²⁾ сторонихъ³³⁾ помощи,
 Ибо³⁴⁾ из вотчинъ³⁵⁾ возили³⁶⁾ денги какъ съ³⁷⁾ садовъ овощи.
 Теперь уже³⁸⁾ того никогда³⁹⁾ не буде
 А доброй⁴⁰⁾ господинъ насъ не забуде⁴¹⁾.

1) читать вовся. 2) Бо прочитивалъ. 3) на день ихъ. 4) по четири.
 5) тогда ихъ. 6) позабилъ. 7) Нема: я. 8) въ монастырѣ. 9) билъ. 10)
 Бывши на экономияхъ носилъ одно бремя. 11) Нема сього слова. 12) же.
 13) Далѣ в „Україні“ е ще чотири рядки:

Ибо далѣ ничего будетъ робити.
 Не будетъ деревенъ, не будетъ и скоту, —
 Надобно вятся за свою работу.
 Теперь стануть до всѣночной будити, —

14) Надобно жъ. 15) В „Україні“ говорить спочатку Модѣст (див. далі
 за Йоасафом), а тоді Гервасій. 16) уже ни дышу. 17) Если бъ. 18) Я.
 19) исполнить. 20) всячески. 21) бѣли. 22) било. 23) надѣлити. 24) Даби.
 25) имѣти. 26) въперіодъ. 27) Раздадимъ. 28) Нема сього слова. 29) То
 не можно ли и. 30) надѣяться. 31) Намъ же. 32) били. 33) стороннихъ.
 34) Бо. 35) отчинъ. 36) возили намъ. 37) из. 38) уж. 39) нѣкогда. 40) до-
 брий. 41) позабуде,

Ф е р а п о н т ъ .

Можнобъ на то поступить, чтоб подаровати,
 Но чтобъ не довелось зато¹⁾ с турми²⁾ виглядати.
 Кажится³⁾ пани были⁴⁾ намъ весма⁵⁾ добрие люде⁶⁾,
 По врьд ли намъ кто⁷⁾ с нихъ⁸⁾ приятствовать буде.
 Они с нами дружили тогда⁹⁾, какъ видѣли в¹⁰⁾ насъ,
 А теперь насъ¹¹⁾ забули¹²⁾ не за великий¹³⁾ часъ.

В и с ь с а р и о н ъ .

Мы¹⁴⁾ трактуемъ¹⁵⁾ обо всемъ, но сему не знаимъ¹⁶⁾ толку,
 Не наберуть¹⁷⁾ ли в¹⁸⁾ монаховъ какого нибудь полку?
 Чего однакъ¹⁹⁾ не дай слышать²⁰⁾, боже,
 Но сие кажится²¹⁾ на то похоже.

И о а с а ф ъ .

Сие все, братие²²⁾, приостановѣмо²³⁾,
 А о святыхъ печерскихъ еще поговорѣмо.
 Насъ бы²⁴⁾ еще²⁵⁾ вовся бѣдними не звали,
 Когдабъ при пещерахъ в ружьями²⁶⁾ не стали²⁷⁾;
 Естли жъ²⁸⁾ и²⁹⁾ совершится таковое вдѣло³⁰⁾,
 То³¹⁾ тогда уже монахи зватся будемъ³²⁾ цѣло;
 Никтожъ тогда³³⁾ в монастырѣ служити намъ буде,
 Когда отберутся от насъ всѣ люде³⁴⁾.
 Ни води, ни дровъ нѣкому буде доставить³⁵⁾,
 С насъ одного доведется въ очеретъ поставитъ³⁶⁾,
 Да и дровъ нѣотколъ³⁷⁾ будетъ намъ³⁸⁾ возити.
 Надобно и тое все³⁹⁾ за деньги⁴⁰⁾ купити.
 Да и ктожъ⁴¹⁾ натопить⁴²⁾ намъ груби,
 И ктожъ⁴³⁾ почиститъ⁴⁴⁾ намъ⁴⁵⁾ каменни трубы⁴⁶⁾.

1) зато не довелось. 2) с турми. 3) кажется. 4) были. 5) и. 6) люди. 7) кто намъ. 8) Нема „с нихъ“. 9) Нема сього слова. 10) у насъ. 11) нищихъ. 12) забудеть. 13) великой. 14) Ми. 15) трактуемъ. 16) знаешь. 17) наберуть. 18) с. 19) однакоже. 20) слышати. 21) кажется. 22) братия. 23) ми остановѣмо. 24) би. 25) Нема сього слова. 26) съ ружьями при пещерахъ. 27) не стояли. 28) Ежели жъ. 29) и сие. 30) совершится дѣло. 31) Нема сього слова. 32) будутъ зватся. 33) бо хто. 34) люди. 35) ни будетъ никому доставитъ. 36) въ очередь приставитъ. 37) нѣ отколъ. 38) Нема сього слова. 39) Нема сього слова. 40) денги. 41) Ктожъ. 42) натопить. 43) И кто. 44) почиститъ. 45) Нема сього слова. 46) каменниѣ трубы.

Естли прийдеть к тому¹⁾ надобное²⁾ время,
 То и сие пойдеть³⁾ на насъ точно⁴⁾ время.
 Какъ⁵⁾ не досадно бывши⁶⁾ господами
 Здѣлается наконецъ какъ суще рабами,
 Но все сие с нами⁷⁾ послѣдуетъ точно
 Увы, время горко⁸⁾ и несносно!

Модестъ.

Случится всего⁹⁾, но живутъ же¹⁰⁾ люде¹¹⁾.
 Но то горе¹²⁾, что ни водки ни сивухи не буде.
 Я безъ кушанья быть¹³⁾ превозмогу,
 А¹⁴⁾ безъ водки жити и дня не могу.
 К чему привикъ страстно, какъ только¹⁵⁾ с¹⁶⁾ утробы,
 А безъ того увидите мене, братие¹⁷⁾, скоро во гробѣ.

Варлаамъ.

Воздѣжимъ¹⁸⁾ рудѣ к Варварѣ великой,
 Несподобить ли¹⁹⁾ она насъ милостѣ²⁰⁾ толикѣй;
 Сто кратъ бы²¹⁾ воспѣвали²²⁾ ей вгоду²³⁾, ей²⁴⁾ хвалу²⁵⁾,
 Да оставить²⁶⁾ намъ деревень²⁸⁾ хотя²⁸⁾ частицу малу.
 Но увы²⁹⁾, о горе, и тасъ³⁰⁾ не защищаетъ,
 Молитви³¹⁾ наши³²⁾ отъ себе³³⁾ вовсѣ³⁴⁾ отвергаетъ.
 Не могу, говорить³⁵⁾, и зрѣть³⁶⁾ на ваши³⁷⁾ гордые³⁸⁾ шати
 А³⁹⁾ совѣтую вамъ ихъ⁴⁰⁾ вовся оставляти.
 Естлижъ⁴¹⁾ вы⁴²⁾ будите ходити⁴³⁾ по своему сану
 То⁴⁴⁾ тогда всемирно васъ защищати⁴⁵⁾ стану⁴⁶⁾

1) кому (!) прийдеть. 2) подобное (!). 3) падеть. 4) Нема сього слова. 5) И какъ. 6) бывшими [очевидно: бывши ми]. 7) Нема сього слова. 8) Уви о горко. 9) всего въ свѣтѣ. 10) но живутъ (!). 11) люди. 12) бѣда. 13) бити. 14) Но. 15) толко. 16) отъ. 17) братие, меня. 18) Воздѣ(в)жимо. 19) Несподобити. 20) милости. 21) стократ. 22) воспѣвали би. 23) угоду. 24) Нема: ей. 25) похвалу. 26) Да оставлять. 27) деревень. 28) хотъ. 29) уви. 30) Якась помялка: може — „и та насъ“. 31) И молитви. 32) нашѣ. 33) Нема: отъ себе. 34) вовся. 35) говорить. 36) зрѣти (безъ и). 37) на вашѣ. 38) дорогѣе. 39) И. 40) тѣ. 41) Ежелижъ. 42) Нема сього слова. 43) будете ходитъ. 44) Нема сього слова. 45) защищати всемирно васъ. 46) Далѣ в „Украині“ е ще два рядки:

Молитви мои всегда о васъ будутъ къ богу,
 Чтоби онъ вамъ показавъ къ себѣ дорогу.

Мож¹⁾ молитви о васъ²⁾ давно уже бивали,
 Чтобъ вы деревень³⁾ и стадъ вовся забивали⁴⁾.

Инокентий.

О день⁵⁾ іюля нареченній⁶⁾!
 Скольк⁷⁾ ти для насъ будешъ горестній⁸⁾ и слезній⁹⁾
 Втечені тебе мы¹⁰⁾ какъ будемъ¹¹⁾ осуждені¹²⁾
 Всѣхъ¹³⁾ користен тогда будемъ¹⁴⁾ лишени¹⁵⁾;
 Може¹⁶⁾ битъ¹⁷⁾ мы были того¹⁸⁾ и¹⁸⁾ достойни,
 Тяжебнихъ бо нашихъ дѣлъ били вездѣ²⁰⁾ суди полни²¹⁾.

· · · · ·
 · · · · ·

В. Доманицький.

Віршована легенда про рицаря і смерть.

У цвітні сього року дістав я від учителя з Попелян д. Івана Децика невеличкий зшиток рукописний, записаний увесь дрібним письмом, із тим, щоби його зужиткувати, коли він придасть ся до чого. Зшиток був власністю дяка з Попелян (коло Щирця) д. Федора Михайлова, який згодив ся відступити його на все в заміну за друковані книжки. Я вислав йому бажані книжки, забрав зшиток, а тепер передаю його до бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка.

Зшиток невеличкий, бо має ледви 56 сторінок октави, звичайного канцелярійного паперу. Можна припускати, що повстав він десь у 50-их роках минулого століття. На першій сторінці має напись: **Рицарь и Смерть** (виписано більшими і грубшими буквами) [,] повѣсть народна сочиненна Сімеономъ

1) Моѣ. 2) о васъ молитви. 3) деревень. 4) забували. — Далі в „Україні“ є ще 4 рядки:

Чтобъ пережѣнили гордіи вашѣ прави
 И чтобъ пути вашѣ всегда били прави,
 Чтобъ бога всегда в сердцахъ имѣли
 И чтобъ душѣ вашѣ къ нему пламенемъ горѣли.

5) о день. 6) первомъ нареченній! 7) Сколь. 8) горестній. 9) слезній.
 10) ми. 11) Нема сього слова. 12) осужденні. 13) Что всѣхъ. 14) будемъ
 тогда. 15) лишени. 16) Но можетъ. 17) битъ. 18) того ми били. 19) Не-
 ма: и. 20) Нема сього слова. 21) Далі до кінця нестаетъ ще 31 рядків.

Вознякомъ. На долині є проби пера пізнійшого властителя зшитка: Федько Михайлѡвъ, Teodor Michajłow z Popielan. На ст. 3 розпочинаєть ся текст лєтєнди про рицаря і смерть і тягнєть ся аж до ст. 19, де знов на маргінесї стоїть підпис: Михайлѡвъ Федько зъ Попелянъ. Опісля йде одна чиста сторінка, а на ст. 21 стоїть новий титул: Крестъ пбдъ лѣсомъ йлн Лукіанна. Від ст. 21 аж до 54 йде її текст, ст. 55—56 незаписані. На остатній стоїть знов підпис: Teodor Michajłow, uczeń klasy IV-tej w szkole głównej w Mikołajowie w roku 1868.

Переглянувши зшиток, я звернув ся до д. І. Децика з просьбою, щоби довідав ся, хто то такий Симеонъ Вознякъ і як зшиток дістав ся до рук теперішного властителя. На те відповів він, що „рукопис попав якимсь способом ще перед 68 р. (до Михайлова), коли Ф. Михайлів, будучи школярем, на нїм підписав ся“. Що ж до С. Возняка, то подав, що він був дяком у Лубиній (або Лубяній), Львів. пов., деь між 60—80 рр. минулого столїтя. „Коли він уродив ся, де, і близші біографічні дані поки що мені невідомі так само, як і дякови в Попелянах Федьку Михайлову“. Обіцяв одначе в часі великодня побувати в Лубиній і розвідати щось більше про нього. По святах дістав я від нього таку відповідь: „В селі Любяній не був Возняк дяком; взагалі нічого про него мені не відомо. Був я в Любяній і питав ся старих людей, учителя, але скавали, що не памятають, чи був у них Возняк“. Таким чином я не довідав ся нічого про автора рукопису.¹⁾

Чи можна припускати, що С. Возняк був дійсно автором рукопису? Коли розходить ся про лєтєнду про рицаря і смерть, то тут не було би нічого неможливого: основу до вірші мав він готову в прозаїчній лєтєндї, яка до нині ходить по рукописних збірниках між селянами. Він лише перевірявав її. Незручний вірш, досить попсована мова, розтяглість, невміне вибирати важнійші елементи з прозової лєтєнди, а пропускати менше важні, незнане користувати ся поетичними ефектами — все те свідчить, що автор поеми не був чоловіком високої інтелїгенції, тому й твір його вийшов доволі блідий і анемічний. З повною чутя і драматичности прозовою лєтєндою, от хочби

¹⁾ Саме тепер довідує ся від нашого бібліографа, д. Ів. О. Левецького, що С. Вовняк був складачем у Ставропигійській друкарні. Його родина ще живе у Львові.

оголошеною мною¹⁾ — він не може навіть іти в порівняннє. Він цікавий лише, як віршована проба сеї легенди і то тим більше, що деякі відміни її, особливо німецькі — про що буде далше — були первісно також віршовані. Дуже правдоподібне, що і в старшій нашій літературі були віршовані проби легенди, хоч доси, на скільки мені відомо, такого повного тексту не знайдено. Можна одначе припускати, що були, бо сліди їх видні, особливо в легенді надрукованій І. Ждановим.²⁾ Ось виривок із неї:

И рече ему Смерть: Що робишь, человекче? То южь знаю, же ся розгнѣваль и хочешъ мя не порицерьску, але по зрадецьку тяти.

Еще постои, велможній пане,
Поки бесѣди моеи стане,
Поки ся будемъ бити,
То мусимо щось говорити.
Южь ти ся хвалишь силою своею:
Почекай, нехан похваляюся хочь мало перед тобою
Своимъ некраснимъ станомъ,
Передъ тобою, краснимъ паномъ.
Будешъ бесѣди моеи слухати,
А свое строгое сердце будешъ спиняти.
Слухай, велможніи пане,
Що ся днесъ межи нами стане,
Кромъ твоего хлопця, предця,
З чихъ ся змежи насъ кости будутъ валяти.

Рече рицаръ :

Твои слова нѣгди мя не приведуть до покори.
Давно би я радъ, щоби ся ти чимъ добримъ похвалила,
Не жаль би мнѣ, хоч би ся и забарила.

Рече ему Смерть :

Человекче, тилко тобѣ теперъ буду повѣдати,
Щобъ и тая дитина чула,
Бо южь наступуетъ часъ и година.
Слухай, человекче! Почну ти повѣдати :
Отъ сотворенія свѣта, коли ся я уродила,
И колко с того свѣта побрала
Многихъ человекковъ отъ Адама до Авраама! і т. д.

¹⁾ Легенди в Хітарського збірника, I-ої пол. XVI в. (Записки Наук. тов. ім. Шевченка, т. XVI і окремо, ст. 14—18.).

²⁾ И. И. Ждановъ, Къ литературной исторіи русской былевой поэзи (Сочиненія И. И. Жданова, СПб. 1904, т. I, ст. 709).

Що до другого твору, то тут мабуть автор мав іще менше праці: Крестъ підъ лѣсомъ йли Лукіанна“ се очевидно оповідане французького походження, перекладене певно на польську мову, а звідти перекладене, а може перероблене в українській мові. Чи сю роботу зробив сам С. Возняк, чи хто инший, се для нас байдужне тим більше, що оповідане мало що варта і через те я далі зовсім не буду займати ся ним. Натомість легенду про рицаря і смерть від разу наводжу в цілости.

Рыцарь и Смерть.

Такъ на свѣтѣ нима ничъ власного никому :
Днесъ то моя, а завтра будетъ въ иншимъ дому,
А ще потѣмъ въ иннымъ, й въ другимъ й третимъ,
А мы яко листъ сухой, съ древа на долъ летимъ.

Сядьте, брата, кругомъ мене,
Меркне солнце, милый часъ ;
Поговоримъ дещо давне
Тай отъ спати підемъ вразъ.

Вы молодцѣ малолѣтни,
Я то старецъ съ передъ вѣкъ ;
Стиравъ лѣта по чужинѣ,
Ажъ пожелтѣлъ человекъ.

Нужды, бѣды полно дозналъ,
Якъ то поганъ ще громивъ,
Тѣ разбой кто спамятавъ,
Оповѣсть вамъ, кто ще живъ.

Яка нужда все гонила,
Якъ згадаю божий судъ,
Мѣста, села геть палила,
Божъ то племя безъ розсудъ !

Лишь вамъ лучше то незнати,
Якъ то живъ ще нашъ прадѣдъ,
А то болитъ вспоминати ;
Бо то русинъ давнихъ лѣтъ,

Не посивѣвъ въ одномъ кутѣ,
Гонивъ свѣтомъ, ани слихъ ;
Як повернулъ, зналъ о бѣдѣ,
Навѣтъ съ некла духѣвъ злихъ.

Ни оденъ то отецъ милый
Въ чужой земли гѣрко спить ;
Якъ згадаю той часъ гідный,
То плачъ сердце ми ранить.

На щожъ далѣй вспомянати ?
Вже затемнѣвъ тамтой часъ ;
Лучше намъ що погадати
О рыцару — якъ то разъ

Ни памятавъ, де ся стало,
Бо то лѣта, бо то вѣкъ,
Но слухайте лишь помало,
Най но стямить человекъ.

Був то славный, можный рыцаръ,
Завше славно всюды бивъ,
Храбрый, силный, якъ люциеръ,
Мичемъ своимъ свѣтъ косивъ.

Славу свою всюды сѣявъ,
Ще до того бувъ велможъ ;
Такъ то мовте — чуда дѣявъ,
Такъ вамъ пудивъ — де но можъ.

Силовъ, пиховъ все проганявъ,
Громко гласивъ, якъ стрѣла,
Въ Божѣ не знавъ, нѣ то згадавъ,
Пиха въ него горѣла.”

Лишь на свѣтѣ все минае,
 Кожде має свой конецъ:
 Той ся возноситъ, той впадае,
 Далѣй жовкне — тай мертвецъ.

Бо то знайте ще за часѡвъ,
 Якъ поганьство ще жило,
 Ганбу, розбѡй, тай насилѡвъ
 Въ цѣлѡмъ свѣтѣ плодило.

И такъ вросталъ, якъ на пуци,
 Безъ жадной свѣтлости,
 Ђязъ ся рѡвнилъ звѣрамъ въ раци,
 Въ поли птаху въ швидкости.

Скѡра рямо его крила,
 Тварь подобна до Марса,
 Щожъ допѣро тамъ за сила,
 Ктожь бы врѡвналъ и бѣса.

Ђнъ бо незналъ, що то бѣда,
 Ђнъ бо незналъ, що то дань;
 Ђнъ зродился — не знавъ блуда,
 Въ него жита де но глянъ.

Ту со звѣромъ на пустыни
 Мечъ кровію илюгавить,
 Ту ся съ врагомъ вже стрѣтили
 И ту крѣпко му садить.

А лѣтавецъ бѣлоногій,
 Ще до того якбы кругъ
 Простирае зрокъ соколій,
 Пѡд нимъ земля дае звукъ.

Якъ ся орелъ вѣтромъ несе,
 Гривовъ своевъ махае,
 Такъ той рыцаръ жваво чеше,
 Горбы, скали минае.

Гень пѡгнавъ десь, як шаленный,
 Якъ бы ввѣръ ся розяривъ,
 Гордостію розпаленный,
 Мовъ за вѣтромъ погонивъ.

Сонце уже на западѣ,
 Красни цвѣти червенить,
 Ту шумъ пѣни въ водоспадѣ,
 Всю природу веселить.

Ту дубрава, ту поточокъ,
 Тамъ долипа и горбочокъ
 И все красне, й все миле
 И зелене, й зацвиле,
 А ще далѣй якбы рай
 Вѣнцемъ кружить красный гай.

Ту скотинка ся втѣшае,
 А тамъ пастыръ выграваетъ;
 Словомъ кажу: тѡлко жій,
 Полнимъ устомъ щастя пій!

II.

Тече рѣчка невеличка,
 Камѣницѣ звивае,
 Ей ту рыцаръ до лѣсочка
 Швидко досягае.

Тай ставъ нагле, якбы вгризъ:
 Уха спустивъ — языкъ звисъ,
 Нѣ то далѣй поступити,
 Нѣ то назадъ вже скрутити.

Ба! ту суне же ажъ ахъ,
 Противъ него божій страхъ!
 И все ближше ся зближае
 Тай за собовъ замѣтае.

Мовте — якбы яке чудовище:
 Кобы дыня головоище,
 Страшне, гидне, стреминате,
 А все наге, все костисте.

Щожъ то було? Кто зганеть?
 Ото скажу — була смерть!
 Пекъ ти маро! отъ сказати,
 Та не хочемъ ще випрати.

Якъ те гидне стременило,
 Може въ трястяхъ вже де гнило,
 Бо все темне, якбы ночь,
 Страшне, худе — бластпть з очь,

А рыштунокъ — Боже храни
 Тай ѓтъ всего насъ борони!
 Отъ рыштунокъ, як рыштунокъ,
 Алежъ сама, то гатунокъ!

Тфу! не при насъ ту вгадуючи
 Тую напасть — едль ей въ очи!
 Най по лѣсахъ, трястяхъ ходить,
 Богъ насъ грѣшныхъ ще хоронить.

Алежъ колимъ вже зачывъ,
 Конче треба, бымъ скѣнчивъ;
 Прошу тѣлко послухати,
 Якъ съ позору бувъ той страхъ.

Но прошу ся ни лякати,
 Божъ то чудо! же ажъ ахъ!
 И оката, и горбата
 Суха, блѣда, колѣната.

Анѣ крови, анѣ тѣла.
 Все якъ спицѣ, тѣлко скѣра;
 Ще до того кострубата,
 Крива, чорна и зубата.

Щемъ ни чуваль, кѣлкомъ зрѣсь,
 Щобы бувъ такъ страшный бѣсь!
 Пекъ ти бѣдо! пекъ ти маро!
 Бодай щевло ѣ пропало,

И залѣзло де в трястя,
 Бо для тебе тамъ жита!
 Ни подѣ небомъ, де людъ божій,
 Ни подѣ сонцемъ, де бы кождый,
 Кто бы тебе ѣно врѣвъ,
 Певнобъ варазъ землю ѣвъ.

Алежъ бо то ще не все,
 Що ту бѣда ще несе.

Нѣбы съ серпомъ збѣже жати,
 Нѣбы з мѣтловъ замѣтати,
 Нѣбы рыскаль до копая
 И лопата до вѣяня.

И кочерга и пила,
 Коса крива до сѣкла
 И те племя десь з за горѣвъ,
 З межи лѣсовъ, може з морѣвъ

Ту приходитъ ся паствити,
 Людсковъ кровейо ся ситити,
 Въ найкраснѣйшій жита часъ.
 Чижъ [х]то выдавъ коли зъ насъ?

III.

Послухайтежъ, брата милѣ,
 Якомъ вамъ вже разъ сказаль,
 Же той рыцаръ на могилѣ
 Першій разъ ся задумавъ.

Онъ то сказаль: ще ѓтъ вѣка
 Когдамъ першій разъ свѣтъ врѣль,
 Такогомъ ще чудовиска
 Нигдѣ нигде ни видѣвъ.

Аужъ далѣй! нужъ храбрости,
 Загляну я врагу въ бровь,
 Хотяй бымъ гналь и въ пропасти,
 Алежъ дрежи, песья кровь!

Бо колимъ ты вже заглянулъ,
 Ни вѣйдешъ ми съ ѓтти пречъ!
 Я слыгъ лѣсовъ ще съ прадѣдовъ,
 В моихъ рукахъ твоѣй конецъ.

Ту заблснулъ своевъ шаблевъ,
 Крѣпко страе ся, кобы левъ,
 И въ ростъ страхувѣтромъ звинувъ,
 Око въ око смѣло ставъ.

* * *

Съ одной страни вже темнѣе,
А в другой ще зарить;
Нешасливый вже бледнѣе,
Хотяй крѣпко мечь держить.

Ще запиталъ громкимъ гласомъ:
Якъ ся маешъ, ночне чудо?
Де ся тягнешъ тотимъ лѣсомъ
Ты прокляте, гидне пудло!

Ще завчасу ту приходишь
Людей збройныхъ лякати;
Постой! постой! закимъ згибнешъ,
Я ты ся дамъ поанати.
И загиснулъ зубы силно,
Но хтѣлъ мечемъ утяти!

Смерть.

Пожди храбрый! ще запилю,
Хочешъ мене прощати;
Въ передъ съ собовъ що повоимъ,
Коли еще маешъ часъ,
А потомъ ся попробуешъ,
Кто сильнѣйшій буде зъ насъ.

Рыцарь.

Якъ я вижу, то ты хочешъ
Въ правдѣ со мною играти?
Прошу тебе, чи ты зможешъ
Тимъ орудіемъ владати?
Бо ты въ правдѣ косонога,
Ни здѣлаешъ нищо, нѣ;
Ты безденнихъ духъ ѳнога,
Для тя жита в темнотѣ!*

Смерть.

Ни съ повору суди тое;
Хоть я въ тебе немощна,
Въ рукахъ моихъ жита твое,

Ты и зброя та ясна,
Же воюешъ въ свѣтѣ славно,
Могу явно признати;
Гойновавъ есь и живъ красно,
А теперъ часъ вмирати.

Рыцарь.

Ты мя хочешъ обманути,
Ты нещастя вѣчное!
Ты мя хочешъ заглумити
Тимъ орудіемъ — гидное!
О потворо! ноцный духу!
Сважи менѣ, що ты есть?
Бо сотру тя ту якъ муху:
Згибнешъ, чудо, въ единъ свистъ.
Ни съ такими я ся видѣвъ,
Якъ ты сухой боротякъ;
Ни такихъ я съ свѣта гладивъ:
Розсиплешъ ся ту на макъ.
Як ты почну протинати,
Ты прокляте страшило,
Твой кости розкидати,
Ажъ ся буде курило!

Смерть.

Послухай но, славный мужу,
Бо короткій вже ти часъ;
Най но ѳ я тобѣ скажу,
Кто мудрѣйшій буде зъ насъ.
И я въ свѣтѣ всюды славна,
Може болше ще якъ ты;
Щомъ не ладна и некрасна,
То то ввѣде для смерти.
Чи не чувъ ты де о нѣй?
Ото я есмь тотой страхъ,
Котрый хочеть тебе нынѣ
Премѣнити въ земный прахъ!
Ту уничтожити твою гордость
И попрали весь твой санъ*)

*) Гѣдность, гоноръ, пояснене автора.

И красоту и всю мудрость!
Хотя такой славный панъ,
Ту подъ небомъ вже ни будешъ
Бѣлше нещастъ дѣлати:
Гойность, злато, то все лишишь,
И прекрасны палаты.

Рыцарь.

О! велика богатирко,
Славныхъ дебрь царице!
Кто ты сплодилъ такъ красенко,
Гробна владычице?
Чи ты мати бездна морска?
Чи порода твоя,
Отъ племени люциперска
Походить — лютая!
Чи отъ роду подземного,
Завислива, хитра,
Чи отъ смоку печельного,
Чи отъ злого вѣтра? —
О ты чудо! ты лабата,
Не поможетъ ти лопата,
Ани мѣтла, анѣ мечъ,
То все згибне съ тобовъ прѣчь,
Якъ я въ тя стрѣловъ вымѣру,
Якъ ти очи прострѣлю,
Якъ вачну тя прободати,
Мечешъ моимъ розсѣкати,
То не стане тя на знакъ
И загинешъ марне такъ!

Смерть.

Постѣй — постѣй! красношовче,
За многосъ вже нагадавъ;
Свѣтъ темнѣе, мракъ ти в очи,
Часъ минае, вжесь — пропавъ!
Та могила въ цвѣти вбрана
И красота тотихъ рѣкъ
Красно древомъ увѣнчана —
То для тебе на весь вѣкъ.
Ту прекрасне тѣло твое

Звѣрня буде зжерати,
Свѣтле лице земля скриве,
А що далѣй — не знати.

Рыцарь.

Скажи, скажи правду щирю,
Прошу тебе красененько,
Доколь врю ты еще живу,
Оправдайся борзенько. —
Въ той вже ся не випросишь,
Якъ ты почну рубати,
Анѣ вже ся ни вимолишь:
Ни лякай ся сказати.
Бо ты плетешъ небелицю,
Все надармо — все дурницю:
Скажи заразъ, либо згинешъ.

Смерть.

Постѣй, въ сей часъ, сли не вѣрешъ,
Оповѣмъ ти все, якъ треба,
Коли хочешъ все то знати.
Мушу я ти то сказати,
Що я маю розказъ неба,
Славныхъ, красныхъ и богатыхъ,
Бѣдныхъ, нищихъ и палатныхъ,
Всѣхъ подѣломъ забирати,
Миле житя оставляти.
И все кошу, замѣтаю
И лопатовъ присипаю
И по лѣсахъ, и по горахъ,
И по селахъ, и по дворахъ,
Где кого якъ предиблю,
Тамъ го заразъ и скреплю.
Моє дѣло ще отъ вѣка,
Отъ перваго человекъ,
Якъ но ся ще свѣтъ почавъ,
Кождый со мновъ ся прощавъ.
И такъ буду ажъ до вѣка
Последного человекъ
Брати, сѣчи, и рубати
И лопатовъ присипати

Безъ выбору, чи то царь,
Чи то воинъ, чи мѡцарь,
Все въ могилѣ мусить гнити,
Своимъ тѣломъ червь живыти;
А потому все земля!

Такъ кѡнчитъ ся все племя.
Теперь на тя приспѣлъ часъ
Бороти ся, — досить въ насъ.

Може маешъ що сказати?
Повѣрь все твоему хлопяти,
Нехай вгѡня*) твой рознесе,
Бо за хвилию буде все
Спокобненько ту лежати,
Тѣло съ землевъ ся мѣняти,
Вмѣсто славы й житя,
Порохъ стане — и смѣтя!

Рыцарь.

Доколь буду вже терпѣти,
Ты нѡчная сновидо!
Доколь будешъ мя скорбѣти,
Ты суката огидо!
И заблнсуувъ мечъ со шумомъ
Тай но хотѣлъ утяти,
Смѣхъ розлилъ ся — страхъ со

[глумомъ,

Рыцарь вже впалъ лежати.

* * *

Темный зпомракъ наразъ запавъ
Надъ могиловъ боярина,
Мѣсяць часто смутно зглядавъ,
Ще смутнѣйшій гласъ совина
Заговѣдавъ страшну пѡвнѡчь,
Близъ могили богатыра.
А все страшно, и все тихо,
Пѡвнѡчь страшна — мо[же] лихѡ
Нѣби вѣдма десь съ пещари
Захихочи — а ту хмари,
Снова темно — снова тихо.
Ей десь чути — може лихѡ,

Бо то нѡвнѡчь — страшный часъ!
Ту десь воронъ затрепоче,
Пуць**) жилѡбно заскригоче,
Часомъ блисне — десь щось свисне,

То сновъ чути десь наразъ
Надъ могиловъ страшни смѣхи,
Плачь храпливый, нѣбы втѣхи,
То заплаче — то заскаче,
А все страшно — бо то нѡчь!

Хмари темни небо вкрили,
То сновъ крыки десь вавили,
А все страшно, снова тихо,
Може вѣд'ма, може лихѡ
По могилѣ такъ хихочи,
То десь въ лѣсѣ тарахкочи,
То сновъ сломи щось на прахъ!
Бо то нѡвнѡчь, бо то страхъ!

Лишь ту наразъ со всѣхъ сторонъ
Нѣбы купа чорнихъ воронъ
И все летить нѣбы мара:
Чорне, темне, нѣбы хмара,
Якбы тан'цемъ все то гонить,
Страхъ великѣй дерва ломить,
А все страшне, все шумить,
То засвиститъ, залищитъ!

Ахъ ницасливъ ты, бояре,
То на тебе тотѣ мары,
То на тебе тотой смѣхъ,
Зли духи чинять втѣхъ!

Якъ до него всѣ припали,
На кавадки тѣдѣ рвали,
Плачь со смѣхомъ ся мѣшилъ,
Якбы пекло кто ѡткрылъ;
А все страшно — и сновъ тихо

Десь ще чути тов лихѡ,
Нѣбы съ хмаровъ все пѡгнало
Тай сновъ мѣсяць смутно глянуувъ
На могилу свѣтло кануувъ:
И ще страшно,

*) Пор. поль. zgon.

**) Пор. поль. puszczyk.

Хотяй ясно,
Бо ще смѣхи,
Бо ще хѣхи...

Тай поводи перестало :
На могилѣ тѣлько мракъ,
Ото скѣнчилиъ рыцарь такъ! —

Аще кто оупокоряеть ся,
буде возвишенный,
аще кто воввишаеть ся,
буде пониженный.

Легенда про рицаря і смерть була в нашій старшій літературі дуже популярна. Про се свідчать численні її рукописи, переховані до наших часів; із них деякі були вже друковані, інші ще не оголошені друком. До перших належать отєї відомі мені: 1) Варіант із рукоп. XVII ст. виданий М. Костомаровом у „Памятникахъ стар. русской литературы“, вип. II, ст. 441—443. Його цитує в своїй праці також І. Жданов¹⁾. 2) Варіант із рукоп. другої половини XVIII ст., що переховується в музею Київської Духовної Академії. Про нього говорить І. Жданов²⁾ і подає повний його текст³⁾. 3) Варіант із рукопису перехованого в Бібліотеці Інститута ім. Осолінських у Львові, оголошений д. Макушевом у „Журналѣ Министерства Народ. Просвѣщенія“, 1881, IX, ст. 108—111 п. н. „Повѣсть о чловеци и смерти“. 4) Варіант із рукописного хітарського збірника в першій половині XVIII ст., оголошений мною (Записки, т. XVI: Легенди в хітарського збірника, ст. 14—18, ч. 4) п. н. „Скаваніє о едномъ рыцері славномъ, который надѣявъ ся на сілу свою и пробаловалъ щастя своего воввати изъ каждомъ, а на останокъ изъ смертію“. 5) Варіант із рукописного збірника початку XIX ст., оголошений д. Б. Грінченком у книзі: Изъ усть народа (Чернигів, 1900) п. н. „Слово о смерти и рицеру богатомъ и славномъ“, ст. 415—420. 6) На підставі варіанта якогось рукописного збірника появилася також популярна його перерібка у М. Білоуса в Коломиї п. н. „Рицарь и смерть“ (1894, друге видане).

Сі шість варіантів не вичерпують одначе усього числа рукописів сього літературного пам'ятника. У рукописних збірниках, які тепер переховують ся лише у Львові в бібліотеках Народ-

¹⁾ И. П. Ждановъ, Къ литератур. исторіи рус. былевой поэзіи, ст. 518—520, ч. 7.

²⁾ Тамже, ст. 520—521, ч. 8.

³⁾ Тамже, ст. 706—710, ч. 5.

ного Дому, Наук. Тов. ім. Шевченка і дра І. Франка, подібуться ще кілька варіантів сеї легенди. А певна річ, що вони знайдуться також у бібліотеках поза Львовом, лише треба за ними пошукати.

Не могло підлягати сумнівови, щоби такий популярний літературний твір не полишив слідів також між народом. І дійсно, мені самому вдалося записати два варіанти сеї легенди в уст народа, оба на Угорщині, один у північній її частині, в Землинській столиці, другий у полудневій, між тамшніми колоністами в Бач-Бодротській столиці. Другий варіант іще неоголошений друком, а перший я надрукував побіч хітарського (Записки, т. XVI, ст. 18—20), а потім передрукував в „Етнографічних Матеріялах із Угорської Русі, т. I“ (Етн. Збірник, т. III), ст. 120—121. У Галичині записав варіант сеї легенди д. О. Деревянка в Будзанові і я надрукував його в „Галицько-руських народніх легендах, т. II“ (Етногр. Збірник, т. XIII), ст. 31—32.

Та не лише в нас була сея легенда така популярна й розширена. І Жданов, який присвятив розборови її окрему монографію, розбирає на ст. 494—523 аж 15 її варіантів (крім уже згаданих двох українських). Коли додати до того ще два пізніше оголошені, один у „Русскомъ Филолог. Вѣстнику“ т. XVIII, а другий С. Долгова п. н. „Новый видъ Пренія живота и смерти“ (Труды восьмага археолог. съѣзда въ Москвѣ 1890, т. II, ст. 28—33), тоді можна буде мати понятє про вплив її на простий народ. Мені відомий лише один народний прозовий російський варіант легенди, надрукований в Аванасьева: Народ. рус. легенды, ст. 154—155. За те безперечно під її впливом повстали „Сказанія объ Ачикѣ воинѣ“ і „Былины о Самсонѣ и Святогорѣ“, яких розборови присвячує І. Жданов велику частину своєї монографії. Сконстатованє сього факту в російській літературі дуже важне з огляду на самі биліни, бо виказує наглядно: 1) Що биліни (розуміється — не всі), хоч говорять про події, які могли би відносити ся до X—XI віка, повставали в XVI—XVII ст. 2) Що походженє їх не чисто народнє, але книжнє, та що в старшій літературі належить шукати їх жерел.

Варто було би усталити тепер відносини українських варіантів легенди до великоруських. Та поки ще значне число українських текстів не опублікованє, було би передчасною річєю брати ся за таку роботу. Не завадить одначе навести тут погляд найновішого дослідника легенди, С. Долгова, який ро-

зібравши її список, зладжений ще в XVI ст., говорить ось що: „Вотъ содержаніе этого интереснаго сказанія, занесеннаго въ Сборникъ XVI вѣка. Мы видѣли связь его съ нашей древней письменностью и народной поэзіей, а равно и его отличія отъ сходныхъ произведеній нашей старинной литературы. Постараюсь опредѣлить происхожденіе этого памятника и его литературный рангъ.

„Обиліе польскихъ и малорусскихъ словъ и выраженій, самый складъ виршеваго размѣра указываютъ намъ на Польшу и южную Россію. И дѣйствительно сказаніе наше переведено съ одного стариннаго польскаго стихотворенія, недавно напечатаннаго Перингомъ въ *Altpolnische Sprachdenkmäler* (Berlin, 1887, ст. 283—293). Но его родина, по моему, лежитъ еще дальше на западъ. Чрезъ Польшу и южную Россію это произведеніе проникло въ Московскую Русь, но еще не сбросило свое цвѣтное европейское платье, не облеклось еще въ однообразно-черную рясу“¹⁾.

Дальше займасть ся С. Долгов питанєм, до якого роду літературних творів зачислити легенду, але я се помінаю, як річ менше важну для нас. За те зверну ся до питаня про літературне походженє легенди.

Уже Н. Тихонравов, надрукувавши варіант легенди в „Лѣтописяхъ рус. литературы“, т. I, 3, ст. 183—193, поставив побіч неї стих „Объ Аникѣ воинѣ“ з одного і пару разкольніцькихъ духовнихъ стихів із другого боку, чим зазначив вплив легенди на ті твори. Рівночасно вказав він на можливе жерело легенди, на вірш якогось німецького майстерзентера, надрукований в XVI ст. п. н. „Ein Lied von dem Tod, wie er alle Stand der Welt hin nimbt. In des Regenbogen plaben thon, oder in der Ritterweisz ein gemesz“²⁾ і подав із нього виїмки (ст. 189—190). На підставі того не признавано одначе ще німецького твору первовзором легенди, обробленої на руськім ґрунті, бо хоч загальний зміст і навіть деякі окремі її вирази годили ся вповні з німецькимъ текстом, то мала вона в собі ще сліди не західнихъ впливів: у бесіді смерти згадував ся премудрий Акир, а закінченє було взяте з Житія Василя Нового.

¹⁾ Op. cit., ст. 32.

²⁾ Вірш сей надрукований у: Gödelle, *Deutsche Dichtung im Mittelalter*, ст. 263—264.

Коли одначе І. Жданов узяв найстарший текст легенди з XVI ст. (надрукований у нього на ст. 688—695), в яким тих додатків нема, і порівнав його з відривком нижньо-німецької вірші, оголошеної В. Мантельсом¹⁾, яка походить із XV ст., та песою Н. Меркаторіса, виданою Келером²⁾, показало ся, що „нижне-німецькое стихотвореніе, о которомъ идетъ рѣчь, представляетъ прямой и ближайшій оригиналъ нашего Двоесловія“³⁾; щож до пєси Меркаторіса, то: 1) „по мѣстамъ діалогъ представляетъ полное, буквальное сходство съ фастнахтшпилемъ; 2) діалогъ — памятникъ очень небольшой, поэтому въ него вошла только самая незначительная часть фастнахтшпиля, по 3) при всей краткости діалога, въ немъ все-таки отыскивается нѣсколько такихъ мѣсть, которыхъ нѣтъ у Меркаторіса“⁴⁾. Сіі подібности і ріжницї поясняє І. Жданов тим, що пєса Меркаторіса, хоч видрукована аж 1576 р., а діяльоті (німецькій) видрукований ще при кінци XV ст., то написаний він і відомий був значно швидше і послужив за основу авторови діяльоті, а не навпаки.

Коли тепер порівнаємо всі ті тексти легенди, то прийдемо до ось яких висновків:

1) Найстарший руський переклад повстав іще у XVI ст. і з того столітя маємо рукописні тексти, оголошені тепер друком. 2) Найстарший варіант найкоротший і найбільше зближений до оригіналу. 3) Пізнійші тексти звичайно заокруглюють ся і стають повнійші. 4) Коли в найстаршій текстї виступає противником смерти „Живот“ (нім. das Leben), то в пізнійших, популярнійших сей вираз усуваєть ся, а в його місце вставляють слова: чоловік нікій, воїн, а врешті в українськїм текстї: рицар. 5) Смерть появляєть ся зразу в текстах як мужчина (як в оригіналі: der Tod), але ся ненатуральність завважуеть ся і усуваєть ся так, що пізнійше виступає вона вже як жєнщина. 6) Незрозумілі або нецікаві місця первісного тексту переменяють ся і заступають ся иншими. Так прим. у найстаршій текстї смерть говорить: „Папъ, цесарей, кардиналовъ, кошу азъ

¹⁾ Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 1876, ст. 132—133.

²⁾ Keller, Fastnachtspiele aus dem XV Jahrh., 2 Th., ст. 1065—1074 (Bibliothek des litterarischen Vereins in Stuttgart, т. XXVIII—XXX).

³⁾ Ждановъ, *op. cit.*, ст. 500.

⁴⁾ Тамже, ст. 502.

всѣхъ". Але що на Русі не знано тих титулятур, то викинено їх і заступлено иншими; через такі зміни ввесь твір популяризував ся, аж приспособившись зовсім до народнього світогляду, перейшов в уста народу і став його власністю. 7) Цікаві при тім правдоподібні перемини твору з літературного боку: в драматичної віршованої неси стає віршований діяльот, в віршованого діяльоту стає прозовий, аж у кінци переходить в оповіданє („повѣсть“).

Не підлягає отже сумнівови, що на Русь прийшла легенда в Німеччини. Се не значить одначе, що вона там і витворила ся первістно. Легенда про рицаря і смерть се вандрівний, міжнародній твір, знаний у ріжних європейських літературах; пор. прим. французький: „Débat de la Vie et de la Mort“ (Rondeaux du XV sc. p. p. Gaston Raynaud, 1889); італійський: *Contrasto fra la morte e un guerriero* (D'Ancona, *Poematti popolari italiani*, Bologna, 1889); грецький: *Διάλογος κατά ἀλφαβήτου ἀνθρώπου καὶ τοῦ Χαιροῦ* (Венеція, 1586); мадярський: Toldy, *Geschichte der ungar. Litteratur im Mittelalter*, 247 і ин.¹⁾ Та найцікавійше, що прототипи сеї легенди подибуємо вже в знаній арабській збірці „Тисяча й одна ніч“, що вказує на її орієнтальне походженє та на приблизне означенє часу, коли вона могла зайти до Європи: хрестоносні походи. Я маю під рукою німецьке виданє: *Tausend und eine Nacht. Aus dem Arabischen übertragen von Max Henning*. У IX випуску, ст. 5—11 подані тут аж три оповіданя на сю тему: 1) *Der Engel des Todes vor dem stolzen König und dem frommen Mann*. 2) *Der Engel des Todes und der reiche König*. 3) *Der Engel des Todes und der König der Kinder Israel*. З них перше оповіданє найблизше до нашої легенди, хоч друга частина відмінна, бо в ній представлена для контрасту смерть побожного чоловіка, який не тільки смерти не боїть ся, але навіть із деякою розкішю очікує її.

Поверну тепер до нашої літератури. Вже висше зазначив я, що наслідком популярности перейшла легенда в народні уста. Але вона мала вплив також на инші твори нашої літератури, а сцена між Іродом і Смертю у вертепній драмі, де Ірод силкуєть ся відв'язати ся якнебудь від смерти, хоч йому се не

¹⁾ Пор. О. Батюшковъ, *Споръ души съ тѣломъ въ памятникахъ средне-вѣковой литературы*. СПб., 1891, ст. 238—240.

вдасть ся, повстала безперечно під її безпосереднім впливом.
Я наведу се місце :

- Ірод: Што мя словеси страшаеші?
Смерть: Разви ты мене и до днесь не знаеші?
Ірод: Авъ есмь богатъ и славенъ,
И нѣсть ниhto мнѣ равенъ.
Смерть: Слава и богатство прейдуть.
Сей косы довольно вмажу,
И мертвъ ужъ человекъ отъ страху.
Ірод: Косы ты, баба, траву своей косою;
Не тебѣ, машкаро, спорыться во мною!
Я могуществомъ и сылю
Заставлю тебе покорыться.
Смерть: Безумне, всіого свита я сильній нахожуся,
Иначала вика никому не клонюся;
Авъ есмь монархыня, всіого свита пани,
Я царыца суца на всякыи страны;
Князіе и царіе пидъ властью моею,
Усихъ васъ посѣчу косою своею¹⁾.

Очевидно, така трагічна подія в людськiм житю, як смерть дорогої людини, мусіла викликати сильні вражіня, які знаходили свій відголос, як і нині, в літературних творах. У XVII—XVIII ст. повстав у нас цілий ряд вірш на тему смерти, в яких на ріжний лад описувано останні хвилі чоловіка, мальовано його відносини до родини, сусідів, знайомих і пращане в ними, подавано огляд його минулого і будучого жита, нарікано на лютість і безжалістність смерти, що не дала нікому пардону, на кого раз напосіла ся і т. д. Вірші сї зробили ся також дуже популярні і ще до нині співають їх у деяких околицях селяни при мерци. Цілу збірку таких вірш оголосив я у своїх: „Угроруських духовних віршах“ (ст. 72—111, ч. 61—98 і ст. 252—266, ч. 211—224, отже разом 52 нумери). Багато між ними є таких, що визначають ся великою поетичністю і можуть належати до плюсів навіть у найбогатших літературах. Доси вони одначе не розсліджені з літературного боку, як переважна частина творів нашої старої лі-

¹⁾ Маркевичъ, Обычай, повѣрья, кухня и напитки Малороссіянъ (Київ, 1860), ст. 42.

тератури. А тимчасом є між ними віршами побіч безсумнівно оригінальних творів, які повстали на нашім ґрунті без чужого впливу, також інші, яких жерела можна віднайти в чужих літературах. Мене обходять на разі ті, які стоять зовсім певно у звязи з легендою про рицаря і смерть. У вірші під ч. 70 ведець ся ось який діяльог між чоловіком і смертію:

Волѣв бим ся не родити,
Нѣж на свѣтѣ толко жити.
Ни дожиеш трийцять лѣта,
Вже смерть жене з сего свѣта.

Лише дижде ся до сили,
Ба, треба йти до могили!
Кой на свѣтѣ лиш бы жити,
Ба, кой треба йти в землю гнити.

Ах несчасна година,
Гдеж ти, смерте, ся родила?
Гдеж ти, смерте, ся родила,
Чомусь так немилостива,

Же так люди убиваеш?
Мечом сѣчеш, убиваеш,
З сего свѣта изганяеш
І кров люцку проливаеш.

Скажи, смерте, віткъсь зайшла
И десь собѣ той меч найшла?
И тко ти дав оружје
Убивати, кто лиш живє?

Скажи, смерте, гдєсь рожденна,
На що ти сотворенна
И колько ти живєш лїт?
Ци про тебе не бывѣ свѣт?

Скажи, смерте, кто тя породивъ,
Таку страшну на свѣтѣ сплотивъ?
И хто тобѣ дав звати,
Кому треба умирати?

Ой я часу ни чекаю,
Кедь від Бога розказъ маю;
На жаль и плач не зважаю
І милости я не маю.

Я на божий розказ мушу
Взяти из человекѣка душу;
Панъ Богъ знає, кому жити,
А кого треба вмертвити.

Хочеш знати, гдєм рожденна?
Серед раю сотворенна.
Хто ня породив хочеш знати?
Грѣх Адамив моя мати.

Питаеш ся, витѣмъ зайшла
І дєм собѣ зброю найшла?
Мѣаѣ Бог давъ той меч в раю,
Котрим сѣчу и рубаю.

Котримъ сѣчу человекѣка,
Як здоровыхъ, такъ калѣки;
Як здоровыхъ, такъ убогихъ,
Не шкодую и молодыхъ.

Молодыхъ я не шкодую,
Ай старыми не піхую;
Не шкодую и младенцѣв,
Ани дѣвчатѣ, ани хлопцѣвъ.

Хто ся родивъ, мусит вмерти,
Не годен ми ся оперти:
Сильный ми ся не зборонить,
Ани лжец ся не одмовить.

Як убогий вмерти мусить,
Такъ богатъ ся не віткупить;
Передо мнов ся не спряче,
Ани втече, ани віплаче.

Владыка ся не вімолить,
Цѣсарь ми ся ни зборонить;
Славныхъ борцівъ переможу
І на груди руки вложу.

Всѣхъ васъ з сего свѣта зглажу
И до гробу припроважу;
Роде грѣшній, тями собі,
Же каждый з васъ буде в гробѣ.

Грѣхи своѣ спокуйте,
На мене ся сподѣвайте:
Бо як ничъ такъ день стою
Передъ вами из косою.

А вы о томъ ни дбаєте,
Бес часу вмираєте;
Скорочу ваше жнтя,
Бо вы Богу не служите.

Дальше йдуть рефлексії на теми грѣха, які сюди вже не належать. З наведеного діяльоу видно одначе, що його автор не лише знав легенду про рицаря і смерть, але й покористувався нею при укладаню вірші, хоч треба признати, доволі самостійно.

Так само діяльоу у вірші під ч. 96 є відгуком сеї легенди:

О люта смерте, будь милостива,
Чомусь то мнѣ не возвѣстила?

Бо ты зо мною усе ся дворилъ,
У сребрѣ, у златѣ усе ся бавилъ,

О люта смерте, устой годину,
Най я искличу свою родину!

Родина тобѣ ничъ не поможе,
Ступай ва мною пане вельможе!

О люта смерте, пожалуй мене,
Най не оставлю без часу себе!

Я тобѣ часу доста давала,
Дасколько разы напминала;
Ты собѣ думалъ на вѣки жити,
А ничъ не хотѣвъ на смерть
[лишити.]

О люта смерте, не дай ми страху:
Я тебе прошу, возми заплату.

Мнѣнѣ бы душа каждая платила,
А кетъ бемъ ся жити лишила.
Ни ся отъплатити, ни отокупити,
Кожду мнѣнуду лиш ся ладити.

О смерте, смерте, щось така
[страшча,
Та же я ся скрыю, обес ня не
[найшла!]

Не треба тобѣ нич ся туляти,
Я не пребачу жадномъ детяти.

Подібно говорить чоловік до смерті також у вірші під ч. 84, смерть одначе не відповідає йому нічого. А знов у вірші під ч. 74 є маленький діяльої між чоловіком, що умирає, і землею, до якої має піти і в неї обернути ся.

Правда, такі вірші могли мати ще й інші взірці з чужих літератур. У збірці німецьких пісень, виданих Мітлером¹⁾, надрукована „Ein schönes geistliches Lied von dem Tode“, в якій смерть виступає як який герольд і голосить:

Ich geh herum in weiter Welt,
Such meinen Raub zusammen,
Und nimm hinweg, was mir gefällt,
Sei hoch und nledern Stammen,
Auch jung und alt, von schöner Gstalt,
Lass mich niemals erweichen,
Der reichste Mann, der Bettler dann,
Ist jeder meines gleichen.

Виголосивши сї слова смерть звертаєть ся по черві до селянина, до дівчини, яка боронить ся і покликують ся на свої молоді літа та на красу, до дитини, яку має забрати з лона матері, до богача, що числить тільки дукати, не вважаючи на те, що смерть йому приготвила на тім світі зовсім инше місце, як мав на сїм:

Den Ort den ich dir hab bestellt,
Ist voller Würm und Maden...

Далі звертаєть ся до вояка, а се місце нагадує нам знов лґенду про рицаря і смерть:

Komm her Soldat mein Kamerad,
Der Feldzug ist vorüber,
Bei mir ist kein Pardon noch Gnad,
Ich schiess mit Pest und Fieber;
Dein Tapferkeit macht mir kein Freud,
Die stärksten Riesenglieder
Reiss ich voll Gram auf einmal zsamm,
Mein Gwalt schlägt alles nieder.

¹⁾ Deutsche Volkslieder. Sammlung von Fr. Lud. Mittler. Frankfurt am Main, 1865, ст. 396—398, ч. 508.

Scher dich hinaus Tod aus dem Haus,
 Du sollst mich nicht fixiren,
 Deim Pfeil macht mir gar keinen Graus,
 Will gleich mit dir scharmiren.
 Ich bin viel Jahr in Lebensfahrl
 Vor meinen Feind gestanden,
 Vor meiner Faust hat vielen graust,
 Du machst mich nicht zu Schanden.

O mein Soldat, kein Disputat
 Wird dich da nicht aufhalten,
 Zu fechten ist es schon zu spat,
 Den Sieg thu ich erhalten.
 Du musst mit mir, hilft nichts dafür,
 Die Uhr ist abgeloffen;
 Ein andere Beut, ein grössere Freud
 Hast ewiglich zu hoffen.

На кінці звертаєть ся смерть до шляхтича та після того проголошує моралізацію на тему, що кождий повинен бути готовий у кождім часі йти з нею.

Очевидно, що подібні пісні мусять бути і в інших літературах і певно оплатило б ся їх прослідити.

Збираючи всьо сказане разом, приходимо до висновку, що легенда про рицаря і смерть була дуже розширена і популярна не тільки в нас і в московській Руси, але й у цілій Европі, звідки й прийшла до нас; що первісна її форма не тільки в оригіналі, але і в нашім старім перекладі була віршована, але перерібка Возняка незалежна від тої форми і утворена самостійно на основі прозової легенди; врешті, що ся легенда перейшла в народні уста з одного боку, і витиснула свої сліди на деяких творах нашої старої письменности з другого. З тої причини заслугує вона на увагу всіх дослідників нашої літератури.

В. Гнатюк.

Наукова хроніка.

Етнографія в західно-європейських часописах за 1906 р.

I. Етнологічні часописи загального змісту.

Internationales Archiv f. Ethnographie, Leiden 1906, XVIII, I—III. Dr. S. Levinstein, що так радо збирав рисунки живих верстов та порівнював їх з передісторичними і діточими, і жалував дуже, що не мав матеріалу про т. зв. примітивні народи, дістав тепер до оголошення рукопись дра Мошеїка про малюнки Бушменів в південній Африці і оголосив її в статі Die Malereien der Buschmänner in Südafrika von Dr. Otto Moszeik (1—44), додаючи до того свої примітки. Автор дає наперед звістки про Бушменів, про печери в піску і старовину вирізаних тамже і пороблених рисунків, обговорює барви і інші предмети, яких Бушмени уживають до рисованя, представляє техніку мальованя, уживане фарб і перспективи, познакомлює відтак з поглядами подорожних про бушменські рисунки і займаєть ся ближше їх мотивами та вартістю. Рисунки на бушменських скелях, які автор порівнює з єгипетськими, походять з перед яких 100 літ і мають велику культурно-історичну вартість. З уваг Левінштайна, автора книжки Kinderzeichnungen (Липськ, 1905) варта піднести одну, що примітивний чоловік подібно як дитина зачинає від рисованя людей, а відтак переходить до звірят, полишаючи на сам кінець розвою рослини, які його не притягають, бо не порушають ся. Богато ілюстровану статю містить I. Alb. T. Schwarz, Ethnographica nit de Mixahassa (44—63). Г. В. Фішер подає Mitteilungen über die Nias-Sammlung des Ethnographischen Reichsmuseums zu Leiden (85—94), а в тім багато різьб, вишивок та дещо в одіжи, взарядів і амулетів. G. W. C. Hoëvell містить дві замітки в обсягу типології Der Kris von Süd-Celebes (64—7) і Nog iets over messing-helmen, -schilden en -pantseren in het Oostelijk-deel van den O. I. Archipel (95—99). Маємо ще дві статі W. В. В.

low'a, Beiträge zur Malayopolynesischen Ethnographie und Sprachforschung (100—5) i Einige Bemerkungen über die Anthropologie der Samoa-Inseln (105—9); в першій з них наведено назви, якими називають себе самі тамошні племена, в другій доказывается, що Самоанці не мають одного антропологічного типу. — Важні також літературні огляди, розложені по частям світа, етнографічні замітки в музеїв і товариств і відділ бібліографії. Supplement за 1906 р. ще не вийшов.

2. Географічні часописи.

Mitteilungen des Vereines für Erdkunde zu Halle a. S., 1906, XXX, містять статі І. Лянгера, Die Grenze der Provinz Sachsen und Halberstadt von der Elbe bis zur Ohre (1—12), Г. Вістенгагена, Beiträge zur Siedelungskunde des Ostharzes (13—69), А. Кірхгофа, Das Slawentum in Buttstädt (73—74) і доповненя Л. Гербінга до давнійшої розвідки Die frühere Verteilung von Laub- und Nadelwald im Thüringerwald (70—73). Дуже корисний Literatur-Bericht zur Landes- und Volkskunde der Provinz Sachsen nebst angrenzenden Landesteilen (79—106).

Mitteilungen des Vereines f. Erdkunde zu Dresden, 1905, Heft 2, 1906, Hft. 1. В другім зошиті важний огляд П. Е. Піхтера, Literatur der Landes- und Volkskunde und Geschichte des Königreichs Sachsen 1903 u. 1904. З першого зошиту за 1906 р. можна занотувати лише статейку Beck'a, Eine Fahrt durch Südafrika.

Mitteilungen des Vereines f. Erdkunde zu Leipzig, 1906, Leip. 1907. Не містять для нас нічого. В попереднім річнику була праця Геннінга, Die Reiseberichte über Sibirien von Herberstein bis Ides (IV+245—394).

Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1906. В відділі відчитів уміщено дві інтересні праці проф. С. Каснера, Bulgarien (Auf Grund eigener Reisen, 405—425, 466—481) і Th. Koch-Grünberg'a, Bericht über seine Reise am oberen Rio Negro und Japurá in den Jahren 1903—1905 (80—101). Каснер обговорює тип Болгар, їх релігію і історію, теперішнє положеня і топографію Болгарії і переходить відтак до опису своєї подорожі, розсипуючи по дорозі багато культурно-історичних і етнографічних заміток. Богато уваги присвячено також географічним і господарським відносинам краю, а цілу розвідку прикрашено серією гарних ілюстрацій. І статя Кох-Грінберга приносить чимало різнородного матеріялу. У відділі розвідок занотуємо майже самі спомини і справозданя з подорожий. Проф. А. Voeltzkow продовжує свої Berichte über eine Reise nach Ost-Afrika (102—113, 177—189), Л. Фробеніус, автор нової книжки:

Geographische Kulturkunde (1905), здає справу з подорожі в область Kassai (114—118, 493—7). Др. Госсейус оголошує справоздане з двох подорожий по Сіамі (Kurzer Bericht von Dr. K. H. über den Verlauf zweier in das Innere von Siam ausgeführten Studienreisen, 190—96), Г. Бурхардт описує в белетристичний спосіб Східну Арабію (Ost-Arabien von Basra bis Maskat auf Grund eigener Reisen, 305—22) і додає до статі дуже гарні фотографії. Згадаю на кінець статі Т. Фішера, Küstenstudien und Reiseeindrücke aus Algerien (554—76) і А. Voeltzkow'a, Die Comoren (606—630): в остатній багато звісток про тамошну людність. Належить ще піднести, що відділ рецензій багатий і добре ведений.

Geographische Zeitschrift v. Hettner, Липськ, 1906, XII. Дванадцятий річник визначається дуже цікавим матеріалом і містить кількадесят більших або менших статей, з яких виписую лише ті, що дуже близько обходять етнографа. Річник отвірає статя редактора Геттнера про Ріхтгофена, що знаний між иншим з дослідів Карпат (Ferdinand von Richthofens Bedeutung f. d. Geographie, 1—11). Небіщик Бергер заступлений в остатне викладом Die Lehre von der Kugelgestalt der Erde im Altertum (20—37), К. Sapper дає короткий опис островів егейського моря. І для нас буде інтересний огляд діяльності Реклі (Elisée Reclus' Leben und Wirken, 1830—1905, 65—79) написаний Р. Girardin'ом і J. Brunhes'ом. Інформативну вартість має статейка Ц. Келлера, Die Kolonie Madagaskar in ihrer gegenwärtigen Entwicklung (93—101). Г. А. Люкас малює жите і діяльність Ріхтера (E. Richter, 121—135, 193—212, 252—277), Н. Heiderich виступає з короткою статєю Veränderungen in der Bevölkerung der Vereinigten Staaten von Nordamerika (135—145), яка представляє для нас більший інтерес, бо обговорені в ній зміни, яким підлягають емігранти. Автор доходить до результату, що мимо великого зросту переселенців (між рр. 1860 і 1871 прийшло 2,064.000 Європейців, з того 7.000 з Австрії і 4.000 Росіян, між 1890 а 1900 рр. 3,844.000 осіб, між тим 597.000 з Австрії і 588.000 з Росії, в самім 1903 р. 206.000 з Австрії і 136.000 з Росії) заховає там таки Ангільо-Американець своє дотеперішнє домінуюче становище. В перекладі Т. Пеха читаємо статю Сєрошевського, Die jakutischen Küsten des nördlichen Eismeeres (155—161), що була по російськи друкована в часописи Землевѣденіє. Етнографічний матеріал подибуємо в праці Fr. Jaeger'a, Der Meru (241—252), культурно-історичний в статі D. Kürchhoff'a, Alte und neue Handelstrassen und Handelsmittelpunkte in Nordost-Afrika (277—291, 326—339). Загальну тему порушує Р. Градманн, Beziehungen zwischen Pflanzengeographie und Siedlungs-

geschichte (305—325). Для класиків стаття М. Kiessling'a, Untersuchungen zur Geographie der Odyssee (350—3). L. Chalikiopoulos містить інтересну працю Anpassungsbedingungen und Entwicklungsmotive der Kultur (378—401, 449—463), про Канарійські острови пише К. Sapper (481—506), книжку: Иви́ча Насеља српс. земаља обговорује П. Вуєвич в статі Siedlungen der serbischen Länder (507—519). На кінець занотую ще статі В. F. Hänsch'a, Das deutsche Kolonialreich (545—557, 630—641) і Н. Bruhns'a, Die Aufgabe der Schulgeographie (657—682). Відділ рецензій остав на дотеперішнім високім рівеню.

Mitteilungen der k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, 1906, XLVIII. Крім цілого ряду дрібніших заміток уміщені статі G. Schoener'a, Corsica und Sardinien in vergleichender Darstellung (74—86), Хр. Гартунґа, Einiges über das antike und das heutige Rom (118—36) і Р. Ляша, Ein neuer Beitrag zur Kunde der Eingeborenen Westaustraliens (137—41) з звітками про недуги, запяте, мисливство, поживу, виховане і моральні та правничі погляди. Нашої етнографічної території доторкає I. Гер в статейці Ein Blick in die Bukovina (87—90), одначе не виходить поза замітки звичайного подорожника і обмежує ся на описі вражінь в Буковини, богацтва краю і желізниць; кільканацять стрічок присвячено також румунській людности.

Mitteilungen des k. u. k. militärgeographischen Institutes, Wien 1906, XXVI, містять справоздане з робіт інституту, де вчислені між иншим праці виконані для краківської Академії наук (геологічна карта східної Галичини).

Abhandlungen d. k. k. geographischen Gesellschaft in Wien, 1905—7, VI, 3 части. Ч. 1 містить працю А. Пентера, Eine Reise in das Gebiet der Erdschas-Dagh (в малій Азії, стор. [VI]+48+V табл. і 1 мапа), яка одначе не дає багато для етнографа. Ч. 2 приносить богату матеріалом працю дра Ф. А. Шепеля (Schoerpel), Kommerzielles Handbuch von Niederländisch Indien ([IV]+XII+301+26 табл. і 2 мапи). Автор займаєть ся насамперед людністю, її походженем, мовою, релігією, культурою, характером і звичаями, присвячує по кілька сторінок тамошнім Арабам, Хінцям та Європейцям, а відтак обширно і докладно обговорує політику і публичне право, правне, фінансове і господарське положене краю, посвятивши йому перед тим розділ про геологічний і географічний характер, фавну, флору, мінеральні богацтва і підсоне. На кінець подає історію торгівлі в нідерл. Індіях і практичні вказівки для австрійських інтересентів та описує місцевий промисл і місцеві вироби. В третій частині уміщено статейку Фр. Кернера про термоіздроми, що своїм змістом виходить поза обсяг нашого реферату.

Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in München, München 1907, II. Др. О. Райндль описує Bayerns in historischer Zeit ausgerottete und ausgestorbene Tiere (Ein Beitrag zur Zoogeographie, 41—82) на підставі старих документів, хронік і записок. В статі Хр. Зандлера, Ein bayerischer Jesuitengeograph (1—40) обговорений і критично оцінений Atlas novus Шерера в кінця XVII ст. З інших статей наведу ще некрольог С. Грубера написаний Т. Гайгером і працю G. Breu'a, Der Tegernsee (93—196).

Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Hamburg, 1905, Hamb. 1907, XXII. Цікавішу для нас працю Г. Міхова, Weitere Beiträge zur älteren Kartographie (125—172) відкладаю для докладнішого реферування до бібліографії. Тут згадаю статі D. Kürchhoff'a, Die Geldverhältnisse im heutigen Afrika in ihrer Entwicklung (1—34), де подано розвій грошових відносин і представлено теперішній стан, В. Міхельзена, Die Tierwelt Südwest-Australiens und ihre geographische Beziehungen (35—68), А. Стуркен'а, Reiseberichte aus dem Persischen Golf und Persien (69—124, з 28 рисунк. і 20 табл.) і Л. Фробеніюса, Kolonialwirtschaftliches aus dem Kongo-Kassai-Gebiet (173—200), де подано історію розслідув території Кассай та звістки про державу Конго, її управу, торгівлю, промисл і т. д.

Mitteilungen der geographischen Gesellschaft (für Thüringen) zu Jena, Jena 1906, XXIV. Для нас нема нічого; з 25 річника варта згадати про багатий Literaturbericht zur Landes- und Volkskunde Thüringens (46—118), владжений дром Е. Шютце.

Jahresbericht der geographischen Gesellschaft zu Greifswald, 1905—1906 (Greifsw. 1907) містить самі географічні статі (прим. А. Бельмера про озера Поморія і І. Ельберта про причини страт землі на Ріген і Гіддензее).

Jahresbericht des Frankfurter Vereins f. Geographie und Statistik, Frankfurt a. M. 1907, 1905—6, LXX. З загальних статей промова S. Günther'a, Die Erdkunde in den letzten 10 Jahren (133—150). В відділі справоздань реферує Гаген про подорож на Суматру (89—94), Г. Яннаш про край і людність Лябрадору (94—9), В. Фільхнер про експедицію до східного Тибету (99—101), Ф. Енгелгардт про подорож по Камеруні (101—3), Г. Мерцбахер про Tian-Schan (103—10), К. Цітельманова про жінку в Індіяx і східній Азії (111), О. Маас про Кипр (112—3), S. Steindorff про розкопки в Єгипті (113—6), Кольбруннер про подорож по Абеснії (116—7), Т. Фішер про Марокко, Е. Декерт про Кубу (119—21), А. Goetze про розкопки в Трої (121—2), Koch-Grün-

berg про побут між Індіанцями (121—2), I. Гесс про звичаї Бедуїнів, А. Вагнер про Канаду і Декерт про Сан Франціско (131—2).

Deutsche geograph. Blätter, Bremen 1906, XXIX. В обсяг нашого реферату входять лише чотири розвідки: F. Thiess's'a, Das Chanat Buchará, der Vasallenstaat Russlands (7—24), А. Сібірякова, Von Archangelsk zu Schiff zur Mündung der Petschora (25—32) — дещо також про людність — і С. Spiess's'a, Einiges aus den Sitten und Gebräuchen der Evhe-Neger in Togo (33—6) і Fetichismus unter der Evhe-Neger in Togo (189—215).

Deutsche Rundschau f. Geograph'ie und Statistik, Wien u Leipzig 1906, XXVIII. Богато ілюстрованих статей і заміток м. и. статі I. Reindl'a, Der Einfluss der Eisenbahnen auf die Verteilung der Menschen und ihrer Siedelungen in Bayern (21—30), А. Олінди, London in der Gegenwart (49—61, 106—14, 159—65, 211—8, 266—70, 305—10), R. Zürn'a, Einiges zur Ethnographie der Hereros (62—6), Г. Зайдля, D. Atoll Oleani und seine Bewohner (97—106, 150—9), I. Wiese, Die orientalischen Kirchen im türkischen Reiche (115—20), I. Bieber'a, Die österreichische Expedition nach Kaffa (145—50), I. Гілль, Reisen in West-Neuquinea (166—70), Qu. L. Federicos'a, Die Quebrado-Waldungen in Argentinien und ihre Zukunft (206—11). Zürn дає спомини з дороги з Тосарі до Бромо (241—4), С. Фертнер, Tagebuchblätter aus Island (289—98, 357—68), L. Dietrich, Reiseeindrücke aus Belgien und Nordfrankreich (447—54, 549—56, 508—12). Більший інтерес має для нас стаття дра Р. Вайнберга з Дорнату, Die Bevölkerung des Kaukasus in statistischer und ethnischer Beziehung (244—59), бо дає статистичні дані і комбінації; на 5,416.527 людности замешкує Кавказ 322.260 Росіян, а з того припадає більш як 16.965 на Українців (в Транскавказії), що концентрують ся коло Баку (13.591). Трохи ріжнородности вносить стаття Д. Вінтера, Arabische Küchenweisheit (406—10). Крім того уміщені ще замітки Л. Г. Вернера, Das Sundgauer Hügelland im Ober-Elsass (344—52), V. Morriton'a v. Mellenthin про Каліфорнію (390—6) і Р. Трамплера, Die Donau von Passau bei Linz (481—95). Заслугує ще на увагу загальний огляд J. M. Jüttner'a, Fortschritte der geographischen Forschungen und Reisen im J. 1905 (454—63, 495—508, 529—49).

Zeitschrift f. Schulgeographie, 1906, XXVII. Кілька невеликих статей Oehlmann'a, Die Weichselfahrt des Geographentages 1905, Schöner'a, Zur Ortsnamenkunde Schwedens, Кребса, Die Geographie in ihrer Stellung zu anderen Wissenschaften, Трамплера, Ein geograph. Spiel aus dem Anfange des 19 Jahrh., Клемента,

Der gegenwärtige Stand der Heimatkunde in Deutschland i Гайцого, Zur Deutung geographischer Namen.

Mitteilungen der deutschen Gesellschaft für Natur und Völkerkunde Ostasiens, Tokyo, 1904—1906, X, 1, 2, 3. 1) Т. Вада, Die Schmuck- und Edelsteine bei den Chinesen (1—16): всілякі дорогі каміні, їх уживане у поодиноких племен, походжене дорогих камінів, їх оброблюване і уживане на означене висоти ранги. Г. Гаас обговорює (Der heilige Kanon des Buddhismus in Japan, 79—132+6 табл.) нове виданє (в р. 1880—5) хінського канона (Dai Nippon Kōtei Daizōkyō). 2) F. Thiel містить Das Kojitsu Sōsho des Teijō (133—55), себто збірку старих звичаїв, взятих з книжки учителя Teijō в 18 століття. Г. Гаас обговорює японські будиїнські секти (Die kontemplativen Schulen des japanischen Buddhismus (156—221) Zen, Rinzai, Sōtō, Obaku і и., їх історію і розвій. Дві статі присвячені чистій етнографії. А. Шірцінґер описує стріли і луки і усі з ними зв'язані звичаї в 18 ст. (Pfeil und Bogen in Japan, 223—40), М. Оствальд розсліджує японське весілля (Japanische Hochzeitsgebräuche, 251—272). 3) А. Шірцінґер дає дві розвідки в обсягу мисливства: Die japanischen Falken-Arten, ihre Dressur und Verwendung zur Vogelheize (273—90) і Die Jagd auf Hunde im alten Japan (339—51). Практично значіне має стаття А. Гофмана, Zur Frage der Naturalisation japanischer Holzarten in Europa (307—38). Інтересна для порівняння річ К. Міури, Über japanische Traumdeuterei (291—305).

Geographische Mitteilungen aus Hessen hrg. von Sievers, Giessen 1900, I—II, 1903, III, 1908, IV. Не містять нічого замітного.

Dr. A. Petermanns Mitteilungen aus Justus Perthes' geogr. Anstalt, 1906, LII (Gotha, 1906). Як звичайно ряд цікавих для спеціалістів звісток і заміток і ряд дуже добре виконаних карт. З загальних статей можна назвати працю проф. А. Воєйкова, Verteilung der Bevölkerung auf der Erde unter dem Einfluss der Naturverhältnisse und der menschlichen Tätigkeit (241—250, 265—270). Між спеціальними варта уваги праця Ф. Пауерса, Zur Geschichte der alten Handelsstrassen in Deutschland (46—59) і Н. А. Буша, Chewrusien und Tuschetien (136—139, 153—159, 204—210, 222—227). I. M. M. Van der Burgt описує свою подорож Von Mwansa nach Uschirombo, 29/9 bis 7/10 1903 (121—136), проф. Л. Адамовіч дає замітки Zur pflanzengeographischen Karte von Serbien (169—173), Др. В. Дау зачинає ряд статей Geographische Verbreitung der Berufsgruppe d. Deutschen Reiches: Chemische Industrie im Jahre 1895 (193—204), R. Payer описує Reisen in Janapiry-Gebiet (217—222)

а капітан Ц. Ешке дає Bericht über die Marschall-Inseln (270--277), де знайде чимало матеріалу і етнограф.

Geographischer Literatur-Bericht für 1905 (Gotha, 1906) дає справозданє з околo тисячки праць, між иншим з новіших книжок про Росію Геттнера і Фрідеріхсена, про які була у нас згадка в попередніх оглядах.

Annales de Géographie, XV, 1906 (Paris 1906) містять передовсім цікаву статейку Аітова, Peuples et langues de la Russie. D'après les données du premier recensement russe exécuté en 1897 (9—25), що навязуючи до давнішого комунікату (Premier recensement de la population de l'Empire Russe, *ibid.*, VII, 1898, 266—70) подає результати статистики Росії і додає етнографічну карту, яку в перерібці видала недавно Ukrainische Rundschau. A. Demangeon подає зміст книжки Passarge'a про Калягарі (43—58), M. C. Engell замітки про околицю Jakobshavn в Гренляндії (59—69), A. Bernard і N. Lacroix займають ся еволюцією номадизму в Альжирі (152—65), F. Mauret дає статейку L'île de Céléles (270—75), в якій значну частину призначено етнографії. З культурно-історичного боку цікава статейка A. Chevalier'a, Le Casao. Sa production et sa consommation dans le monde (289—98). Варті близької уваги статі J. Brunhes'a та P. Girardin'a, Les groupes d'habitations du Val d'Aniviers comme types d'établissements humains (329—351) і P. Vidal de la Blache, Le peuple de l'Inde d'après la série des recensements (353—75, 419—442). Спеціально-ж інтересна праця звісного сербського географа І. Цвіїча про Македонію (Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine, 115—132, 299—328), в якій обговорено питанє походження і народности Македонців та етнографічні карти. В додатку надрукований огляд географічної літератури за 1905 р. (XV-e Bibliographie géographique annuelle 1905. Publiée sous la dir. de L. Raveneau), де подано між иншим огляд праць про Австрію, Угорщину і Росію.

La Géographie. Bulletin de la Société de géographie, 1906, XIII, XIV. З поміж менших статей (Chevalier'a, Larras'a, Gautier'a) вирізняють ся змістом праця I. Deniker'a, Les Philippines sous la domination des États-Unis (343—68).

Land und Leute. За остатні роки появили ся два дальші зошити 21-ий і 22-ий: 21) H. Guthe, Palästina, 22) E. Grucker, Die Vogesen (Bielefeld u. Leipzig 1908). Від 22 зошиту виходить збірка під зміненим заголовком: Geographische Monographien.

Land hrg. von Sohnrey, 1906, XIV.

Geographisches Jahrbuch, 1906 (Gotha 1907), XXIX.

Уміщені знова два огляди Fortschritte der Länderkunde von Europa (2—238) і Geographische Namenkunde 1905/6 (411—56). В першій огляді обходять нас більше докладні відділи Ф. Махачка про літературу Австро-Угорщини (75—106) і М. Фрідріхзена про Росію (Europäisches Russland 1894—1905, mit Einschluss des Kaukasus und Russisch-Armeniens, 148—208): на жаль треба сказати, що в обох гарних працях не углядено української літератури. В огляді Geogr. Namenkunde обговорена дуже подрібно ціла дотична література між тими і про австрійську та російську територію.

Geographischer Jahresbericht aus Österreich, 1906, IV. З вдовolenem треба піднести, що огляди Sieger'a австрійської географії вискали багато під редакцією Грунда і Махачка і що також важне, зачали появляти ся частійше і скорше. 4-ий огляд містить також бібліографію Галичини і Буковини, зладжену Гансліком, Die landeskundliche Literatur von Schlesien, Galizien und der Bukovina in den Jahren 1897—1904 (149—168). І тут українська література не побачила денного світла, хоч тому так легко зарадити; редакція, що так пильно заходить ся коло діла, повинна для реферату про Галичину і Буковину заангажувати кого, хто-б знав про істнованє Українців і не поминав їх мовчанкою.

Deutsches Colonialblatt. Amtsblatt für die Schutzgebiete in Afrika und in der Südsee. Berlin 1906, XVII. Офіційальна часопись, приносить ряд дрібнійших звісток, особливо-ж богатий матеріал про подорожі, матеріяльне положенє, санітарні відносини, кольоніальні товариства, про торговлю і промисл кольоністів і місцевої людности. Богато також статистичних даних і звісток з місій і про місії. Більшій праці ані одной.

2 Beilage zum Deutschen Colonialblatt 1908. Jahresbericht über die Entwicklung der Schutzgebiete in Afrika und der Südsee im J. 1906/7. Складаєть ся з 7 частий (1. Загальні звістки. 2. Східна німецька Афірика. 3. Камерун. 4. Того. 5. Нім. полуднево-західна Афірика. 6. Нова Гвінея. 7. Самоа) і містить дуже важний статистичний і фактичний матеріал. В кождім розділі подано історію краю, стан його людности, дані про клімат, школи, господарський розвій, торговлю і промисл: особливо важні з етнографічного боку звістки про промисл тубильців. До кождої части додано по кільканадцять знаменито виконаних фотографій переважно етнографічного змісту а на кінци справданє місіонарів.

Deutsche Kolonialzeitung, Organ der Deutschen Kolonialgesellschaft, Berlin 1906, XXIII. Дуже багато малих статейок з обсягу етнографії і фольклору (прим. Ein Melusinënmärchen aus Westafrika), ілюстрацій і споминів з подорожий.

Zeitschrift für Kolonialpolitik, Kolonialrecht und Kolonialwirtschaft, Berlin 1906, VIII, містить ряд поважних статей, в яких важніші О. Бонгарда, *Die Arbeiterverhältnisse und Besiedelungsversuche in den portugiesischen Besitzungen Sao Thomé Angola und Portug. Ostafrika* (1—36, 95—124), Ц. Болле, *Deutsche Ansiedelungen innerhalb der Tropen und Subtropen Brasiliens* (129—133), Р. А. Германа, *Mischehen und Grundeigentum in Deutsch. Südwestafrika* (134—141), П. Салезіуса, *Die Karolineninsel Jar* (196—283, 375—432), де подано геологію, історію, флору, фауну та опис людности і обговорено її одіж, зброю, прикраси, характер, мораль, соціальне і політичне положення, звичаї, етикету, промисл, торгівлю, міри, свята, танці, забави, війни, родинне життя, подружжя, звичаї при родах і заняття (рибальство),— Вауер'а, *Die Nation des Bastards* (625—8), Гібнера, *Was ist und was kann in Marokko geschehen, um dem Land und den Eingeborenen Kultur zuzuführen?* (324—34), Генюха, *Paraguay* (707—12) і В. Якобі, *Russische Kolonialpolitik* (897—901). Для тих, що студіюють положення наших колоністів, не без інтересу буде стаття Ц. Болле, *Die Einwanderungs- und Kolonisationspolitik Brasiliens* (695—706).

Mitteilungen des nordböhmischen Exkursionsklubs, 1906, XXIX. Велику частку тому займають статті, присвячені пам'яті помершого редактора часопису Паудлера. Через те вийшов етнографічний відділ значно менший і не так різнородний. Зі стану товариства здав тим разом справовдане Ф. Ганчель (85—100). Подібного характеру є статті Г. Анкерта, *Versammlung f. Volkskunde u. Volkskunst in Dresden* (368—9) і К. Цімермана, *Über Museen und Sammlungen im Allgemeinen und das Leipziger Museum im Besonderen* (183—190). L. Kleinwächter розкажує *Eine Teplitzer Anekdote aus der ersten Hälfte des vorigen Jahrhunderts* (135—6), як то звичайний смертельник Страдаць танцював з жінкою короля Фридриха Вільгельма III завдяки своєму прізвищу *Lord Stredl*. Ф. Вільгельм дає відповідь *Zur Frage, ob es lederne Brücken gab* (153—4), що дійсно існував такий міст коло Яхніц в Шелєс. Ц. Гофман доказує, що назва міста Праги не має нічого спільного ані в Космасовим порогом (хати) ані в Мікльосічевим порогом (ріки), а походить від імени богині Фреї. На доказ цього наводить автор між иншим се, що імя Прага стрічається також поза границями Чехії, в Польщі (Braga: чи не Praga коло Варшави), в Португалії (Braga) і найчастіше в Німеччині (*Prag wie der Brocken eine Frecken-, d. h. Freyastätte*, 155—162). Додаю, що і у нас існує подібна назва Фрага, однак вона не походить від вімецької богині і повстала під цілком иншими впливами, про що сподіюся незаба-

ром поговорити при иншій нагоді. Культурно-історичний бік углядняють статейки і замітки Ресселя про Фоттдорф (179—181), Seeliger'a про чеського історика М. Борека з XVI ст. (181—82), К. Карафія та про Lehngerichte im Kirchsprengel Lobendau (1903—3), Паудлера Angerhäusler (215—6), С. Jahnle'a, Franziskas v. Lauenburg erste Heirat (227—49), Й. Яршеля про найстарші привілеї міста Ауша (257—262), Й. Тілде про мертендорфських священників в передгуситської епохи (266—8), Й. Юста, Die Reise des Leipaer-Bürgermeisters Siegmund Franz Heubner nach Prag im J. 1685 (279—81), Й. Юста про зимові школи і фабричні шкільні вечери в пол. XIX ст. (300—305), А. Маріяна про деканальну бібліотеку в Аусеї (363—6), де втягнуто звиж 50 інкунабулів і м. и. Книжку Герберштайна: *Regum moscovitarum commentarii*, Недера і Seeliger'a про шкільні відносини. Етнографічні замітки приносить лише відділ *Aus Mitgliederbriefen* і статі Паудлера, *Patenbriefe* і Яршеля, *Ein Stück Volks poesie aus Auscha*.

Jahrbuch des siebenbürgischen Karpathenvereines, Hermanstadt 1905, XXV, 1906, XXVI. В 25 річнику уміщена стаття К. Гасснера, *Reiseeindrücke aus Siebenbürgen* (42—58) і дуже важна праця М. Шустера, *Schloss Déva in Siebenb. Topographisch-historisch-touristische Skizze* (59—144). В 26 томі можна занотувати хіба статейку I. Römer'a, *Aus der alten Heimat der deutschen Ritter* (1—13) про Кронштадт.

Jahrbuch des ungarischen Karpathenvereines. Redig. von M. Lövy und M. Karoliny. Deutsche Ausgabe. Igló, 1905, XXXII, 1906, XXXIII. В 32-ім річнику дотикає нашої території К. Р. Енґліш в замітці *Aus dem Magaroroser Alpen* (5—11); кілька статей про Татри і околицю (Бек'а про подорож з перед 20—30 р., Хмельовського, Барци, Гарновці). В 33 річнику також лише річи про Татрянські околиці Siegmeth'a, Енґліша, Отто, Геберляйна, Гроса і Дубке.

Altvater, 1906, XXIV. Ілюстрації будинків.

Österreichische Alpenzeitung v. H. Wödl, Wien 1906, XXVIII. Дві статі про Татри, А. Мартіна, *Neues und altes aus der Hohen Tatra* (97—104, 109—116, 121—7) і S. Häberlein'a, *Fünf Tage in der Hohen Tatra* (52—55), з котрих перша інтересна кількома звістками про малярський гнет (м. и. про малярство славянських місцевостей).

Mitteilungen des österreichischen und deutschen Alpenvereins v. H. Hess. München-Wien, 1906, XXII (XXXII). Описи туристичних прогулок, які одначе більш цікаві для географа,

Zeitschrift d. Deutschen und Österreichischen Alpenvereins 1906, XXXVII.

Österreichische Touristen-Zeitung, Wien 1906, XXVI. К. Шаверда робить підчас подорожі по Боснії (In Bosnien und der Herzegowina, 211—216) також етнографічні замітки.

Deutsche Alpenzeitung, München 1908, за 1906/7 рік, VI. Найповажвіша німецька часопись присвячена туристці і штудії, чудово ілюстрована, з окремих відділом для етнографії. В першій части лише одна стаття С. Мühlemann'a, Das Berner Oberland, seine territoriale und wirtschaftliche Entwicklung, historisch und nationalökonomisch dargestellt (100—9); за те в другім досить богато. Занотую статі Лінера, Das Schellenschütten (Ein Appenzeller Sennenbrauch, 24 і д.), В. Тоблера про енгадінський музей в Ст. Моріц (34 і д.), Ф. Віхмана, Kartoffelernte (Ein Herbstbild, 48 і д.), Dr. Kuhlfahl'a, Kunstgewerbliche Gegenstände, Bilder oder ganze Innenräume zu photographieren (75 і д.), М. Райнталера, Die Bauernküche im Eisacktal (122 і д.), Хр. Вассермана, Bayerische Schnaderhüpfeln aus dem 18 Jahrhundert (228 і д.), L. Bürkner'a, Die Hexe vom Wettertaun (тирольський переказ). Особливу вагтість мають гарні ілюстрації, між якими ціла безліч етнографічних, як типи, будівлі, оселі, поодинокі звичаї, характеристичні знаряди, дерева і т. д.

Jahrbuch des Schweizer Alpenclubs, Bern 1907 за 1906 рік, XLII. Статейка С. Тäuбер'a, Zur Bergnamenforschung (253—72); в бібліографії огляд майже усіх туристичних часописий, передовсім швайцарських. Beilage не має для нас нічого.

Echo des Alpes, Gèneve, 1906, XLII.

Akademischer Alpenverein München (München 1906 за 1905/6 р.), XIV, Akadem. Alpenclub Innsbruck (J. 1905/6), XIII, Akadem. Alpenclub Berlin (Berlin 1906), III, Akadem. Alpenclub Zürich, 1906, X, і Akadem. Alpenclub Bern, 1905/6, I, — не містять в обговорюваних річниках етнографічних статей.

3. Часописи фолькльорні загального характеру.

Zeitschrift für österreichische Volkskunde, Wien, 1906. Як звичайно, так і в тім річнику переважають статі етнологічного змісту, бо — як знаємо — редактор часописи Габерляндт кладе на се найбільший натиск. А. Сікора дає причинок Zur Geschichte der Zillertaler Tracht (1—14), І. Бляу обговорює дуже докладно Die tschechische Volkstracht der Taufer Gegend (14—44). Автор займаєть ся насамперед історією людности, яку випроваджують в Польщі, а відтак описує по черві одіж дітний, мушин і жінок, сягаючи при тім як най-

дальше в зад. Окремий розділ присвячений палици Ходів — так називають ся тамашні Чехи — і їх весільній одежі. Стаття І. Бяхмана про занятє і зарібки (Das Erzgebirge nach seinen Siedlungen und der Beschäftigung seiner Bewohner, 45—55) придасть ся і правникам. Невелику але багато ілюстровану розвідку Е. Весловського в Кімполюнга, Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukovina (55—78) обговорюю далі в відділі бібліографії. З нагоди вистави народної штуки виступає проф. М. Гернес в статю Ein Nachwort zur Volkskunst-Ausstellung Wien 1905/6 (78—83), в якій характеризує штуку взагалі, ділить її на первісну, низшу і висшу в часів історичних, порівнює між собою усі три групи і дає вказівки, як належить забирати ся до студій над народною штуркою і як її оцінювати. Z. f. ö. Vk. звертала завсїди пильну увагу на т. зв. Totenbretter: кожний річник приносить про те нові замітки і матеріали; так і в обговорюванім тут томі уміщена стаття Фр. Штольца, Das Totenbrett ein Überrest des bajuwarischen Heidentums (113—119). К. Бухбергер оголошує справовданє політичної власти в 1811 р. про положенє і характер людности Арнфельського повіта в Стирії (Aus Steiermark im Jahre 1811, 120—125): маємо тут всїякі дані про матеріальний стан і занятя, харч, шкільництво, занїтарні відносини, будівлі, одїж, навіть проби діалекту. Проф. О. Цінгерле дає замітки про т. зв. Unholdenhöfe (126—8), про які згадуєть ся в 13 в., а Ф. Вільгельм обговорює значіне памятних старих камінїв, що стоять в звязи з судівництвом і релігійними обрядами та пояснює їх назви (Ruhsteine — Dorfsteine — Gerichtssteine, 128—138). Цікава темою стаття А. Сікори Der Kampf um die Passienspiele in Tirol im 18 Jahrhundert (185—207); представлено в нїй заходи австрійського правительства за Марії Тереси, щоби відучити селян відбувати „забави і процесї“, і викликаний тим опір. Р. Едер оголошує Volkstümliche Überlieferungen aus Nordböhmen (208—215) в невеликих звістках про весїля, хрестини, смерть і деякі свята, В. Чинкель, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten im Gottscheer Volksmunde (138—148). Чимало матеріялу приносять „дрібні замітки“ і „етнографічна австрійська хронїка“. К. Ромсторфер видає в статї Zur Steuer der Luxus (149—150) едикт міста Брауншвайгу в 1649 р. проти марнотратности селян на строї і обходи. О. Цінгерле витягає з урбара 15 ст. замітку про уживанє смальцю до свїчення (Schmalz als Brennstoff für Lampen, 150—1). Е. Цельвекер дає причинок Zum Maisingen (151—5): будучий дослідник лашої „вільхи“ знайде тут кілька інтересних даних. А. Сікора інформує нас, що колишні предки Тиролецїв в Вінштау, об'їздили групами села і давали „представленя“ (Vinschgauer als reisende Komödianten, 155.—8). В статї

О. Яукера, *Zur Krainer Volkskunde* (159—163) угляднено головню народню штуку, писанки, малюнки, одіж, прикраси, знаряди і т. д. Е. Веловеський подає два румунські оповідання про затьму сонця і місяця та про кінець світа (163). А. Дахлер робить кілька уваг про *Bauernhaus in Österreich-Ungarn und seinen Grenzgebieten* (164—167). Г. Юнгбауер находить варіанти пісні про смерть дівчини під колами жезлівниці (пісню зложила селянка Шлегель около 1870 р. в Бергсультца в західній Німеччині) вже в Чехах під назвою „старої пісні“. І. Костяк містить 139 пословиць, як доповнене до статі Чінкеля (*Zur Krainer Volkskunde*, 217—221).

Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, XVI, 1906 (Berlin 1906). 16-ий річник багатший від попередніх в статі історично-літературного змісту і приносить багато порівняного матеріалу, особливо до казок і пісень. Менше за те сирого етнографічного матеріалу і цілковитий брак заміток, які б дотикали України. Вийком могли-б хіба бути огляди славянської літератури в обсягу етнографії і фолькльору, одначе і вони сього року, подібно як попереднього, не знайшли для Русинів відповідного місця. В огляді Полівки полуднево-славянської і російської літератури (*Neuere Arbeiten zur slavischen Volkskunde*. 2. Südslavisch und Russisch, 209—223) угляднено лише кілька розвідок в обсягу української етнографії, писаних російською мовою. Поза тою недостаткою оба огляди Брікнера про польську, чеську і литовську етнографічну літературу (198—209) і Полівки виконані дуже добре і інформують докладно про стан сучасної славянської етнографії. Особливо вартний і незвичайно сумлінний огляд проф. Полівки, в яким пороблено автором багато заміток, доповнень і паралель. В огляді проф. Брікнера скривджено трохи етнографію на користь історії культури, історії і фільольотії. Крім огляду славянської літератури уміщено ще в тім річнику незвичайно багатий інформаційний і критичний перегляд літератури про німецьке будівництво та про знаряди, одіж, вироби і інші пам'ятки німецької культури, написаний О. Lauffer'ом (*Neue Forschungen über die äusseren Denkmäler der deutschen Volkskunde: volkstümliche Bauten und Geräte, Tracht und Bauernkunst*, 100—116, 223—235, 329—351) та початок статі I. Bolte, *Neuere Märchenliteratur* (440—460), в якій розглянено і обговорено критично около 50 праць і збірок і доповнено їх результати новими даними і паралелями, що так мило вражає в критичних розвідках берлінського ученого.

Між статями загального змісту крім обговореної перше (в Бібліографії) розвідки Восідло занотуємо ще статю R. Mielke, що дає дальші розділи праці *Alte Bauüberlieferungen* (66—76), трактуючі про вікно і двері. Автор не займаєть ся віруваннями і вичаями, звязаними з будівлею, як би се

виходило з заголовка, а розслідує предмет з технічного боку. Так приміром ровводить ся в 3 розділі над формою вікна і стараєть ся доказати, що округлі і півокруглі доволі старі, одначе подибують ся лише в каміних і цегляних будинках. В четвертім розділі розглядає знов складові части і техніку дверей аж до найменших подробиць і в спеціальною увагою слідить за розвитком техніки замиканя. Між иншим доказує, що замки появили ся доперва в часі „вандрівок народів“ і розширили ся в полудня. В близькій звязи з будівництвом стоїть невелика статя М. Höfler'a, *Das Hausbauopfer im Isarwinkel* (165—7), в якій зібрано трохи критичних заміток про віруваня, дотикаючі будівництва, в Баварії, над Ізарою. Стрічаємо тут звісні обходи при закляченю будови, жертви духови хати в виді хліба і соли, закопуване під порогом яєць, копит, когутів і псів і т. д. М. С. Dahl описує коротко *Die Volkstracht der Insel Röm* (167—170): варто також звідси занотувати, що і там також найріжнійший вигляд має одіж жінок, що жінки носять до церкви спеціалну одіж та що сироти і вдови затягають на похорон спеціальный, чорний, дрібно фалдований плащ, який закидають на голову.

Е. Лемке виступає зі студією про діточу забаву, звану *Das Fangsteinspiel* (45—66, з 10 рисунками); обговорюємо її в бібліографії.

П. Тольдо веде далі серію *Aus alten Novellen und Legenden* (24—35) і дає там разом 11 і 12-ий розділ: *Zum Fabel von den gebratenen Rebhühnern i Moderne Parallelen zu mittelalterlichen Erzählungen*. В першій розділі займаєть ся автор темою про лакому жінку, що уживає підступу, щоби відстрашити чоловіка і запрошеного (або і незапрошеного) гостя і з'їсти за той час спечену курку чи яку иншу „птицю“. Тема ся розповсюджена на Заході (Bédier, *Fabliaux*, 1896, с. 466, Grain, *Contes de l' Ille et Vilaine*, 1901, 202, Hagen, *Gesamtabenteuer II*, 145, N. 30, Montaiglon-Raynaud, *Recueil d. fabliaux I*, 188, N. 17 Cosquin, *Contes pop. de Lorraine II*, 348, N. 84 і т. д.) знана звичайно в сороміцькій формі, бо гостем буває коханок, піч чи хто инший, має тепер по розвідці Тольда і орієнтальну паралелю і приходять в збірці казок з 1001 ночі (переклад Mardrus'a, 1903, XIII, 258). Другий розділ наводить паралелі до двох середньовічних мотивів: 1) слеза грішника затикає бочку, якою він перше покутуючи черпав воду без результату (Barbazan-Méon, *Recueil de fabliaux I*, 208: Ляцар в барилкою і Luzel, *Légendes chrétiennes de la Basse-Bretagne*, I, 211, 1881), та 2) дотепний післапець ad oculos демонструє, де і яким способом лишила ся з цілого кошика лише одна або дві фі'ги (La Tradition, 1900, 53 і Rua, *Le piacevoli notti di messer Straparola*, 1898, 109). Кілька розвідок займаєть ся індійськими казками. Так Th. Zachariae дає *Indische Märchen aus*

den Lettres édifiantes et curieuses (129—149), мабуть як початок довшої серії і обговорює 1) історію про дерево, як свідка, 2) про соломонський суд, 3) vom Doppelgänger і 4) про суди Вікрамодаї на підставі обширної порівняної літератури. І. Гертель оголошує свої досліді над Панчатантрою і наводить казку „Осел без серця і ушій“ з Tantrākhyāyika та порівнює її з варіантом, знаним від давна в Бабрія (Eine alte Pañcatantra-Erzählung bei Babrius, 149—156). З огляду на вагу дослідів Гертеля і на те, що у нас проте не писалося нічого, позволю собі подати їх в найзагальнішій основі. Панчатантра, названа так від 5 розділів, була написана около 200 р. перед Хр. в Кашмірі і розширила ся звідси в численних відписах по Індії. З одного так затраченого північно-західного варіанту вийшли обробітки Сомадеви, переклад Pahlavī в усім перемаїнами т. зв. Textus simplicior, знаний в перекладі Л. Фріце, т. зв. Textus ornator, переложений Р. Шмідтом (Das Pañcatantram (textus ornator).. Липськ) і витяг з того, з якого повстала звісна полуднева II—a і Гітопадеша. Одначе побіч тих варіантів була також переховувана головна тема і первісна рукопись в самім Кашмірі і то аж в двох редакціях, в короткій Tantrākhyāyika і в розширеній. Бенфей і дальші дослідники не знали про се нічого, доперва Гертель розслідив їх ближше і через порівняне з перекладом Pahlavī доказав, що в них заховав ся автентичний санскритський текст Панчатантри. Панчатантра була дуже популярна: велике число рукописий і перерібок знаємо вже з описів, багато матеріалу спочиває ще по бібліотеках. Одну з таких певнаних рукописий описує той сам Гертель в статі Mēghavijayas Auszug aus dem Pañcatantra (249—278). Нова перерібка походить в XVII столітя і стратила багато з свіжости оригіналу. Се бачимо найліпше з вірців, наведених перекладчиком.

Переказам посвячені дві праці. Одну з них, Kurdische Sagen (35—46, 402—414) Халятанца знаємо вже з попереднього річника, де саме зачала друковати ся. Містить в двох числах річника 9 нових переказів Mamazin, Sevahage, Hamutē Schankē, Qülleک і Kiarò, Ababalaq, Mamo і Zinē, Hōsbek, Dalu Hampà, Načar Oglì). Друга праця вийшла з під пера О. D ä h n h a r d t ' a (Beiträge zur vergleichenden Sagenforschung, 369—396) і присвячена переказам про потоп. Вони зачіпають в неоднім не лише славянський матеріал взагалі, але і український і були вже обговорені докладніше в бібліографії.

Необробленого матеріалу в цілім річнику не багато; більша його половина у відділі дрібних заміток. Між головними статтями опубліковано лише три збірки: R. Lehmann-Nische'oro, Mädchen der argentinischen Indianer (156—164), A. Dörler'a, Märchen und Schwänke aus Nordtirol und Vorarlberg (278—302) і H. Carstens'a, Topographi-

scher Volkshumor aus Schleswig-Holstein. Казки зібрані Lehmann-Nitsche'м інтересні тим, що мають багато мотивів, які стрічають ся частійше в словеснім матеріалі європейських і азійських народів як прим. звірина помагає чоловікові, перегони лиса і жаби (Грімм, КНМ., 187, R. Köhler, Kleinere Schriften I, 535), діти зблудивші в лісі (звісний мотив Ясь і Малгоса) і т. д. Збірка небіщика Dörler'a складаєть ся з 47 оповідань і анекдот, які задля браку місця не можу обговорити докладнійше. Подибуємо між ними теми: батько завдає женихам доньки загадки (N. 2), простий селянин розсьмішує княжну (N. 4), тупий чоловічок посилає осла на науку до міста (N. 4), простодушні люди підпалюють дім, щоб збути ся kota, про якого думають, що їсть людей (N. 6), стара кухарка виконує дуже трудну задачу, щоб могла служити у попа (N. 9), селянин чуючи на проповіді, що Бог за милосерде віддає подвійно, запроваджує свою корову до стайні в'гомосця і доходить в легкий спосіб до посідання другої корови, яка біжить за першою до господаря (IV, 11, гл. Montanus, Schwankbücher, 1899, N. 108)¹⁾, кому присниться ся ліпший сон, той в'їсть шинку (гл. прим. Krauss, Anthropophyteia, I, N. 404, Gesta Romanorum, cap. 106, N. 20), подорожні вішають чоботи на дрів телеграфічний, щоб з ними не носити ся і дістати їх у цілі подорожі „телеграфом“ (N. 47). З топографічних гумористичних зворотів і римів Carstens'a варта навести слідуочі: Kosack spielen кажуть матері, коли діти за надто шаліють (Dat sünd ja de rein'n Kosacken), багато місць має назву „Krimm“ а коло Келлінггузен є Wallehei; polsche Wirtschaft каже ся в значіню: лиха господарка; polsch tosamēn leven = сидіти на віру; dat steit em polsch an: невручно; he is in Polen се-б то він п'яний; en Polack = кождий, що говорить мішаною мовою; de sünd noch tain Mil achter de Russen се-б то: їм ще далеко до культури; tater = циган, Tadderhorn = гречка, багато льокальних імен вложених в Tater (се-б то Татарин).

Відділ заміток, як звичайно багатий і ріжнородний, містить 33 дрібні нотатки, переважно фольклорний матеріал. І. Больте займаєть ся пословицею „den Hund vor dem Löwen schlagen“ (77—81) і находит для ньої дуже старі паралелі. О. Schütte подає в розвідці Die Hornsprache im Volksmunde (81—86) сигнали війська і пастухів, А. М. Biel, Volksreime von der Insel Rügen а то колісажки, діточі пісні і танечні (87—88), І. Поммер, Ein Lied auf den Feldzug in Ungarn (1848—9), Р. Beck, Volkslieder aus Schwaben (432—6) між тим кілька льокальних і кілька знаних в інших збірок (Ein schöner Abschied eines Marianischen Pilgrams), Е. К. Blümmel подає Notizen

¹⁾ І. Келле в книжці про Швабів наводить дальші паралелі.

zum steierischen Volksliede (324—328, 436—440) і містить NN. 1—11 в піснях переважно релігійного змісту, Н. Schönhoff оголошує Zwei Volksballaden aus dem Münsterlande (440—1), про зраченого, умираючого хлопця, якого дівчата застали в лісі (звісна тема, гл. Erk-Böhme, Liederhort, N. 96), про хлопця, що звів в лісі дівчину і вловив її дане слово (Erk-Böhme, N. 712). П. Вольтерс розглядає в статейці Zu Max Schneckenburgers „Wacht am Rhein“ (441—2), що ця пісня була вже 1865 р. дуже популярна. О. Schütte оголошує Braunschweigischen Hochzeitbitterspuch v. J. 1825 (442—4). Інтересне продовження статі І. Болъте, Zum deutschen Volksliede (181—190), що містить 22. Ein Liederregister d. 15 Jahrh., 23. Liebesversicherung (з монах. код. терм. 5919), 24. Liebesgespräch, 25. Der verschmähte Liebhaber, 26. Klage über die Ungetreue, 27. Trotz den Neidern, 28. Alte Jägerlieder, 29. Absage, 30. Abschied der Braut. О. Beck наводить кілька непорозумінь в піснях (Volksliedervarianten durch Missverständniss, 190): так в одній пісні з Anna зроблено Diana, з Preussisch Courant — Preis und Danh, з Marie, die reine Macht — Marie die reine Magd і т. д. Р. і Л. Кайндлі публікують Friedhofsreime aus Hallstatt (190—3). Як бачимо майже половина заміток припадає на пісні. Казки і легенди не вийшли вже так добре. І. Болъте розсліджує Die Legende von Augustinus und dem Knäblein am Meere (90—95): свв. Августин роздумуючи над тим, як можна св. Трійцю розуміти як одну цілість, стрічає над берегом хлопця, що бавить ся черепашкою; хлопчина, довідавши ся про його гадки, каже, що скорше набере в черепашку всю воду цілої землі, чим він зрозуміє сю тайну. Автор розбирає усі варіанти тої теми і знаходить її жерело в індійських оповіданнях. О. Кюпп наводить Sagen aus Kujawien (96—100), оповідане про упрів, вовкулаків, плахетки, закопані скарби та про коваля і смерть. Е. Шніппель пояснює як витворила ся льокальна легенда про чоловіка, що в великій гордості стріляв до Бога і скамевів ва те (Eine moderne Sage von einem Gottesfrevler, 177—181). В. Kahle продовжує Volkskundliche Nachträge (311—320, 414—418), про які вгадував я в попереднім огляді і порушує тим разом слідуєчі теми: 7) жінка не хоче мати дітей і уживає до того всіляких способів, між иншим присідає пальці (автор наводить особливо північні паралелі, до чого додає Болъте звістку про данську баладу про душі 7 замордованих дітей — Е. Т. Kristensen, Danske Studier 1, 110); 8) імена діставали не лише люди, але також звірята і річи як дзвони, льокомотиви, дерева, канони і т. д.: особливо інтересні імена коней; 9) звичай пересувати ся через отвір в наслідуванім уродин (автор цитує всілякі приміри і способи пересування); 10) паралелі до звичаю кидати каміне на

гробах, щоби не дозволити мерцєви піднести ся.¹⁾ К. Андриян подає Volksbräuche aus dem Chiemgau (322—324), між иншим звістку про забаву, звану Stockschlagen, що відповідає нашому дупакови, одначе уживаєть ся тільки в часі весіля.

О. Шель містить Bergische Zauberformeln (170—176), проти огня, кровотоку, грому, болю зубів, чираків, духів, птахів, рая, корчів, уроків, дідьків, пропастиці і т. д. І. Болте оголошує причинки до популярности напису Hin geht die Zeit, her kommt der Tod (194—5). Н. Feiberg хоче довідати ся, чи існують де сліди звичаю, що за гроші можна було дати заступника для відслугуваня вязниці (Stellvertreter vornehmer Zuchthäusler, 195—7) і наводить сам кілька таких оповідань. Про тему Kirchenstaub heilt Wunden пише M. Andree-Eysn (320—22), про Wünschelrute дає причинок Н. Sökeland (418—22). Згадаю вкінци маленькі нотатки А. Hellwig'a, Himmelsbriefe in einem modernen Betrugsprozess (422—6), І. Гертеля, Die das Meer austrinkenden Vögel (426—7), F. Branku, Ein Pathenbrief aus dem Jahre 1839 (427—9), О. Зарєцкого, Nochmals die Hillebille (430) і А. Коппа, Die Grabschrift vom schiefbeinigen Bock in Lübeck (431—2).

Hessische Blätter f. Volkskunde hrg. von K. Helm u. H. Herding, Lpzg. 1906, V. Геська етнографія понесла велику страту через смерть Адольфа Страка, якому присвячує К. Гельм коротку але теплу згадку. Як спеціаліст новійшої німецької літератури, заінтересував ся покійник і етнографією і положив на її поли найбільші заслуги. Його заходом повстав союз етногр. товариств і часопись Н. Bl. v. Vk., що так скоро в льокального листка видобула ся на одно з перших місць між часописями, посвяченими загальній етнографії. Як професор виховав кількох зручних етнографів і збирачів і виробив етнографії більше самостійне місце між иншими спорідненими науками. Убуток небіщика відбиваєть ся вже тепер на його органі: статей цікавійших значно менше, інтерес для загальних питань слабший. Звісний внаток народної пісні А. Копп обговорює збірку любовних пісень Liebesrosen 1747 (1—26), де уміщено кільканацять віршів і „angenehme Weltliche Lieder... welche ohne Ärgermiss können gesungen werden“. F. Feiberg пояснює Das nordische Weihnachtfest (26—40) або т. зв. Julfest, про що написав і видав в Копенгазі велику, двотомову працю п. з. Jul (Коп.

---

¹⁾ В 11 замітці доповнює автор тему: Bier in Eierschalen gebraut, в 12-ій: говорячі черепа, а в 13 дає доповнене до праці Sartori, Die Speisung der Toten, спеціально до звичаю команші.

1904, стор. 363—394). Julfest се свято мерців і відповідає католицьким задушкам.

Цікавий етнографічний матеріал видобуває К. Гельм Aus der Wochen-Comoedie des Wigand-Sexwochius (1662) (40—61). Особливо багато заміток внайде тут дослідник диточого життя і його проявів, бо ціла подія обертаєть ся коло поліжницї і її гостей, які порушують, розумієть ся, лише актуальні теми як прим. про няньки, вихованє, плаканє і недуги дитини. При тій нагоді довідуємо ся про ряд звичаїв і вірувань, що і до нинї не стратили своєї сили (в иолудне небезпечно лишати дитину саму, поліжниця не може—прясти, на біль зубів помагають мужеськї сподні, так само як і при розвязаню, порожної колиски не вільно колисати і т. д.). Подібний характер мають дальші дві статейки Енґлерта і Die Fa. A. Енґлерт наводить старий друк з XVII стол. про чарівницї (Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Hexenprozesse, 65—71), Diehl дає доповненє до давнїшої праці, обговорюючи рідкий друк з 1612 р. п. в. Skeletotaphos (Zur Geschichte der Kirchhöfe, 71—75): нотуємо з нього віруванє, що кости мерців помагають на всілякі недуги між иншими на зуби. З тою самою темою вяже ся і розвідка А. Гельвіга, Zwei eigenartige Fälle von Grabschändung (75—82). Автор розказує, що в Грінкраут коло Равенсбурґа трапили ся в 1894 і 1895 р. два збезчещєня гробів; невислїдженїй „злочинець“ вибив в накривнїі трумни невеличку дірку такої величини, що могли влізти ся два пальцї і ніякі слїдства не могли його викрити і сконстатувати, в якїй ціли се зроблено. Гельвіґ думає, що тут розходить ся лише о злочин в наслїдок віруваня, що дотик невинного дитяти помагає на всілякі недуги та недомаганя, і розслїджує усї дотичні погляди. О. Кнооп публікує другу частину збірки: Polnische Dämonen (83—91), а то оповіданя про боруту і його історію з Твардовським, про смока, якого убито мішаниною крейди з сїркою, про смольницю, жіночого духа, що обливає людий смолою і віддає на поталу своїм котам і псам, про полудницю і про білі жінки, що можуть бути або духами покутними або опікунчними. В. Saueг містить статю Oberhessische Dorfkirchen (92—108), R. Wünsch обговорює ширше працю N. Politis'a (Βιβλιοθήκη Μαρσαλλ. Μελέται περί τοῦ βίου καί τῆς γλώσσης τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Атени, 1904, 1348 сторін) в статї Was sich das griechische Volk erzählt (108—124) і наводить звіттам паралелї до наших, північно і середно-європейських поглядів і оповідань. Е. К. Blümmel дає причинки до теми про вплив народної піснї на штучну (Kunstdichtung und Volkslied, 124—133), розслїджуючи жерела поезїй Гейного (Karl I), Dahn'a, Гаупмана (в Ткачах), Грайфа, Mörike і Castelli. F. Kaumanns обговорює докладно один з способів для улєкшеня трудних родів, полягаючий на уживаню

каміння т. зв. 'Αετίτης (Der Adlerstein als Hülfmittel bei der Gehurt (133 - 156) і подає його історію. У відділі дрібних заміток містить О. Schröder, Volkskundliches aus Rheinbessen (157—8) (в Уденгайм святкували до недавня 4/6 — Halfeihtag — на пам'ятку великої градової тучі 1535 р., від якої згнуло около 50 людей і 150 штук худоби), E. Hoffmann-Krauer причиною Das brennende Fastnachtsrad (158), де наводить дві нові паралелі з XVI ст. до звичаю котити запалене колесо, В. Kahle замітку Ein nordböhmischer Junggesellenverhand, Г. Гендінг нотатку Eine neue volkskundliche Quelle aus dem 14 Jahrh. (159—60) а то рукопись Фратра Рудольфа „de officio cheruhyn“ з 14 століття. З під пера того самого автора вийшли ще 2 статейки, Die falsche Braut (161—164) і Zu den Hexenprozessen des Vizedomamts Aschaffenburg (164—5). Відділ заміток замикає А. Ostheide статейкою Medizinisches aus einer Handschrift in Essen a. d. Ruhr (165—7). Належить піднести солідність рецензійного відділу.

Volkskunst und Volkskunde, 1906, IV. Головна вартість часописи в знаменитих ілюстраціях, які долучені майже до кожної статі. Відділ етнографії тим роком багатший і побільшений оглядом L. v. d. Leyen'a, Volkskundliche Mitteilungen (37—9, 48—50, 59, 79—80, 97—8, 127—9), що від тепер буде появляти ся в кождім зошиті і міститиме замітки на біжучі важніші теми в обсягу етнографії. Г. К. обговорює Haaropfer in Teigform (27—8), М. Höfler, Oberbayerische Hochzeitsbräuche (39), G. Leidinger, Eine deutsche Weihnachtspredigt vom Jahre 1416 (123—5). Богато матеріялу, цікавого для етнографіа приносять також статі Кнотта, Kleines Bürgerfest (в честь Максиміліана I), О. Трамма, Bauernschmiedekunst in Franken und den Nachbarkreisen (9—15), А. Blössner'a, Über Kriegerdenkmäler (22—7), А. Vierling'a, Aus Ruhpolding (31—3), Н. Neu'a, Vorbilder heimischer Bauart für Gaimersheim (34—7), J. Groeschel'a, Das Kirchlein zu Zirndorf (53—4), А. Vierling'a, Häuserinschriften in Ruhpolding (65—8), Ільга про Sühnekreuze (75), Ф. Целля про Wachstöcke (94—6) і Г. Бухерта, Denkmalpflege. Heimische Bauweise (99—121).

Das deutsche Volkslied, Wien 1906, VIII. Як в кождім попереднім томі ряд маленьких заміток і матеріялів, в яких не можна здати докладного справоздання, коли не хоче ся, щоби огляд дійшов за надто великих розмірів. Богато музичних причинків, пісень, римів, композицій, звісток про авторів поодиноких народних пісень, діточих римів, коротких співанок, пословиць, заміток про діалект і мову, фраз, матеріялів до історії пісні, заміток про всілякі концерти, представлення, музичні і етнографічні товариства і т. д. Між довгими статейками варті уваги

вказівки І. Поммера, Über das älplerische Volkslied, und wie man es findet (його-ж статі Aus der Lebens- u. Leidengeschichte des Volksliedforschers Dr. A. Werle і Meine Ansicht vom Satze deutscher, namentlich älplerischer Volkslieder), матеріали Е. К. Blümm l'a, Kinderlieder und — Reime aus Wien und Niederösterreich і статя Ф. Шейрля, Der Phonograph im Dienste des Volksliedes. Поммер як член комітету, що займаєть ся збиранем народної поезії в Австрії, містить п. в. Das Volkslied in Österreich квестіонар для збираня народніх пісень і пояснює головні квестії, які кождий збирач повинен розуміти (прим. що то є народна пісня). Крім оригінальних статей, приносять часопись значне число передруків, що мають спеціальну вартість для дослідників народних пісень. — — —

Der Volksmund. Alte und neue Beiträge zur Volksforschung hrg. von F. S. Krauss. Leipzig, 1906. Від 1906 р. почав видавати незвичайно рухливий етнограф, др. Краус, нову бібліотеку, присвячену старшій і новійшій фольклористиці. Видавець поклав собі за ціль видобувати на верх старші, недоступні, забугі або вичерпані збірки і оголошувати нові, в формі приступній для усіх читачів, не лише для спеціалістів. До тепер вийшло вже 11 томів, з того 6 в 1906 р. Кождий томик має відповідне вступне слово, а деякі також невеликі, звичайно аркушеві статейки на порушені в книжці теми. Як перший том вийшла стара збірка Чішки: Oesterreichische Volkslieder mit ihren Singweisen gesammelt von F. Tschischka und J. Schottky, nach der 2 verbesserten und vermehrten Auflage hrg. von F. S. Krauss (XXIII+160, 80). В 2-ім томі видано першу частину збірки анекдотів 16 столітя, а то Монтана: Deutsche Schwänke des 16 Jahrhunderts hrg. und bearbeitet von E. Blümm l und J. Latzenhofer. 1. Der Wegkürtzer des Martin Montanus (1557) (1906. XIII+134). Другу частину збірки, до якої призначено Jakob Freys Gartengesellschaft (1556), уміщено в 5-ім з ряду томі. Анекдоти подано в сучасній літературній мові, але в скороченю з пропущенем драстичних місць: сороміцькі оновідання наведено лише в змісті. На 3 том вложили ся Ausseer und Ischler Schnaderhüpfel і Vierzeiler aus dem bayerisch-österreichischen Sprachgebiet. Mit Singweisen gesamt. und hrg. von E. Blümm l und F. S. Krauss (1906, IX+160). До збірки додано покажчик паралель і статейку: Der Schneider im Vierzeiler. 4-ий том містить Oesterreichische Volksmärchen von F. Ziska і Kinderlieder und Kinderreime aus Niederösterreich. Neu herausg. und eingeleitet von E. K. Blümm l (1906) (діточі пісні зібрані Wurth'ом мають також молитви, рями на стани, т. зв. Abzählreime і язикові вправи), 5-ий: Altägyptische Sagen und Märchen. Deutsch. von A. Wiedemann (1906, VIII+153) (між иншими

казку про двох братів і короля Рамсініта). В 1907 році появили ся отці томи: 7—8) *Apologe des Bernardino Ochino*. Eingeleitet und herausg. von Karl Amrain (XXV+275). 9—10) *Der Zigeunerhumor*. 250 Schnuren, Schwänke und Märchen von F. S. Krauss (XVI+235). 11) *Das alte Faustbuch*. Auf Grund der Ausgaben von 1587, 1599 und 1674 und anderer Quellen jener Zeit in neuer (sachlicher) Anordnung der Sagen bearbeitet und hrg. von A. Holder (с. 160).

Сього року (1908) почали виходити дві нові етнографічні бібліотеки, видавані Е. К. Blümm'l'ом в накладни Людвіта: *Quellen und Forschungen zur deutschen Volkskunde* (Відень, 1908, до вересня 4 томи) і *Futilitates. Beiträge zur Volkskunde* (Відень, 1908, до тепер 2 томи). Будуть в свій час обговорені.

До дальшого огляду відложено для браку місця справозданє в часописи *Anthropophyteia*, видаваної в Липську Ф. С. Кравсом (до тепер 4 томи).

Wallonia, 1904, 1905 (XII, XIII). В 13-ім річнику варті згадки статі і матеріяли О. Colson'a, *Les sortilèges et maléfices dans la tradition populaire* (37—53), L. Roger'a, *Chansons populaires recueillées à Prouvy-Jamolgne et à Vonêche, pres Beauraing* (54—8), N. Cuvellez'a, *Les grandes marguerites de la Saint-Jean*, J. Lemoine'a, *Contes populaires du Hainaut* (233—6) і J. Dewert'a, *Les sonneries de cloches pendant les orages* (237—9), де обговорено звичай дзвонити, щоб відігнати бурю і подано кілька написів на дзвонах.

Volkskunde. Tijdschrift voor nederlandse folklore, 1904, 1905, XVI, XVII. Богато сирового матеріялу під сталими заголовками. С. v. de Graft описує *Nog eens palmpaschen* (далі 1—6), А. De Cock звичай *Schavakken vangen* (7—10). С. de Vooyс оголошує *Het exempel „van enen scaepsherde* (11—13), А. De Cock, *Spreekwoorden en zegswijzen afkomstig van oude gebruiken en volkszedes* (13—17, 28—33), *Volksluim met betrekking tot huisdieren* (25—27 (оповіданя, загадки), *Spreekwoorden en zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk* (28—33, 68—74, 107—112, 139—146), 173—182) (про упавшу дівчину, про вагітну жінку — дитину під серцем носити, — про молоду жінку, про матір, про вдову, про стару бабу, про вигляд жінки), *Volkliederen* (63—7, 150—4). G. I. Boekenooen, *Nederlandsche sprookjes en vertelsels* (18—23, 53—63, 95—106, 168—173). С. van de Graft подає *Eenige gebruiken op het eiland Schouwen* (41—5, 128—131) між тим дещо про похоронні звичаї (обертанє образів і зеркал в хаті, де лежить мерлець), А. De Cock, *De ware geschiedenis van Blauwbaard* (75—80), I. Teirlinck, *Het wondersprookje van Bartelomees* (217—228). Крім того маємо тут

багато матеріалів про дітий (прии. Cоск, Wijsspelletje, 148—150, Verstoppertje spelen, 155—6), про пошанованє природи (Cоск, Eerbied voor der natuur en haar verschijnsels, 45—53), про новорічні звичаї (164—8), про велику силу соли (Cоск, Het zout in't volksgeloof en volksgebruik (201—216 — сіль відганяє дідьків і чарівницї, хоронить перед уроками, має своє значінє в народній медицині і в часї непогоди та пожару) та про всілякі повір'я.

Revue des traditions populaires, 1906, XXI. Дуже багатий етнографічний матеріал, особливо в відділах під сталими заголовками: Оповіданя і легенди і преісторичні перекази (NN. 147—163), оповіданя і легенди з Foujères (1—7), з Haute-Bretagne (39—49), арабські оповіданя і легенди (NN. 710—24), оповіданя про Наполеона (N. 18—19), пісні з Haute-Bretagne Sebillot'a (N. 1—29), відділ Le Peuple et l'histoire (19—26), де м. и. оповіданє про Козаків в Ліж, що в'їли дитину, La Mer et les Eaux (N. 316—9), далі медичві пересуди (N. 93—119), весільні звичаї (N. 26—7), матеріали з Basse-Bretagne (21—38), Haute-Bretagne (77—80), про метеори і т. д. Вкінці статї R. Basset'a про зеленіючу палицю і A. Harou, Mythologie et folk-lore de l'enfance (11—12).

La Tradition, 1905, XIX. До занотованя збірка A. Harou, Traditionnisme de la Belgique (37—9, 65—76, 99—103, 131—9, 164—8, 193—5, 269—76, 297—300), I. Rougé, Traditionnisme du Bas-Terroir Tourangeau (161—3, 225—7) і N. Tolb, La femme russe (277—80): звістка про відчит писательки Адам. Пова тим багато звісток і матеріалів, оповідань, анекдотів, легенд, пісень, описів звичаїв (прич. похоронні звичаї у Ескімосів, 83, про копанє керниць на Сахарі, 109 і д., про жите в Японї, про японський театр) і обрядів і т. д.

Archivio per lo studio delle tradizioni popolari. Від 1903 року до кінця 1905 появил ся лише 3-ній зошит 22-ого тому, 23 том вийшов аж 1907 року. (23) M. Belli оголошує Magia e pregiudizii in P. Vergilio Marone (1—23, 145—165, 267—90), E. Filipini, Alcune leggende popolari di Pavia e dei suoi dintorni (24—39), G. Ferraro продовженє статї Un libro di exorcismi del 1616 (40—68), D. Carraroli, Leggende, novelle e fiabe piemontesi (69—83), L. Bonfigli, Un mazzetto di stornelli gensanesi (84—98), S. Raccuglia, Canti popolari siciliani (99 і д. — далі). E. Milano, Usi noziali piemontesi (166—171), A. Balladaro, Due centurie di proverbi veronesi (172—183), A. Camilli, Filastrocche fanciullesche di Roma (189—205), R. Castelli, Leggende bibliche e religiose di Sicilia (211—223, NN. VIII—XIII), S. Panareo, Indovinelli salentini (236—44), Milano, Leggende popolari piemontesi (299—305), I. Cella,

Cantilene popolari e fanciullesche usate a Cherso (310-15), S. Raccuglia, Leggende plutoniche in Sicilia (337-342), A. Fabrizio, Saggi di folk-loro salentino (384-98), G. Pitré, Novelle popolari toscane (399-420), F. Valla, Leggende popolari sarde (421-29), обірки пісень і т. д.

В 3 зошиті 22 тому за 1905 рік уміщені статі: A. Massara, Usi nuziali dell' agro novarese d'una volta e d'adesco (289-300), G. Ferraro, Novele popolari sarde (301-9), N. Zingarelli, Stragemmi leggendarii di città assediate (310-2), S. Raccuglia, Leggende popolari acitane (313-32), A. Zenatti, La letteratura del popolo italiano (343-50), P. Fahbri, Canti popolari raccolti sui monti della Romagna Toscana (351-61), A. Ballardoro, Novelline del contado veronese (369-84) і C. Calandra, Canti popolari raccolti a Frasso Telesino (385-92).

Folk-Lore, 1906, XVII містить м. п. статі: A. B. Cook, The European Sky-God, W. I. Pocock, Cat's Cradle (73-93) з образками вселяючих забав при помочи шурків, A. Novitt, The native Tribes of Sout-East Australia (174-89), N. W. Thomas, The Scape-Goat in European Folk-lore (258-87), Clodol, Some English string Tricks (351-74), L. W. Faraday, Custom and Belief in the Icelandic Sagas (387-426) і W. L. Hildburgh, Notes on Spanish Amulets (454-71).

4. Фолькльорні часописи поодиноких територій.

Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde, Breslau 1906, VIII. З незначної, провінційної часописи виробили ся Записки на дуже поважний орган, що дорівнює навіть більшим журналам по фаху. Се видно найліпше з 8 річника (15 і 16 зош.), який тут обговорюємо. Для нас найбільше інтересна розвідка проф. Нерінга, Die russische Volkserik (3-18), що зачала ся друкувати в попереднім томі. Автор розсліджує в ній генезу билинної поезії і обговорює головні теми в звязи з орієнтальною і західно європейською словесністю. Нерінг стоїть на порівнянім становищі і з того боку розглядає деякі мотиви билин: головно одначе займаєть ся історією розслідів реферуючи найважніші праці з того обсягу. Що записки вийшли вже поза границі своєї території (йдучи мабуть за голосами німецьких етнографів Дітеріха, Штрака і н., що пропагують поглиблене програм місцевих органів і сильніше узгляднюване порівняних і загальних тем), про се свідчать і дальші розвідки. Так пише В. Г. Фогт про Ісландію і її людність (Die heutigen Isländer, 18-48) маючи на увазі познакомити читачів з мало знаним а інтєресним краєм. Обговорює тому об-

ширно літературу предмету, а відтак маює характер Ісландців, їх гостинність, світогляд і сучасне політичне та культурне положенє. Між иншим стрічаємо тут і замітки про народну поезію. Г. Магнус подає статю *Die plastische Auffassung der Gebärmutter in der Volksmedizin* (49—67), в якій пояснює причину того, що нарід представляє собі матицю в формі звіряти і то звичайно в виді крета. К. Ольбріх докидає кілька доповнень до своєї статі *Die Freimaurer im deutschen Volksglauben* (78—72), уміщеної в 12-ім зошиті Записок. С. Френкель наводить *Aus orientalischen Quellen* (72—73) кілька невеличких заміток. Довідуємося з них, що вже в книзі пророків згадується про виліванє олова в чарівничих цілях та що вже в старім Завіті занотовано приношенє жертв (вотивів), наслідуючих людські члени. Інтересна звістка класти меч між мужчиною а жінкою; на знак, що між ними не мало прийти до фізичної любови [А. Стенцель (*Z. d. Morgenh. Ges.* 40, стор. 523) видів в тім індійський вплив; згадує про се J. Grimm в *Deuts. Rechtsaltert.*, I, 4 вид. стр. 232.] Він був знаний і у Жидів і згадується в апокрифічній хроніці пророка Мойсея („Мойсей згадав на Божий завіт і не зближився до неї, лише положив меч між нею а собою і не згрішив з нею“ — *Freudenthal, Hellenistische Studien*, II, 172). Неструджений Кнооп інформує далі про віруваня і звичаї куявських Поляків (*Aberglaube und Brauch aus der Provinz Posen*, 74—87); наводимо дещо як паралелі до наших вірувань. Коли мерлець отворить очі і спогляне на кого в присутних, то той умре. Тому треба мерцєви завсїди примикати очі (N. 71—3). Умре хтось в родині, коли тіло мерця не зіштвиїє (74), або земля на гробі потахне (N. 76) або гріб западеться ся одного боку (N. 77), або коли похоронний похід стріне віз, наладований гноєм (N. 78). Щоби не „викликати вовка в ліса“, не вільно своякам дотикати ся віка труми (N. 75) і не вільно нести домовини на цвинтар (N. 80); в тій цілі треба поперекладати в хаті крісла, на яких стояла домовина (N. 79, 112). Смерть дає про себе знати пуканєм (81, 92), передчутєм (83), скомлінем (84) або якимись спеціальними знаками, прим. ударом стоячого годинника (82). Часами показує ся таки явно (93). Коли є в хаті мерлець треба прислопювати зеркала (N. 95, 100) і заставити годинник (107), а не вільно вязати вузлів, бо небіщик не буде мати спокою (N. 99). Через 3 вечері, сходять ся при мерці люди, передовсім сусїди, без запросин, молять ся за душу покійника, а відтак пють і їдять, гощені домівниками (N. 103, 104). До труми вкладають ся гроші (N. 105, 106), а трумпу прибивають ся сильно, щоб мерлець не вертав на землю, одначе не желїзними цвяхами (N. 110, 111). Аби мерці задержати в гробі виносить ся його ногами через двері (N. 113): вертати може лише жінка, щоб остерегти

чоловіка перед смертю (N. 126). П. Клемєнд подає Schlesische Hirten-Rufe, -Sprüche und -Lieder (87—92), пастор Heyn, Die Flurnamen von Mollwitz, Kreis Brieg (92—95), P. Dittrich, Orts- und Flurnamen der Leobschützer Gegend (95—96), T. Stäsche, Bäuerliche Hochzeitsbräuche im Kirchspiel Klein-Ellguth, Kr. Oels, um Mitte des vorigen Jahrhunderts (96—105). I. Кляппер оголошує (Zur Volkskunde Oberschlesiens, 105—114) збілочку вірувань про змору (1), потопельника (2), гірського духа (3), блудні огники (4) і чарівництво (5) та дещо про смерть та звичаї в свята (пеленок не вільно вішати на вітер, бо діти будуть кричати, бажане умираючого треба сповнити, мерця виносить ся в хати головою і отвирає ся вікна і двері, аби душа могла вийти). Dr. Kühnau розсліджує льокальні перекази, звязані з іменем „золотий осел“ (Der „goldene Esel“ zu Reichenstein. Sagen, Ursprung des Namens, der Ausdruck „Esselfresser“ (114—140). Льокальні теми порушують також статі Г. Бергера, Der Hungerturm von Priebus (140—2) і С. Люстіра, Heidenwerfen (142—4). П. Дрехслер оголошує Breslauer Küchenzettel aus dem Jahre 1732 (144—152), F. Graebisch, Ein schlesisches Gedicht über die Tiroler in Zillerthal (154—5). Статейка Т. Siebs'a, Rübezahl (156—7) вакінчує поважний склад 15 вошата. XVI. Працю Вегухова пригадує не в однім розвідка М. Брие, Der germanische, insbesondere der englische Zauberspruch (1—36). P. Feit доповнює свою статю Das deutsche Volksrätsel (37—40) і наводить кілька пісень з загадками. Він же оголошує Wirtshausschilder (40—43); М. Hellmilch, Flurnamen, Familiennamen und Torsaulen in Boyadel, Kreis Grünberg (43—60), П. Дрехслер, Flurnamen aus dem Kreise Sprottau (60—62). I. Кляппер містить дві малі замітки Esselfresser (63—5) і Zur Rübezahlforschung (65—66). Безперечно цікаву тему оброблює К. Ольбріх і дає Beobachtungen über den schlesischen Bauerngarten (66—84). Богато свіжого матеріялу до погляду, що мерці являють ся по смерті між людьми, містить статя Kühnau'a, Umgehende Seelen (84—105); автор займаєть ся і душами, що показують ся в людській постаті і душами, що прибирають постать звірят. При тім дає звістки про місце перебуваня духів, час, коли являють, і по що вертають на землю. До річника додано портрет проф. Нерінга, що святкував 1906 р. 50-літній ювілей свого докторату.

Blätter des badischen Vereins für Volkskunde (Freiburg i B. 1906) і Mitteilungen des Vereins für sächsische Volkskunde (1906, IV) будуть обговорені в найближшому огляді.

Zeitschrift des Vereins f. rheinische und westfälische Volkskunde, III, Elbefeld 1906, робить також великі по-

ступі і визначаєть ся великою різномордістю і що дуже мило вражає свіжістю і запалом неофіта. Проф. А. Wiedemann отвірає річник статье Mumie als Heilmittel (1—38), яка порушує дуже цікаву тему і представляє значну вартість задля вхиснованя численної літератури. Г. Міхель описує Brautkrönchen aus der Gegend von Trier (39—44), Weimann т. зв. Naunenbaum (45—9) а К. Prümer, Altdortmunder Gebildbrot und Gebäck (49—54). Сирий матеріял оголошують Th. Ehrlich (Aus dem Sagenschatze der Vordereifel, 55—9), О. Шель (Liebeszauber und Liebesorakel im Bergischen 60—66), К. Wehrhan (Lippische Kinderlieder, 66 і д.) — „языкові виправи“, тайна мова, приспівки до поодиноких святих, рими, проповіді і молитви —, Н. Schönhoff (Hundert emsländische Pflanzennamen, 124—131), S. Weidenbach (Sagen und Geschichten von Mesenich an der Mosel, 138—146) [льокального змісту], Н. Ihren (Eifeler Sprichwörter und Redensarten, 151—9), G. Löcher, Drei Erzählungen aus Volksmund, 165—6), Lochner v. Hüttenbach, Kinderlieder aus Elten, 221—225) і Th. Ehrlich (Volksrätsel, 226—7). Ессей містить статью Volksetymologie und Volkskunde (78—79), К. Prümer описує Westfälische Osterbräuche (80—1) і подає весільні повіря (Westfälischer Aberglauben, bezüglich Freien und Hochzeit, 81—82) Він же дає кілька заміток про хрестини в Вестфалії (82—3). I. Müller описує звичай званий Furren (83—4), полягаючий на тім, що особу святкуючу уродини звязуєть ся і містять дві нотатки Schäälen Zacheies (85—6) і Die Pek (86) — хлопці кидають зернята не на землю, а в других. К. I. Ley виступає, мабуть по раз перший, ві статью Zur Bedeutung der Wörter raitmeister, hauberg und jahn im Siegerlande (97—109). Пильну увагу звертають співробітники часописи на студії над дітьми. Крім висше означених статей і збірки матеріялів Sander'a з Hünxe (109—118) маємо тут розвідку Маркграффа, Mutter und Kind in den Weistümern des Mosellandes (118—24), де обговорено час вагітності жінки, звичаї по уродженю дитини і при хресті і відносини між матірю а дітьми в пізнійшім віці. Fassbender містить Das Burscheider Pflingstlied und anderes (131—8), Ф. Каппель описує Volksgebräuche in der Karwoche und um Ostern an Rur und Maas (146—151). Печиву присвячені статі Т. Ehrlich'a, Mittelrheinische Gebildbrote (159—161) і М. Höfler'a, Peters-Kuchen (161—4). Незвичайно плодovitий Blümmel не забув обіслати і гої часописи і дав аналізу метру пісні Ich liebe dich, so lang' ich leben werde“ (177—190). Більшу вартість представляють дві розвідки Ф. Каппеля Schildbürgerstückchen und Orneckereien im Selfkant (190—200) і П. Сартори, Zur Volkskunde des Regierungsbezirks Minden (200—210, 289—296); в по-

слідній подано матеріяли про чарівницї, вовкулакїв, демонів, вічного Жида, горючого смока, блудні огники, змору, збіжєвих духів, карликів, скарби, дзвони, дїдьків, духів, страхів і т. д. Матеріяльна етнографія заступлена статями І. Шреїбера, *Die Wollindustrie zu Dudeldorf* (210—216), В. Песслера, *Das altsächsische Bauernhaus in der Rheinprovinz* (272—82) і О. Шелля, *Das bergische Haus und seine Zukunft* (282—288). Д-р. Нюсер подає *Einiges über Schauspiele und Volkshelustigungen in Warburg in vergangener Zeit* (216—221), до чого навязує і досить обширна розвідка Я. Ремпа, *Zur Geschichte der Kölner Fastnacht* (241—272). В відділі малих заміток оголошено крім того кільканацять причинків до народної медицини, трохи пісень і деякі повіря та звичаї. Передруковано і тут знаий квестіонар Гельвіга про кримінальні віруваня. Рецензійний відділ, хоть богатий, не видвигнув ся ще на одно з перших місць, показчик тем улєкшує значно користованє книжкою.

Mitteilungen und Umfragen zur bayerischen Volkskunde, 1906, N. F. 5—8. Уміщені статї А. Веєкер'а, *Eine Pfälzer Burschenschaft* (33 і д.) і Ф. Веунслаг'а, *Beiträge zur Geschichte des Volksrätsels* (37—9, 41—5) — про загадку Einbein, Zweibein, Dreibein und Vierbein — статя про народні пісні, про значіне топографічних назв, дещо з діалектольоїї і справовданя.

Beiträge zur Volkskunde der Provinz Posen hrg. von O. Knoор u. A. Szulczewski, Lissa, 1906, II, містять розвідку А. Шульчевського, *Allerhand fahrendes Volk in Kujawien*, де поданий вибір оповідань про музикантів, жебраків, розбійників, циган, чарівницї, дїдьків і т. д.

Beiträge zur Volkskunde, hrg. von E. Mogh, Липськ, 1906—1907. В 1907 р. появиля ся як 3 зошит друга частина збірки В. Ільгової, *Maltesische Märchen und Schwänke*, що містить числа 76—139, як 4 зошит праця А. Коппа, *Ältere Liedersammlungen*, що містить 1. *Sächsisches Bergliederbüchlein* і 2. *Der Frau von Holleben* (geb. v. Normann) *Liederhandschrift*. При тій нагоді згадаю, що заходом саського етн. товариства вийшла поважна збірка переказів п. з. *Sagenbuch des Königreiches Sachsen* von Dr. Alfred Meiche (стор. LXXV+1076).

Mitteilungen aus dem Verein d. Königl. Sammlung f. Deutsche Volkskunde zu Berlin. В 1906 р. появил ся четвертий зошит другого тому, де крім ілюстрованого справовданя уміщено 3 статї, Г. Преена, *Eine Wallfahrtswanderung im oberen Innviertel mit Berücksichtigung der Löffelopferung* (168—186), Н. Фөрстер'а, *Die Frauenkopfracht der Vierlande* (187—200) і Н. Мюллер-Брауел'а,

Mitteilungen zur Bardowiker Trachtenkunde (201—216), усі три багато ілюстровані.

Schweizerisches Archiv für Volkskunde, Basel 1906, X. Незвичайно цікаву тему оброблює В. Freiler в статі Die Holz- und Kohlentransportmittel im südlichen Tessin (1—21), яку прикрашено 47 фотографічними знімками і пляном. Автор обговорює усі способи уживані для транспорту, переносення і перевозення дерева, пнів і галузок в гористих альпійських околицях Тессіну. Хто бачив аналогічні способи наших гірняків, Гуцулів та Бойків, подивує ся, коли знайде їх пераз в дуже лише незначними змінами в Швайцарських Альпах (стягане дерев на плечах, далі при помочи шнурів причіплених до вбитих в дерево гаків, на саночках, на возах без задніх коліс і т. д.). А. Hellwig дає розділ в етнографічній криміналістиці і обговорює Die Beziehungen zwischen Aberglauben und Strafrecht (22—44). Автор є горячим прихильником узгляднюваня етнографії в судейській і правничій практиці та теорії і посвячує тій темі багато уваги. Його дуже цікаві і свіжі статі в Zeitschrift f. vergleich. Rechtswissenschaft і в Archiv f. Kriminalanthropologie und Kriminalistik заслугують на як найбільше розширене у нас, а що найменше на докладніше обговорене, тим більше, що в неоднім дотикають спеціально України. В цитованій висше статі дає автор приміри, як часто забонність дає привід навіть до страшних злочинів, убийств, нападів, насилувань, крадіжи, підпалу і т. д. і робить інтересованим уваги, як заховати ся в деяких ситуаціях. А. Milliod оголошує Un livre de meige vaudois (44—58), А. Rossat продовжене поеми Les Paniers (59—82). В докінченю розвідки S. Meier'a, Volkstümliches aus dem Frei und Kelleramt (83—95) дістасмо опис деяких свят (Зелених свят, Св. Трійці, коли святять сіль, Божого Тіла, Серця Ісусового, Марґарети, Шкапліра, Вознесеня Богородиці) і релігійних звичаїв (покроплюване бураків свяченою водою, т. зв. Rosenkranzfest, устанвленого мабуть на памятку страшної пошести на худобу, празника, вадушок і т. д.), які в части чисто льокальні. Dr. Heierli публікує Sagen aus dem Kanton Appenzell (121—134) (про вандрівних школярів, проклин жebraчки, потвори, горючих духів, самоубийників, подорож до пекла, чарівницї, дідьків і т. д.), А. Rossat, La Chanson du Guet de nuit dans le Jura catholique (135—143). А. Zindel-Kressig описує Ältere Kinderspiele aus Sargans (143—151): 1) Faulballen, 2) Röschenfaulhallen, 3) Zigerlen — самі забави з мячем —, 4) Das Hü-um- oder Bummelspiel, 5) Das Gaisgügis, 6) Das Geissen — забави полягаючі на киданю камінем —, 7) Das Himmelsteigen, 8) Teufelsketten-Spannen і 9) Ich will ein armes Tierchen sein (оперте на перегонах). Забави спеціально місцеві

і вийшли вже з уживання. Е. К. Blüml подає Volkslieder aus der Schweiz (152—161), або докладніше три пісні з Андена (про загублену доньку, бідне весілля і св. Отилію), старинну пісню з 1619 р. про фарби і деякі пісні, виняті з летучих листків з часу ок. 1800 р., що переходили між паперами Улянда в університетській бібліотеці в Тібінген. Е. Buss порушує знов тему хлопячих організацій і описує їх „збитки“ і звичаї (Volksjustiz der Nachtbuben im Kanton Bern, 162—166). Е. Wymann оголошує Rezepte aus Uri von 1716—1724 (167—172, 267—274), Zindel-Kressig, Volkstümliches aus Sargans (209—228) (дім, обістя, свято при закінченню будови, звичаї школярів, залицаня хлопців до дівчат, стрілецькі товариства парубків, Різдва, Новий Рік, Запусти, всілякі свята). А. Ihten присвячує статтю описови годівлі конопель і льону (Flachs i Hanf, 223—61). Н. Moesch описує старий обхід Маланки, полученій з перебираєм (Das Klausen in Urnäsch, 262—266). В малих замітках подає I. Ertmann деякі звістки про мерців і духів, між иншим згадує про звичай сторожити при мерці і забавляти ся при тім грою в карти (96—7); Гельвіг публікує квестіонар про кримінальні повіря (Umfrage über kriminellen Aberglauben, 104—6), Гофман-Краєр про домівників (107). Поза тим уміщено багато дрібненьких звісток про деякі вірування, звичаї, замовлювання, вороженя, скиданя вугля, одіж, імена, танечні пісні, будівлі і бібліографію швайцарської етнографічної літератури за 1905 р. (E. Hoffmann-Krauer, Bibliographie, 113—120).

Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen, 1906, VI. I. Hoffmann, Die Schul und Lehrerhältnisse auf der ehemaligen Jesuiten und nachmaligen K. k. Studienfondsherrschaft Schurz (3—24). У відділі Mundartliches und Abergläubisches повіря Aus Irschings und Umgebung im Bezirke Stecken (25—32, 191—6): як виганяють корови по раз перший на пашу припинають їм червону бинду до хвоста, щоб люди не вrekli, сорока віщує смерть, також народна медицина і прогностики. Др. Е. Лянгер малює Adlergebirgselend (66—70). Далі опублікований Das älteste Braunauer Stadtbuch vom Jahre 1903 (77—176, далі буде) з великим числом імен і прізвиськ. У відділі Sagen aus den deutschen Orten (177—190) оголошено 20 переказів: про чорного пса, чорну свиню, заклятих духів, заклятий пліт, про водних духів, про духа задрісної жінки, про бочку з огняними очима, блудні огники і т. д. Далі йдуть Hexengeschichten з Патерсдорф (199—200) і з Zöllnei (200—4), Weihnachtsgebräuche in Hilbetten (205—7), історичні пісні (про внесене панщини), любовні, релігійні (208—28), між ними багато G'stanzeln се-б то коломинок. Між по-

вірями багато паралель до наших вірувань, приміром робити хрест при краянню хліба, віра, що діточий палець помагає злодієви.

Beiträge zur deutsch-böhmischen Volkskunde за 1906 рік не появили ся. В 1907 р. вийшов 7-ий том з працею Фр. Ессера, Die Beziehungen zwischen Heimatarbeit und Boden (Прага, стор. 136+23 карт). В 8-ім томі за 1908 рік уміщено збірку Г. Юнгбауера, Volksdichtung aus dem Böhmerwalde (стор. XXXVI+236+ноти і образи), на яку складаєть ся репертуар кількох співаків, шнадаціфлі і деякі балади (Kindesmörderin, Der Mord im Hödlwald, Der Vatermörder, Wilhelmine). В передмові обговорюєть ся питання, що то народна пісня і які її відносини до штучної.

Unser Egerland (Егер, 1906, X) містить статі John'a, Ländliche Bauten aus dem Egerlande, Шіпека з обсягу діялектології, Köferl'a про Sonn- und Montag im Volksglauben, А. Ернста, Ueber Tracht und Art des Egerländers, Нубер'a про карльсбадські віруваня. Окремо видано імпазантну з етнографічного боку збірку про Карльсбад (Karlsbades Heft) з багатьма ілюстраціями і таблицями. Зміст збірки дуже багатий. Наперед йдуть загальні етнографічні замітки про Карльсбад, а особливо про спосіб лічення і купаня від найдавніших часів, відтак статі (Гібнерової) про віруваня, про молодіж, школи, почти, гостинницї, про заосмотрюванє Карльсбаду в мясо з поч. XVII в. (Н. Messner'a), про назви домів і прізвища між 1830—1880 (І. Гофмана), ліси, поживу, напої, весільний пир (І. Г.), про будинки (їх склад, пляни), костели, хрести, замки, городи (Гофмана), про одіж (Його-ж), прикраси (І. Г.), украшенє хат (І. Г.), звичаї ремісників, гірняків, задусти, про повіря і обряди. Збірка кінчить ся розділом про народну творчість, де подано м. и. трохи анекдот і ноти пісень.

Der Sammler. Beilage zum Schärddinger Wochenblatt, 1905, 1906. Маленька часопись і маленькі замітки переважно культурно-історичного змісту.

Mitteilungen zur Volkskunde des Schönhengster Landes hrg. v. A. Czerny u. Dr. F. Spina, 1905, 1906, зі всупнуою статьею Спина, Was wir wollen, містять багато сирового матеріалу.

(Кінець буде) ¹.

---

¹) Реєстр обговорених часописей в цілім сім огляді буде поданий при докінченню, в т. LXXXVI.

Бібліографія

(рецензії та справоздання).

Grassl Anton — Herodot als Ethnologe. Ein Beitrag zur Geschichte der Völkerkunde. Dissert... Сульцбах і О., друк. I. E. Seidel, 1904, стор. 78.

Від давно вже обговорюють ся живо питаня, яку вартість мають звістки Геродота, а спеціально його замітки географічного і етнографічного змісту. Коли більшість учених прикладає до них велику вагу і величає критичність, бистрий дар обсерваційний та глибокий змісл етнографічний автора, не вагаючи ся як Пельман назвати його історію твором „з виразною етнографічною тенденцією і великим розумінєм етнольоґічних ріжниць“¹⁾, то інші, починаючи від старого Плютарха, відносять ся до його з більшим або меншим недовірем і не приписують великої вартости ані його географічним ані етнографічним даним.²⁾ Острій критиці піддав його Сейсі в праці *The ancient Empires of the East*, а Бергер в *Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen* (Липськ 1887) відсудив його від назви геоґрафа в сучаснім розуміню і „батька геоґрафії“. Новіші праці поправили значно репуґацію Геродота як геоґрафа³⁾, одначе етноґрафічні звістки стрічали ся таки з недовірем. Ніхто инший як сам батько етнольоґії, Бастіян⁴⁾, злегковажив його резуль-

---

¹⁾ Poelmann H., *Hellenische Anschauungen über den Zusammenhang zwischen Natur und Geschichte*, Липськ, 1879, стор. 37.

²⁾ Грушевський М., *Історія України Русь*, Львів 1898, т. I, стор. 46, 356 і д.

³⁾ Прим. Hauvette, *La Géographie d' Hérodote* (*Revue de philologie de littérature et d' histoire anciennes*, Париж 1889). Праці Брауна, Міщенка, Myres'a і т. д.

⁴⁾ Bastian A., *Die Vorgeschichte der Ethnologie*, Берлін 1883, стор. 3.

тати і назвав їх поверховними; на його гадку робив Геродот „*pur gelegentliche Seitenblicke*“ в область етнографії і інтересував ся „варварськими“ народами так, як може ними цікавити ся звичайний гандляр невільниками.

Грасль бере проте на себе важну задачу очистити Геродота в закиду поверховности і „дилетантизму“, збити скептичні погляди учених на його етнографічний світогляд і доказати, що його дані віродостойні і приносять йому честь як етнографови. Автор іде навіть дальше, як дотеперішні дослідники і видять в Геродоті батька етнографії, якому знані були усі області сеї „нової“ науки, а навіть такі погляди, які стрічаємо хіба у новітших учених. Переважно уважано усіх попередників Страбона лише принагідними збирачами, що тільки для певної ціли наводили деякі етнографічні звістки, але ніколи не мали на увазі цілого роввою, фізичного і душевного, якогось племенн. Riehl¹⁾ зачинає рівно ж від Страбона ряд етнографів, хоч дехто відсуває народни етнографії ще ближше до наших часів.

Автор розслідує наперед фізичні проблеми етнології у Геродота, його антропогеографічні погляди (особливо ж приписуване великого впливу кліматичним відносинам), гадки про людей взагалі і про раси, між тим і про нині „популярних“ пігмеїв, а далі широко розводить ся над психічними проблемами, себто над його поглядами про культуру, будівництво, одіж, прикраси, зброю, ремесла, торгівлю і способи комунікації, про родину, суспільність, право, мораль, звичаї і вірування (докладніше про похоронні обряди), релігію, мови, науку і штуку, та характеризує їх вартість.

Метода Геродота порівнююча, як се вже замітив Гервінус тому 70 літ²⁾, добачуючи у нього: „*eine Art von Parallelismus, weniger im Historischen, als im Ethnographischen, Geographischen und Naturgeschichlichen*“. Свої приклади і описи вяже він завсіди в вказівках на схожости і ріжниці і, що важнійше, стараєть ся завсіди дошукати ся їх початків та причин повстаня. Так приміром порівнує він радо одіж поодиноких народів і їх средства до житя, а найрадше і найчастійше всілякі звичаї, обряди і степеня та обяви культури. Пильну увагу звертає він і на чисто фізичні прикмети, як приміром на зріст і барву волося та тіла і розріжнює вже три раси: білу, чорну і темну (*μελαχροτες*). Займаєть ся також і біологією, одначе фізичним прикметам не признає так важного впливу на творене як духовим. Приймає проте в противен-

¹⁾ Riehl W. H., Die Volkskunde als Wissenschaft in Kulturstudien aus drei Jahrhunderten, Штутгарт, 1859, 2 вид., стор. 207.

²⁾ Gervinus, Gesammelte kleine historische Schriften, Карльсруге 1838, стор. 103.

стві до Анаксимандра з Мілету погляд в мітичне автохтонне походження чоловіка. Знав також Геродот різницю між культурними і первісними народами, пинішними „Natur- und Kulturvölker“.

Ті обставини вистарчають авторови до того, щоб назвати Геродота великим писателем, що приписував етнографії дуже високе і поважне значіне. І справді їх аж надто, щоб докавати, що Геродот інтересував ся етнографією. Одначе тим самим не рішене ще питане, чи він свідомо порушував деякі етнографічні питання, і мені здаєть ся, що автор зайшов таки за далеко, зробивши з Геродота творця так скомплікованої науки, як етнографія.

З. Кузеля.

Sprawozdania grona s. k. konserwatorów Galicyi wschodniej. № 52—63. Л. 1908, ст. 27.

Сей зошит починаєть ся посмертною згадкою про Вл. Пшибиславського, автора „Repertoryum zab. przedh.“ і дослідника городища в Городниці над Дністром. Само ж справоздане обіймає дві консерваторські секції, передісторичну і історичну. В першій здає справу др. Сзмірадакий про знайденого в осени 1907 р. в Старуні коло Солотвини мамута зі шкірою. В староалювіяльній верстві долини Бистриці стрінено шутровище, змішане з знаменито збереженими останками рослин, комах, костий птахів, жаб і т. и., мабуть сліди багнистого берега ріки, а під ним, у глибині 13 м. на місцях копальні земного воску (озокерита) викопано скелет мамута, знаменито збережений. По зібраню піторощених робітниками костий і куснів шкіри, кістяк перевезено до музея Дзедушицких у Львові. Він не цілий, не достає долішної щоки і частин костий з ніг з лівого боку. Безпосередно під мамутом подибано подібно захований кістяк носорожця (*Rhinoceros tichorhinus*), з якого пощастило ся видобути ненарушений цілий перед, себ то голову з шкірою і двома рогами, ліву передню ногу, покриту шкірою, поодинокі кости і кусні шкіри. Інтересно, що між іншими предметами мали знайти в глибині 20 м. кусень спаленого при однім кінци дерева і пачичок, як здаєть ся, втятий людською рукою. Показувало би се на сліди тут палеолітичного чоловіка, про що переконатися буде можна по вслідях дальших розкопів, які плянує краківська Академія Наук.

Др. Гадачек подає звістку про знайдене в с. Радванцях (пов. Сокаль) римської монети Ант. Пія; в Острові (пов. Сокаль) дослідив він городище з слідами передісторичної оселі; в Старогороді (пов. Сокаль) ствердив істноване керамічних останків неолітичної, бронзової і славянської епохи. В Підгірцях перекопував він спалену оселю і дві могили, в яких впайшов опалені кістки, залізний ніж і частину глиняної посудини. В Ясеневі, Брідського повіта, розкопував цвинтарища з кістя-

ками і тілопальними гробами, але не подає з якої вони можуть бути епохи. Знайшов тут горнець у виді двояка, посудину з новим типом орнаменту і передіравлений зуб кабана. В селі Чехах (пов. Броди), де перед тим вели розкопи Шараневич і проф. Грушевський, має намір др. Гадачек вести дальші досліди, вважаючи сю стацію дуже важною з археологічного боку.

В справознаю істор. секції інтересна для нас звістка, подана вже давніше нашими дневниками, про відкрите мальованого al fresco фріза, з крилатими головками ангеликів і рослинних зразків з датою 1648, в церкві св. П'ятиць у Львові. Відкрите сих не дуже то вартних фресків причинило ся до того, що мійський уряд будівничий покрив вежу банею і чотирма бічними вежочками дуже сумнівної артистичної вартости.

Збір консерваторів зіволів на розібране деревляної церкви в с. Білій (пов. Чортків) лиш під умовою, що іконостас, який має бути одним з вартніших пам'ятників XVII в., буде збережений й евентуально перенесений в нову муровану церкву. Одначе парох не згодив ся на се, а митрополит Шептицький не прийняв іконостаса в Церковний Музей у Львові, длятого збір висказав думку, що одиноким відповідним полагженем булоб, щоби парох в Білій за візволенем станиславівської консисторії, віддав сей іконостас консерваторам, які постараться умістити його в однім з краєвих музеїв. Чи не добре булоб, щоби Тов. Шевченка у Львові внесло свою оферту і прийняло сей пам'ятник у свій музей?

Збір видав далі наказ, щоби в деревляних церквях в с. Синківцях, Коцюбинчиках, Зеленій, Чернокінцях Малих, Черноконецькій Волі, Пробіжній, Честинях, Чумалях, Новиках і Довгомостисках, перед їх розваленем зняти пляни і вислати їх разом з фотографічними знімками в консерваторську канцелярію.

На реставрацію церкви в с. Озірній (пов. Тернопіль), призначено запомогу 1000 К., на підставі справозданя, владженого Й. Пйотровским, з фотографіями іконостасу.

Петиції в справі запомог для відреставрованя іконостасів в с. Куликові і Збоїсках, обіцуює збір підперти в краєвім Соємі, котрий дуже радо прихилиє ся до сих петицій, як се видно з виатків на „косяцюлки і замки“, на які разом з річною ратою на Вавель (100.000 К.), призначує 218.872 К., в чого аж 2.500 К (!) випадає на відновлене двох церков! З поміж поданих при кінці комунікатів, може нас заінтересувати звістка про городище в Немирові (пов. Рава Руска), що знаходиться під останками фундаментів кріпости з XVI або XVII в., а також се,

що в Дулібах (повіт не поданий), знайдено підплитовий гріб, в котрім відкрито чотири посудини і дві сокирки. *Б. Януш.*

И. С. Свѣнцицкій — Опись музея Ставропигійского Института во Львовѣ. Льв. 1908, ст. XI+248.

Др. Свенціцкий розділив в своїй описи цілу колекцію на поодинокі відділи, з яких перший і найбагатший рукописний відділ, дальше відділ старих друків, архівальний, образів, матерій, різьб, монет і вкінці передісторичних предметів. Із рукописів найцінніший, знаний у науці пергаміновий Крестинопольський Апостол (поч. XIII в.); інтересні далі: Четвероєвангеліє і Стихар з XVI в., Минеї служебні місячні в Богоявленської церкви, Кормчая з полов. XVI в. і Прогностики. Найбільше межі рукописами євангелій (38), Ірмолов (17), Минеї (14), Апостолів (7) і Октоихів (6).

Друкованих старих книг показує каталог разом 291 чисел, з чого найбільше припадає на євангелія (22), требники (19), октоихи (17) і апостоли (12). В числі євангелій найвидніше місце займає „Библиа сирѣчь книгы ветхаго й новаго заветѣа, по мзыкѣ словенскѣ“, друкована в Острозі 1581 р. в однім цілім, знаменито збереженім, і в трох неповних примірниках. Рідкою книгою є „Розмышляне в мѣцѣ хѣ сїсителя нїшого“, друковане у Львові, і граматика *Αδελφότης*, з кількома дефектними, рукою дописаними листками.

Третій відділ каталога се спис грамот і актів до історії Ставр. брацтва, публікованих переважно в Monumenta Confraternitatis Stauro-pigianaе (Львів, 1895), в Diplomata Statuaria a Patriarchis Oriental. Confrat. Staurop. Leop. 1586—1502 data (Львів, 1895), в Юбил. Ивданію (Львів 1886) і в Архиві юго-западн. Росії (ч. X, том I). Відділ сей обіймає разом в копіях (248 ч.) 1119 примірників, з чого оригінальних з XIV і XV в. по одному, з XVI в. 208 ч., з XVII 357 ч., і 229 ч. з XVIII в.; на загальне число всіх випадає 95 пергамінових грамот, а решта самі паперові. Богато їх ще досі невиданих, а з поміж сих інтересні грецькі письма і послання, переписка брацтва про книги і звістки про малярів і малярську штуку.

Менше багатий, всеж таки інтересний відділ памяток іконографії, на який складає ся 203 образів, мальованих на дошці, 25 на полотні, 21 гравюр, 61 портретів і 45 фотографій. Збірка портретів представляє особливий інтерес задля матеріалів до історії галицько-руського шляхотського і міщанського костюму. На сїм місці треба замітити, що дуже інтересний з артистичного і ще більш з іконографічного боку (інтересні міщанські костюми) триптик, завішений на зверхній стіні від подвіря Волоської церкви, повинен доконче бути перенесений до самої церкви,

або ще ліпше до музею, де принайменше не був би так виставлений на зміни атмосфери.

Для дослідників зображуваня в українській іконографії Страшного суду варто замітити, що в Ставр. музею зберігає ся верхня частина з праведними (величини 107×124) в XVI в. По стороні праведних стовп з дияволами гріхів і ангелами чеснот; в числі невірних народів подібуюмо „Циганів“ і „Чехів“ в товаристві з „Німцями“, „Сасами“ і „Лютрами“. Подібні образи зберігають ся у Львові, в Церковнім Музею два і оден в музею Тов. ім. Шевченка.

Збірка матерії числить 100 примірників з кількома інтереснішими ривами, фелонами і 4 гобеленами, більших розмірів.

Рівбу репрезентує більше число деревляних і металевих хрестів і церковних внарядів, як чаш, дискосів, амулоку і ложечок.

Найменш интересна збірка монет і медаліонів, що окрім кількох оловяних печаток з Галича, Крилоса, Стунци і Звенигорода, та кількох римських монет, на жаль без точного поданя провененції, не представляють для нас ніякої майже вартости.

Памятки передісторичні походять переважно в розкопок Шараневича в с. Чехах, з Галича і околиці, а в більшім числі на жаль нема поданої місцевости і обставин, в яких вони були знайдені, так що вони тратять дуже задля сього на вартости, а шкода велика, бо як з опису видко, не мало там интересних памяток. З бронз цікаві цельти (8 прим.), бронзолети, наконечники стріл, фібулі серн, фрагмент ножа з Галича і меч 57 см. довгий, рідкий у нас мідяний топір (4×12), знайдений в Комарові під Галичем.

З усього того видко, що музей сей мав багато даних, щоби далі розвивати ся і довершувати свої збірки, але на жаль теперішня його управа полишає багато до бажаня. В нинішнім виді збірка — се тільки неповний уломок, що дає можливість лиш в недостаточній мірі пізнавати і досліджувати прояви нашого культурного житя. Бажано було би, щоб управа музею погрудила ся зібрати більше наших гравюр, котрих лиш так незначне число доси зібрати змогла ся. *В. Янчи.*

Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению императорскою археографическою комиссією. Т. II. Ипатьевская летопись. Издание второе. Спб., 1908, ст. 16+938 стоб. + ст. 87+IV in 4°.

Се третє виданне української збірки літописей, конвенціонально званої Іпатьевскою по імені найстаршого з кодексів, зроблене петербурською археографічною комісією. Перше виданне — в серії Полного собрания, було неповне, бо починало ся від 1111 р., за те в додатку мало

(хоч покорочену) Густинську компіляцію. Друге видання вийшло особно, в вісімку, без Густинської комп., але мало літопись цілу. Третє видання вертаєть ся до непрактичного початкового кварто, подає літопись також цілу, але теж без Густинської компіляції: вона має вийти в особний том „Полного Собранія“, призначений для „южнорусскихъ літописей“.

Що до самого видання літописи, я тепер обмежу ся тільки короткими замітками; може буду мати можливість іще вернути ся до сеї теми.

Як і в попередім виданню, в основу положено найстарший кодекс Іпатевский, для всеї літописної збірки. Се на стільки неоправдано, що в части останній, галицько-волинській Іпатський кодекс дає редакцію пізнійшу в порівнянню з версією Хлебніковсько-Погодінською, і сю треба було покласти в основу. На се я вказував в своїй праці про Галицько-Волинську літопись (Хронологія подій Галицько-Волин. літописи, 1901), і ся праця редактори видання, акад. Шахматову, була звисна, але він все таки пішов старою, протоптаною стежкою.

В варіантах використано код. Хлебніковський й Погодінський. Варіанти Ермолаївського кодексу, поминеного в 2 вид., подано в кіпці тому, в особнім додатку. Крім того редактор притягнув сим разом іще копію, споряджену при кінці XVIII в. для Нарушевича (теп. в бібл. Чарторийських, теки Нарушевича № 122). Порівнянне переконало його, що се копія з Погодінського кодексу, так що з текстуального погляду він не має інтересу, і варіантів з нього видавець не наводив. Але копія ся заховала нам при кінці цікаву записку, що читала ся при кінці оригіналу (теперішній Погодінський кодекс кінця вже не має); з неї довідуємо ся що та копія (теп. Погодінський кодекс) була списана в 1621 р. в Животові, для кн. Стефана Четвертинського в памятку хвили відновлення православної єрархії:

„Прежде сего року прыѣхаль в (Животов) Теофанъ божею милостию святого града Єрусалима и всея Палестыны патріарха з Москви до Києва за панованя короля его милости польского Жикгмонта юже третего; в Киевѣ посвятилъ митрополита Йова Борецкого, и одѣхаль до козацкого мѣста Терехтемврова, боячи ся, абы од Ляховъ не былъ посланный в заточение. З Терехт(ем)ирова одпровадили его коваки запороские чрез землю Рускую до земли Молдавской, а гды провадили патріарху, теды его милость князь Стефанъ Четвертинский яко благочестивый панъ, державца животовский, з великимъ тумультомъ люду конно потикалъ, а духовенства немало собравши ся, пѣшо состретили з крестами и вопровадили в замок животовский, в суботу мясопустную в року 1621, месеца февраля 3 дня. Третего дня по приѣзде поблагословивши

всю фамилію княжати єго милости Стефана Четвертынского, одѣхаль патріарха; тамже честно одпровадивши єго оддали Волохамъ“.

Видно не вважав відповідним згадати сей писар, що тодіж у Животові посвятив патріарх Пасія Іюлітовича на владика холмського — останнього в серії єпископів.

Що до способу видання тексту, то безперечно зроблено воно старанно, але за мало історично, а за багато фільологічно. Взагалі видання літописей петербурською археографічною комісією робили ся з надто малим оглядом на потреби історичного ужитку, а тепер в переходом до спеціалістів-фільологів ся тенденція ще зміцнила ся. Тексти видають ся так як би призначали ся до ужитку фільологів і тільки; вовсім нічого не робить ся для того, щоб улекшити користанне з них як історичних джерел істориком. Нічого з того, що практикуєть ся при виданню історичних джерел — ніяких відсилачів, порівнянь, вказівок джерел, пояснень річевих — нема тут. А се шкода.

М. Грушевський.

В. Щепкипъ — Рѣзное деревянное тябло XIII вѣка (Сборникъ статей посв. В. И. Ламанскому, 1908, II, с. 786—791+3 табл.).

Д. Щепкін публікує дуже інтересну річ, першу в своїм роді. Се деревляний, сосновий брус, довгий коло півтретя метра, широкий коло 25 см., різьблений з одного боку. Посередині роспятий Христос, з Богородицею й Іваном Богосл. (написи: іс хъ, марья, ианъ), по двох сторонах ангели (написи: х(ер)ови(нъ), серофи(нъ)), далі святі — з правого боку Георгій і Іля (о гюрги — невизрно, о ильа), з лівого Николай і Варвара (о никола, (вар)вара), і на кінцях два фантастичні звірі — льві, обернені головами в середини, вони служать декораційними закінченнями сеї галерії святих образів. Брус має сліди цвяхів, якими був прибитий.

На підставі палеографічних прикмет букв, переважно аналогічних з надписами XI—XII в., в меньшости — XIII в., а також іконографічних типів святих видавець датує сю різьбу XIII віком. Фонетика написей (ильа, марья) вказують на „русского мастера“. При тім „пам'ятникъ проісходить изъ нашего сѣвера“. Дуже се мало, і хоч по словам видавця „болѣе точныя указанія не могли бытъ добыты“, але все таки більше відомостей про те, звідки попала ся пам'ятка до музею, бажало ся б мати. Так само доконче пожадана близша аналіза і іконографічних, і палеографічних прикмет сеї цікавої пам'ятки.

Бо що вона справді цікава, про се не може бути двох гадок. Се правдоподібно гвімс старої деревляної сільської церкви, і то судячи по

добрім захованню, в місці сухім, далеко від атмосферичних впливів — се, дуже можливо, гвінз над олтарною перегороджою, котрої різьблені образи могли в біднім обиході такої церкви заступати образи теперішнього іконостаю (в XIII—XIV в. таких іконостаїв ще не було).

Видавець вказує на подібність львів і ангелів до володимирських релефів XII—XIII в.; техніка надписей — вирублених „дрібними ударами трекутного вістря“ пригадують йому нумерацію блях, якими криті бані володимирської катедрі (на Клязьмі). Се потверджувало б хронологізацію, виведену з прикмет іконографічних і палеографічних; але, повторяємо, бажали б ми їх докладнійшої аналізи.

М. Грушевський.

~~А.~~ В. Г. Ляскоронскій — Къ

В. Г. Ляскоронскій — Къ вопросу о битвѣ кн. Витовта съ Татарами (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1908, VII, с. 70 — 77 + мапа).

Згадую сю замітку тому, що свого часу обговорював статтю сього автора про Витовтів похід на Татар (Записки т. XXX), а ся замітка служить для неї доповненням. Автор, будши в околицях нижньої Ворскли, старав ся зібрати якісь перекази чи вказівки на місце бою Витовта з Ідикою, і йому здаєть ся, що він знайшов їх. Про с. Хандаліівку йому оповідали, що вона названа від якогось Алея чи Едалея, що бив ся там, а в інших оповідачнях згадували про війну якогось Хандака, що йшов з Турецької землі забрати землі за Ворсклою. Автор хоче бачити в обох іменнях Ідику: Едалей — се Едега-аглен (оглан), а Хандак — се „хан Ідика“. Та досить воно дивно було б, що у тім самім місці в народніх переказах одна особа називала ся зовсім різно — раз по Гаммеру, а другий раз по Смірнову. До того ж в нашій традиції Ідика Едега-огланом не вветь ся, а ханом трудно його було звати, бо він ним не був. І кінець кінцем треба великої віри, щоб бачити в сих переказах память про битву 1399 р. Теж саме, коли автор в переказі, що на місці хутора „Красна горка“ били Шведа, бачить память того, що тут побито Витовта. Інтереснійше зближення Келеберди з Керімбірди, але воно нічого не дав. Автор, правда, пише: „Такъ какъ Витовтъ, проводя свою политику относительно степи, поселялъ татарскихъ выходцевъ въ важныхъ стратегическихъ пунктахъ¹⁾, на которые было бы можно, въ случаѣ надобности, опереться, то и Келеберда могла быть пунктомъ, на который держалъ свой путь Витовтъ“. Але про таке осаджування Витовтом татарських претендентів на задніпрянських пустинях поки що ні-

¹⁾ Підчеркую сі слова від себе. М. Г.

чого не звісно. І спомини тутешні про набіги і ловлю людей арканом, може автор признає, далеко свіжійше могли заховати ся в XVII, а не XV віку; взагалі льокальним переказам з XIV—XV в. не легко було тут задержатись, коли потім майже столітє сї околицї пролежали пустокою. Отже кінець кінцем позитивного результату розвіди д. Л. не дали.

М. Грушевський.

А. И. Яцимирский — Значеніє румунської філології для славянських ввученій (Журн. Мин. Нар. Пров. 1908, IX ст. 121—142).

Статя чисто інформаційного характера, не дуже повна — як порівняти суму поданого матеріалу до намічених заголовком рам, але мимо того позиточна. Автор розділив тему на 2 часті: про теорії романського походження румунської народности (балканська — Ресслера, карпатська — Ксенопола і іллірійська — Денсушяну) і про славянські елементи в румунській мові. В тій частині цікава згадка, тільки на жаль не розвинена ширше — що як раз було вказане самою тежою, про латинську термінологію румунів з епохи життя номадів-пастирів і славянську в житя осілих хліборобів-селян (124 ст.). В другій частині (від стор. 128) автор переходить румунсько-славянські взаємини по народностям славянським — Болгар, Сербів, Руси (Бесарабія, Буковина, Галичина, півн. Угорщина), Польши, Мораван-валахів і Словаків. Тут — на нашу гадку — автор дуже провинив ся, що не завдав собі труда вказати на досить богату літературу наукову о тім питаню; а можна се було вчинити хоч би в нотках. З полуднево-східними Славянами лучида румунів перше всего одність греко-православної віри і славяно-православної церковної культури. Автор вказує тільки на церковну книгу з її славянським язвком; додамо до сього від себе і тісну звязь церковного малярства, яке в Молдовалахії розвинуло ся дуже високо на протягу XV—XVI вв. під впливом полудневого славяно-візантійського православія, а з Румунії перейшло живцем на карпатську Русь (північ. Угорщину, Буковину, галицьке Підгірє). Церковна одність Румунії з тою частиною України дала нам ще багато і чисто-фільольогічних матеріалів, знов на протягу XV—XVI вв., звісних в славянській фільольогії під назвою славянських рукописів молдавського походження. Ними займав ся автор статі з великою користю для науки, тому диво, що в данім случает не використав для даного питання своїх богатих матеріалів і відомостей. Дальше не згадав автор про долю славяно-руського, а в дальшій розвою українсько-руського язвика в Молдовлахії, особливо в її внутрєннім діловодстві, з якого преці вийшла цікава румунсько-руська актова мова, про яку автор говорив недавно в осібній монографії

(Рус. фил. Вѣст. LV). Так само не спішнув автор про заміну своєї мови польською на початку XVII в., досить багаті сліди якої знаходять ся і у нас у Львові в Ставропіїї. Все те варте було вначо більшої уваги. Кінець статі (від 131 ст.) присвячений історії славянської мови і письма у Румунів, цікавий дуже паралелізмом боротьби за народну мову і латинку з аналогічними еволюціями тої самої справи і у сусідніх Славян — Болгар, Сербів і Русинів. Як тут, так і там боротьба йшла не тільки за саму справу, але і за пусту зовнішню форму; і тут і там доходили до абсурдів чи то в ненависти до колишнього „свого“, чи то в загорілій пуріфікації в кованю на сліпо „нової“, чи там компромісової мови, яка все таки не встигла запауувати над чисто-народною, яко продуктом культурно-історичного життя нації. До уступу про руско-румунські взаємини в Бесарабії (від 1812 р.), додати хіба належить, що перед „Російсько-румунською граматику“ 1827 р. видано в Кишиневі „Краткую російскую грамматику“ по румунськи для кишиневських семинаристів 1819 р. (Церков. Музей у Львові № 718). Кінчить автор статю вказівкою (pro domo sua) на важність спеціальної румунської катедри в російських університетах.

І. Свєтлицький.

И. И. Лаппо — Гродскій судъ въ великомъ княжествѣ Литовскомъ въ XVI столѣтіи (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1908, I, ст. 51—113).

Історія і еволюція українсько-руського права досі ще представляють ся мало ровслідженими, не дивлячи ся на розмірне багатство матеріалів, цікаве наслідуванне правних форм, інститутів і норм на протязі довгого часу і деякі оригінальні, своєрідні прикмети, що повинні би звернути на себе увагу дослідників. Причина такого явища ясна і зрозуміла: російська державність все сприяла і навіть штучно викликала наукові студії над давниною того державного тіла і того народа, котрий тепер складає осередок і підвалину, а разом з тим й упривілейовану, політично і культурно-пануючу національну групу російської держави; все те, що сприяє культурному підвищенню сеї складової частини загально-російського конгломерату і виробленню потрібної історичної традиції — завжди мало діяльну допомогу від впливових російських сфер і суспільства, а наукових робітників на сьому полі ніколи не бракло. З тих саме причин і первісний період укр.-руського права, що явило ся жерелом рецепцій для півночі, розроблений і висліджений далеко краще і навіть досить повно. Що ж до литовсько-руського періоду, то тут, особливо в сфері судівництва, а ще більше — в стислій сфері поступовання судового і устрою судівництва (Gerichtsverfassung) — маємо ледви ровночатий край. Отже при таких умовах невеличка роз-

відка д. Лаппо стає помітним явищем і ми її вітаємо. Д. Лаппо відомий вже нам, як автор великої (хоч і дуже слабкої) праці: „Великое Княжество Литовское за время отъ заключенія Люблинской Унии до смерти Стефана Баторія“ (Т. I, Спб. 1901 р., надруков. в „Записках Истор.-филологич. факультета И. Спб. Университета“ ч. LXI). Згадана ж стаття в'яжесть ся з попередніми його розвідками про суд земський і підкоморський, уміщеними в „Журн. Мин. Нар. Просвѣщенія“ за 1897 р. кн. VI і 1899 р. кн. VIII (див. Записки т. XXIX).

Зазначаючи важливість моменту, який знаменує введенє 2-го Статуту 1566 р., ровиненого й зміцненого 3-м Статутом 1588 р., автор констатує те значінне, яке мали сі законодатні акти для встановлення нових принципів і реорганізації старо-руського судівництва, передаючи його з рук воевод, старост і державців в руки „народа-шляхти“ русько-литовської держави і закріплюючи за нею в сій сфері „одно ровное право... однакій а не инакшій судъ, моцъ и поступки судовыи и послушенства...“ Розвідка й присвячена в'ясненню й змальованню одної з форм реформованого суду, а саме — нового важкового гродського суду, — на підставі 2-го і 3-го Статутів, актів Виленського Центрального Архиву й інших матеріалів.

Д. Лаппо розкриває перед нами досить детайлічно зроблену картину. Зазначаючи новий поділ на судові округи і ту точність, з якою означені були нові межі кожної судової округи, автор докладно зупиняєть ся на обовязках і правах, ролі і участі в судових справах і розправі поодиноких судових урядників (староста, судія, писар), умовах настановлення на уряд і заступництва, цензі і т. и.; призначенню, обовязках і становищу судових служебників; місці і часі судових сесій, — в залежности від подвійного характера гродського суду: яко одного з повітових, дарованих шляхті після Статута 1566 р. — з одного боку, і яко суду старости — з другого. Не менше докладно обговорене значінне, зміст, техніка ведення записей і переховуванне актових гродських книг. Застановляючи ся над компетенцією гродського суду що до „властивости суду“ — рода справ, що до нього належали, автор констатує, що до нього належали й справи карні, виділені з компетенції земського суду, як також (по Статуту 1588 р.) справи про переступ перекуцями мір і цілий ряд різних інших справ, через відданє їх на розгляд суду гродському на підставі добровільних умов. Досить повно зазначений також зміст і порядок судових засідань і розправ, а також хід справи, починаючи від внесення позову аж до оголошення вироку.

Взагалі розвідка д. Лаппо дає досить цінну систематизацію детайлів устрою й функціонування гродського суду, визбраних переважно з певних жерел і сирих матеріалів; але, на жаль, все ж таки потрібує

доповнень і докладнішого розроблення. Так, наприклад, занадто мало подано відомостей про представництво й правозаступлення, про доводи, про устрій судової канцелярії, нагороду суддів і т. п. Крім того, зупиняючись переважно на формальних речах, автор не вияснює добре характеру, духу і тих основних принципів „нового“ суду, котрі зазначив в початку своєї розвідки.

О. Н.

Донскія Дѣла. Книга вторая. (Русская Историческая Библиотека, т. XXIV, СПб., 1906, II+55 (зміст) + 1112+71, 4^о.)

Книга перша „Донскихъ Дѣлъ“ була обговорена в XXX томі Записок. Сей другий том обіймає листування Московської держави з Донським військом з р. 1640 по 1646, і то ще частину документів сього останнього року віддїлено для III-го тому. Усі ті документи узято з колишнього посольського приказу та ще з московського Головного Архиву министерства заграничних справ („Донскія Дѣла“ і „Донская Книга № 1“). Подані в сьому томі документи мають чималий інтерес і для українського історика, бо дають змогу вияснити взаємні відносини між козаками запорожескими та взагалі „Черкасами“ з одного боку, і в Донськими козаками з другого. Відносини ті були доволі чудні: українські люде „Черкаси“ то виступають разом з Донцями, разом воюють проти спільного ворога (найбільш Татар), то знов поводять ся з Донцями як з тими самими Татарами і „громять“ їх не згірш, як „невірного бусурмена“. В дальших рядках ми розглянемо осібно кожну категорію тих відносин.

Почнемо з першої категорії: Українські козаки в спілці з Донцями. Перш за все зустрічаємо серед Донців гетьмана Гуню. Відомо, що при кінці липня 1638 р. Гуня і Филоненко, притиснуті Поляками в таборі над Старцем, мусіли були втікати, бо козаки положили вже були піддати ся Полякам. Утікли вони на Запороже, і після того ми про Гуню нічого не чуємо. Тепер виявляєть ся, що він подав ся до Донців і вступив до них у військо. Року 1640 19 червня Воронежський воевода Веляминов відписує в Посольський приказ: „до-ѣхалъ Донской козакъ Ортемей Есауловской... сказывалъ, что де которые Донские козаки пошли было на Черное моря, атаманъ Гунка Черкашенинъ з Донскими козаки, пришли къ Черному морю и къ гирлу, і въ томъ де гирле стоятъ 40 катаргъ Турскихъ людей и тѣ де Турские люди ихъ на Черное море не пропустили, да опъ же де Гунка привелъ въ Озовъ въ языщехъ Татаръ шти человекъ“ (стр. 44). Ходило з Гунею в морський поход з Азова „23 струга“ (стр. 45). На жаль, далі про Гуню не чуємо: чи не загинув він незабаром потому?

Цікаво знати, скільки взагалі було українських козаків серед Донців. На се деяку відповідь дають кілька документів з р. 1641: „А нынѣ

де в Азове атамановъ і козаковъ, и Татаръ и Черкасъ въ 2000 человекъ“ (стр. 163); „а на Дону де во всѣхъ городкѣхъ атаманы і козаки живутъ по прежнему для добычи, а всѣхъ де ихъ будетъ, которые живутъ на Дону, съ 7000 или съ 8000 человекъ“ (стр. 125); „а ныне де въ Азове съ прибыльными людьми, которые пришли къ нимъ изъ верховыхъ городковъ, атаманы и козаки, і которые пришли къ нимъ же изъ Литвы и в Запорогъ Черкасы, и тѣхъ де всѣхъ людей въ Азове тысячъ съ 5 или съ 6“ (стр. 219). Таким чином українського елементу на 7—8 тисяч усього Донського війська в р. 1641 могло бути може 1—1½ тисячі. Пізнійше було їх певно більше, бо р. 1846 наміряло ся прийти на Дін одразу 5000, але про се буде мова далі. Тепер же, ідучи хронологічно, зазначимо, що на початку р. 1641 донські козаки „сошлись на Крымской степи в запорожскими козаками, і ходили къ Перекопу“ (стр. 120), і побиті в битві Довці зістали ся у запорожських козаків.

Крім Гулі бачимо ще иншого отамана — Черкашенина Миска Тарана, що ходив в Азова на 5 стругах з 300 душами на Чорне море. Про сей похід та про те, як з ними віроломно обійшли ся Поляки, докладно оповідає р. 1641, в жовтні оден з утікачів, Юрій Марков (Марченко): „И сошлись съ ними противъ турецкого города Очакова турецкихъ людей 5 катаргъ да 12 малыхъ полукаторгъ. И они де отъ тѣхъ каторгъ побежали было къ Днепровскому устью, а въ томъ де Днепровскомъ устье стоитъ Литовской полковникъ Душинской, а съ нимъ польскихъ и литовскихъ людей съ 1000 человекъ. И вшедь они въ Днепръ, тому полковнику учали давать подарки, чтобъ онъ имъ въ томъ мѣсте велѣлъ побыть до тѣхъ мѣстъ, какъ Турские люди отъ Азова отойдутъ. И тотъ де полковникъ подарки у нихъ взялъ, да у нихъ же учалъ просить струговъ ихъ, и они де ему струговъ не дали. И онъ де писалъ къ Очаковскому пашѣ, гдѣ стоятъ катарги, чтобъ Турекве люди на нихъ, козаковъ, шли, а онъ де, полковникъ, съ своими людьми на нихъ пойдетъ съ ними-жъ вмѣсте. И Турекой де и Очаковской наши тому полковнику не повѣрили, на нихъ не пошли. И онъ де, полковникъ, послалъ отъ себя къ Турскимъ людямъ дву человекъ Поляковъ добрыхъ въ закладъ: одинъ словеть Грушевский, а какъ тѣхъ Поляковъ зовутъ, того, сказали не вѣдаютъ. И Турские де люди по полковникове присылке на нихъ пришли, а Литовской де полковникъ съ своими людьми сверху Днепра на нихъ же пришолъ мѣлкими судами, а судовъ де было у полковника больши 100; и на море де ихъ Турские люди побили вмѣсте съ Литовскими людьми. А атамане де ихъ Миска Тарана взяли, а они де (Марченко з товаришами) съ того бою ушли“ (стр. 251—54 і 398 9). Року 1645 бачимо новий морський похід Довців, де Запорожці беруть поважну участь: „Апрѣля въ 20 день, въ Дону атаманы

и козаки пошли на Черноя моря трицать четьре струга, а отаманъ съ ними Олексѣй Старова, да съ ними Запороской полковникъ Сулимъ в Запороскими Черкасы, да къ нимъ же де на моря пригребло трицать струговъ Черкасъ; а ещо де ихъ [къ себѣ] изъ Запорогъ двацать струговъ идетъ на моря, і всево Запороскихъ струговъ пятьдесять; и в Донскимъ Войскомъ сошлись вмѣсте. И бытъ де имъ подь Керчью; а съ моря идучи, промышлятъ надъ Озовымъ; и лѣсницы на море дѣлають, а срокъ положенъ Петровъ день“ (стр. 742—3). Далі про морські походи українських козаків разом з Донцями не чуємо, за те що раз більш прибуває на Дін охочих до військового заробітку. Року 1646 2 мая білгородський воєвода князь Хилков сповіщає посольський приказ, що прийшли до нього „изъ Литовские стороны“ з міста Бобріка „Стенька Емельяновъ“, та з Гадяча „Климко Прокоповъ“, а з ними „изъ розныхъ городковъ Черкасъ шестьдесять восьмь человекъ“, і просять щоб пустити їх річкою Дінцем на Дін до Донських козаків або на Вороніж (в Вороніжі збирав охочих Ждан Кандирев. „А прийшли де, государь, онѣ изъ литовские стороны тебѣ, государю, служить, слыша твое государево жалованья... Да тѣ же Черкасы... сказали, что де, государь, собралось изъ литовской стороны изъ розныхъ городковъ Черкасъ, тысечь съ пять, и стоятъ въ собранье; а только де, государь, будетъ имъ твое государево жалованье, и тѣ де, государь, Черкасы хотятъ изъ Литовские стороны итти тебѣ, государю, служить“ (стр. 794—5). З документів видно, що тих 68 „Черкасів“ на службу прийнято, а „жалованья“ дано їм: „по два рубли да по две чети муки ржаные, да по осмине крупъ или толокна; да къ пищалеми по еунту зелья, да по еунту свинцу человекъ. А на Дону указали есма имъ дати нашего жалованья по три рубли человекъ“ (стр. 810—1). Що ж до тих 5 тисяч, то звелено їм одказати, щоб вони не приходили, бо немає, мовляв, чим їх везти на Дін: усі судна пішли під „ратвыхъ людей“. А як би вони почали допоминати ся та посилати ся на те, що ось же 70 Українців прийнято, то одказати їм, що прийнято тих 70 через те, що їх небагато — треба було добрати до комплекту. Українці безнастанно прибували на Дін: 5 мая тогож року 1646 вєвода вороніжський Бутурлин пише, що у Кондирева уже є 3000 охочих людей, „да сверхъ, государь, трехъ тысечь вольныхя люди пршши на Воронежъ и ныне безпрестанно ѣдутъ и идутъ многие люди изъ многихъ городовъ Черкасы и Татароя, и стрельцы московские и холопи боярские“ (стр. 817—8). 10 мая тогож року князь Хилков з Білгорода сповіщає, що пришли „изъ Литовские стороны, изъ городка Олешни (з Лубенщины) Черкасы, Тимошка Пушкаръ съ товарѣщи, пятьдесять человекъ и подали мнѣ... листъ отъ Яна Козловского, осадцы и наместника Алексан-

дровського (тоб-то лубенського)“ (стр. 863), — прийнято й сих і післано на Дін. (На стор. 867 уміщено „профажій листъ“ (глейт) Яна Козловського, „намѣстника и осадцы Александровського“, — мабуть підроблений). 6 серпня тогож року воєвода Бутурлін знов приймає 23 „Черкасів“ і одсилає їх на Дін, давши „жалованья“ „по рублю да по осьмине муки рженые человѣку“. Нарешті в „поручныхъ взаимныхъ записей вольныхъ ратныхъ людей, вабранныхъ въ крайнихъ городахъ для отправленія на Донъ“ (в маї та в червні р. 1846) видно, в яких саме місцевостей ішли на Дін ті охочі, а саме: „Павелъ Самсоновъ сынъ Черкашенинъ“ — в Оскола в Курщині (стр. 1013), 6 душ - в „города Литовского в Ромны города“ (1015), далі в Корсуна, Глухова, Богуславля (1016), Зінькова, Гадяча, Змигорода (?) [може Миргорода?], Лохвиці, Жижева (?) (стр. 1023), Полтави (між иньшим: „Степанъ Ивановъ сынъ Хмель“ стор. 1025), Олешни (Лубен), Чигирина, Миргорода, Торжова (?), в Боровца города (?) (стр. 2026). Усі ті охочі давали поручну запись, де було прописано, що царського „жалуванья“ „намъ ..нѣ пропить и нѣ проворовать, и ни х какову воровству нѣ приставать“, царей не зраджувати, в Дону не втікати, і без дозволу у Кричи в Литву (тоб-то на Україну) не ходити.

Тепер перейдемо до другої категорії відносин українських козаків до Донців — ворожих.

Року 1841, 18 червня напали на донські солеварні „воровские Литовские люди измѣнники, Чугуевские Черкасы“: тридцять душ в отаманом Василям Копанем. Підчас нападу 8 „Черкасів“ убито, а девятого „Черкашенина Өомку“ узято в полон, і отой „Өомка“ показав, що вони усі (аж 80 душ) прийшли в Полтави „для воровства на Сиверской Донець и на иные заповные рѣчки, на реку на Донъ побивать Рускихъ людей и не припущать съ Руси рекою Дономъ и Сиверскомъ Донцомъ въ Азовъ государевыхъ Рускихъ людей и изъ Азова на Русь“ (стр. 241—2). Цікаві епітети, якими наділяють Українців: „воровские литовские люди“ (стр. 241, 549, 550, 551, 619), „Черкаси или иные какие воры“ (стр. 351), „воры Запорожские Черкасы“ (стр. 354), воровские Черкасы“ (431, 566, 643, 800, 1109).

Року 1641, в квітні напали 38 „Черкас“ у гирла річки Богучара і трьох Донців „срубили“, а двох держали в полоні три тижні (стр. 96). Року 1642, в червні приїхав в Москву Михайло Засецкий (вислалі його на Дін) і оповідав, що 100 „воровъ Запорожскихъ Черкасъ“ напали на нього та били ся з його ватагою цілий день, і що „въ черняхъ Донецкихъ вездѣ Черкасы и по рѣчкамъ по многихъ“ (стр. 364), так що й проїхати трудно. Отаманом над Донськими Черкасами був тоді Семен Забузький. Засецкий не подарував того шападу і зажадав, щоб

справу розсліджували. Валуйський воевода Леонтев послав до Забузького лист і зажадав, щоб він написав, хто саме „громили“ Михайла Засецького та „не которыхъ тѣ Черкасы городовъ“. На се Забузький одписав (поданий лист його в перекладі: „Списокъ в белорусского писма“, як записали в посольському приказі), що Засецького та його козаків „громили“ Мокейко та Тимошка, „и я ихъ не засталъ; а коли бѣ я ихъ засталъ, и я-бѣ ихъ задержалъ. А вѣдомо тебѣ чиню, что тотъ Мо-кѣйко и Івашко Слепой живутъ въ Жигимонтове; они вѣдають о всѣхъ своихъ товарищехъ, а большой у нихъ былъ Кирѣй; тотъ живетъ въ Голтвѣ; а инѣхъ я не знаю. Они о себѣ и о товарищехъ своихъ вѣдають“ (стр. 444). Очевидно, отсі самі козаки оповідали в маю того-ж таки р. 1642, що вони „хотятъ дожидать ся на Донцѣ Турскихъ и Крымскихъ пословъ и гонцовъ, и хотятъ. . (ихъ) громить“ (стр. 432). Що до Семена Забузького, „атамана старшего над козаками войска его королевское милости Запорозкаго“, як він себе титулує в другому листі до валуйського воеводи Леонтева, то з листа його знати, що він мав подавати відомости про Татарів, де вони кочують. В тому-ж таки листі він виправдуєть ся, що немов би то він хотів пограбувати Валуйку: „Дошла до насъ вѣдомость, иже насъ удалъ передъ Вами Степанъ Бушинской и Думко (Демко?) Черкашенинъ, переѣзачики Волуйские, будто мы хотѣли злымъ замысломъ взяти Волуйку и завоевати, чего не дай Пане Боже захвати, жебы мы могли важити.. постановленье кролевское... розрывать: Не ймите... вѣры, а мы хотимъ и будемъ съ вами по крестному целованью мирно жити. Писанъ у Торскомъ, июня 7-го дня, року 1642 году (!)“ (стр. 438). Року 1644, в липні, донські козаки (з під Азова) жаліють ся на українських: „стало отъ нихъ („литовскихъ воровскихъ людей“) по Дону і по Донцу воровство большее: пришли изъ Литвы не малые люди, боле семисотъ человекъ, насъ, холопей твоихъ, въ развездѣ и всякихъ чиновъ твоихъ государевыхъ людей громятъ и рубятъ; и Донъ реку пересѣкли, и на Донце, государь, лежатъ многие люди“ (стр. 550). Року 1645, в місяці маю знову „воровскихъ Черкасъ“ душ в 300 „громили“ коло Богучора Вороніжців, і кінні, і піші, і навіть з суден; вони взяли в полон трьох Вороніжців і допитували ся: „будары де снизу идуть ли, и вскоре ли будутъ, и на Дону де въ козачьихъ городкѣхъ козаки есть ли, и чтобъ де онѣ ихъ, Черкасъ, повели на козачьи на богатые городки, гдѣ козаковъ живетъ мало, и на государевы украинные города, на села, на деревни, на богатые“ (стр. 643—5). Цікаво, що узяті в полон оповідають, що коли їх „громили“ та за ними гнали ся по береві, „онѣ де слышали, многие люди рускимъ языкомъ говорили, а не по черкасски“, тоб-то брали участь в погромі Донців таки й свої-ж, Донці. А що се справді

бувало, то про се свідчить ще й „челобитная Юрья Марченка“, де він просить дати на дорогу „пороху и свинцу, противъ нашей же братьи Озовскихъ козаковъ“ (стр. 276—7).

Ще кілька фактів, коли Українці „громлять“ Донців. Року 1646, в липні їхали в Москву в Дону боярський син Корякин в ватагою, „и на рѣке Айдаре громили насъ Черкасы; въ осаде отъ нихъ сидели сутки, и съ ними Черкасы, бились“ (стр. 897). Трохи пізніше, 31 липня знову чуємо, що „Черкасы на рекѣ суды громяць безпрестанно і Верхние козацьи два городка разорили“ (стр. 923). Які саме „городки“ — здасть ся про се саме говорить воевода Вороніжський Бутурлин, оповідаючи, що 11 червня 1646 р. надійшли „к козацьему горотку къ Решотову (Решети), отъ рѣчки Тихой воровские Черкасы, конные, человекъ съ триста, и больши“. Городок той зруйновали, а тих, що взяли в полон, повели з собою і держали у себе чотири дні та веліли їм повести їх, Черкас, у Вороніжський повіт під Боршев монастир і до села Усмани, та й під иньші села. Чули вони од тих „Черкас“, що отамана їхнього зовуть „Петрушкою“, есаула Жада... [обірване слово]. „Да и прежь де сего тѣ жь Черкасы воровали и грамили на рекѣ на Дону Воронежцовъ торговыхъ людей“ (стр. 1109). Взагалі українських козаків на Дону вважали за „воинскихъ людей“, як і Татар (стр. 322), з якими, як з ворогом, треба бити ся. Донський атаман Корякин вчиляє перед царем свої заслуги — каже, що він вірно йому служив, „на пристунехъ съ Польскими, и съ Литовскими, и съ Немецкими людьми, и съ королемъ, и съ королевичемъ, и з гетманы польскими и съ Черкасы Запорожскими бился, не щадя головы своей“ (стр. 698).

Виберемо ще звістки про українських або таких, що через Україну втікали — бранців-втікачів. Року 1641 прибїгли в Дону кілька бранців у Вороніж, а між ними „Литвин Мартинко Васильевъ взятъ въ полонъ изъ Литвы съ Суколя (Сокаля?) города, тому де двенатцать лѣтъ“ (стр. 199); був в полоні у Черкасів в „Стомане городѣ“ (?); про Юрка Марченка, про морський похід Миска Тарана (і віроломство Поляків) була мова раніше; один з тих, що ходили в Тараном, товариш Марченка — Алексій Свдой оповідає, що після погрому він „шоль на Литовской городокъ, на Крыловъ, и съ Крылова язъ шоль на Черкаской городокъ, и съ Черкаского городка шоль я на Киевъ“, далі на Севск і до Москви (стр. 397). Інший втікач (Донець) оповідає, що вони („невольниковъ розныхъ земель девяносто три человекъ“) повбивали на каторзі „турскихъ людей“ і втікли; утікали „на Булгарскую, да на Мултянскую, да на Польскую землю“ (стр. 592) Цікавий тип одного втікача, теж з тієї ватаги, де був отаманом „Михайло Черкашенинъ“ (Таран). Забрали його в полон і привели „въ турецкой городъ Урвань“,

жив він „у Турченина у Кегей Магмета“. Після Покрови він утік од нього в Волощину, „да на Литовские городы, на Совранъ, а съ Саврана (Саврани) на Лысенки (Лисянку), да на Звенигородъ (Звенигородку), а не тѣхъ городовъ пришлоъ въ Киевъ, а не Киева шоль на Конотопъ, а не Конотопа на Путивль“ (стр. 372—3). Між иньшим він добув десь собі сфальшований паспорт, за підписом якогось не імітичного Мирбродцкого підстарости Мартина Кердиевича, в якому прописано було: „Вѣдомо чиню (державцям, старостам, підстаростам і намістникам)... и челомъ бью (sic!) о Донскомъ козакѣ, имянемъ Оничке, которой былъ въ Полону въ Очакове городе, и ныне, Божею милостию, идетъ не полону въ городъ Киевъ молитися въ Печерской монастырь... Писанъ въ городѣ въ Мурине Броде лѣта 1641-го, ноября въ 12 день“ (стр. 373—4).

Ще кілька дрібних згадок про польсько-українські справи. Року 1640 при кінці квітня Донці послали „подъ Крымъ и подъ Темрюкъ“, щоб добути язика, і довідали ся, що „сега лѣта... итти де Турскимъ и Крымскимъ людемъ войною въ Литовскую землю за то, что польской король хочеть завладѣть у нихъ Волоскою землею, а они той Волоской земли дать имъ не хотятъ“ (стр. 24). В січні р. 1642 знову Донці довідують ся, що „многіе де Крымские люди въ походе подъ Литовские городы“ (стр. 286). Року 1642 9 квітня „объявился у насъ Запорожской козакъ Турскогого царя съ посольскими листы. И мы, холопи твои, у тѣхъ листовъ не наруша печатей, къ тебѣ, государю, къ Москве послали“ (стр. 451, 429—30). Ще є одна звістка, але на жаль, вирвано в середині кілька листків — можна лишень здогадувати ся про польське посольство до Хана на весні р. 1645: „...съ Литовскимъ королемъ: прислалъ де король къ нему своихъ пословъ, а на посольстве де у нихъ договоръ былъ, что взять Турскому царю у нихъ по прежнему дань, какъ у вотца ево была изстари; да ему жъ де Запорожскихъ Черкасъ свестъ и на Черноя мори не пущать. И о томъ де у нихъ посольства замирено“ (стр. 744).

Нарешті кілька звісток про торгівлю. На початку 1645 р. Донці жаліють ся в Москву, що нема де купити ні пороху, ні їжи, „а съ украинныхъ твоихъ государевыхъ городовъ торговые люди ни съ какими товары, ни в хлѣбными запасы, бояся отъ воровскихъ Литовскихъ людей проѣзду къ намъ, холопемъ твоимъ, на Донъ не ходять“ (стр. 619—20). На другий рік у квітні воевода путивльський Долгорукий сповіщає, що наїхали „изъ Литви Литовские торговые многие люди съ хлѣбными и со всякими запасы, и съ виномъ, и з зельемъ, и съ свиномъ продажнымъ, и охочие вольные Литовские люди“, і просять, щоб їх пустити на Дін. З Москви одписано Долгорукому пропустити їх „чтобъ

нигдї ни за чїмъ никакова задержанья и зацїпки не было. А вина съ тїми Польскими и Литовскими торговими людїми пропускатъ не велїтъ“ (стр. 785—6). Долгоруков повинен ще був сповїстити в Москву, з яких саме мїст і скїльки тих польських та литовських торгових людїей поїхало на Дїн (стр. 856). Незабаром про таке саме пише у Москву й Білгородський воевода Хилков, що наїхали „Литовские люди“, з вином та табаком, і хочуть одні їхати на Дїн, другї на Воронїж. З наказу з Москви Хилков вино і табак „запечаталъ“. Тодї вони забрали свої товари і поїхали назад. Серед купцїв був Ондрушко Коченовський з Могилева.

Отсе й усе, що можна витягти з другого тому „Донскихъ Дїлъ“.

В. Доманицький.

Ludwik Kubala — Zaprzepaszczona kraina (Kwartalnik historyczny 1907, ст. 612—653).

„Zaprzepaszczona kraina“ — се Брацлавщина, незвичайно уржайна, густо населена, цвітуча область, яку польське вїйсько до спїлки з Татарами за кїлька мїсяцїв (вїд падолиста 1654 до марта 1655) вспїли перемїнити в дику пустиню повну звалищ і трупїв.

Автор починає своє оповїданне вїд весняної виправи польського вїйська 1654 р., яка покїнчила ся невдалим приступом пїд Умань. Далї переповїдаючи опис подорожи Павла з Алєцу, подає образ цвітучого стану Брацлавщини в червни 1654 р. Зї сим йде опис осїнного походу в падолисті і грудни 1654, битви пїд Охматовом та варварського спустошення Брацлавщини польським і татарським вїйськом.

Всї ті подїї описанї не в першїй раз. Весняна виправа і осїнний поїд на Брацлавщину змальованї цїлком докладно і вїрно у Костомарова (Богданъ Хмельницькїй, изд. литер. фонда Ст. Петерб. 1904, стор. 583—591). Деякі епізоди, прим. оболога Буші представленї у Костомарова бїльш детайльно і плястично. Се все промовчує д. Кубаля і бере ся відкривати Америку вдруге, вовсїм без потреби. При тїм стрїчають ся в оповїданню часто разячі промахи і непорозумїння. Так на ст. 639—640 автор описує здобуте мїста „Demkówka“ а відтак додає в новім устунї: „Zdobyto następnie Dumówkę, Choldakówkę“ etc. Між тим „Demkówka“ і „Dumówka“ се одна і тота сама оселя, властиво опис обологи Demkówk-и у автора належить до Димївки (Ср. Костомаров с. I. ст. 586). Дуже баламутно вийшов образ битви пїд Охматовом. Перш за все Хмельницькїй не мав пїд Охматовом 60.000 вїйська, бо по сучасним жерелам було у нього стїльки в сього вїйська, а йдучи на відсїч пїд Умань зоставив він Бутурліна з частиною вїйська пїд Білою Церквою та мав зі собою лише 25.000. Потїм оповївши першу удагнуну атаку польського вїйська на козакїв, не знає чим пояснити пїзнїйше за-

мішання і неудачу і приписує се темній ночі. Дивно, що д. Кубалі не відомо, що се замішанє в рядах польського війська викликав Богун, який по відступленню Поляків від Уманя вийшов за ними і в рішучу хвилю битви напав на польське військо з заду, переломав наступаючі ряди і злучив ся з Хмельницьким. Не знаємо також, чому при описи цвигучого стану Брацлавщини в червні 1654 р. послугував ся автор англійським перекладом записок Павла з Алепу (з р. 1829), коли існує далеко повніше і критичніше російське виданє в р. 1896—98 (переклад Муркоса).

Але є в праці д. Кубалі і дещо нового. Сюди належить опис стрічи Потоцького з Менглігерем під Ободівкою, 7 січня 1655 р. і детальний образ звісного руйнування України Татарами і Поляками після битви під Охматовом. Кров стинає ся в жилах, читаючи звістки, як самих немовлят убито майже 10.000 (ст. 649), або як в Думитрашівці стріляно з армат до населеня, яке просило пощади (ст. 651). Так виконувала Польща свою цивілізаційну місію на Україні! Ми завидуємо д-ви Кубалі епічного супкою, в яким описує тоті звірства.

Не розуміємо також, чому ш. автор наводить у своїй розвідці відому з Костомарова (с. 1. 706) пісню :

Вийди, Василю, на могилу

Поглянь, Василю на Вкраїну etc.

додаючи до неї польський (!) вступ і перекручуючи неможливо деякі слова і звороти пісні. Пісня ся не відносить ся зовсім до описуваних автором подій, лише до часу коли Татари як соювники Хмельницького руйнували Україну. Не вжеж д. Кубаля хоче таким чином сказати, що винником спустошення Брацлавщини вважає... Хмельницького. Се було би вже надто езуйтське розумованне.

М. Кордуба.

Ю. А. Яворскій — Малорусскій отрывокъ Изъмарагда XVII в. Sonderabdruck aus der „Jagić Festschrift: Zbornik u slavu Vartoslava Jagića. Берлін, 1908, ст. 12.

Д. Яворський рішучо не має щастя ані до памяток нашої народної творчости, ані до памяток нашого старого письменства, які звертають на себе його увагу. Знайшовши у митрополітальнім церковно-археологічнім Музеї у Львові виривок в обемі шести карток із якоїсь більшої рукописної збірки правдоподібно XVII в., що містить три статі належні до „Изъмарагда“, він уважав відповідним з приводу ювілею професора Ягіча опублікувати сей відривок і присвятити йому декілька вступних уваг, досить характеристичних для його способу писаня, яким варто придивити ся троха докладнійше.

Автор розпочинає свої уваги заміткою, що не вважаючи на цілий

ряд різнородних більше або менше цікавих і важних відкриттів і дослідів в обсягу старого південно-руського, а особливо карпато-руського письменства, „нельзя уже и сомнѣваться въ томъ“, що починаючи від XVI в. в тій письменстві „ярко вспыхивало и распространялось все шире и настойчивѣе живое стремление къ полному, даже мѣстно-діалектическому приспособленію и усвоенію себѣ литературнаго достоянія какъ современнаго Запада, такъ и сѣдой (!) славяно-рускою стариною,—но все таки нельзя съ подобною же увѣренностью и опредѣленностью признать, чтобы это стремление было въ такой же самой степени сознательно, осмысленно и планомерно“. Як бачимо, автор не дає ніякого поняття про обсяг і характер тих нових, для нього „більше або менше цікавих і важних відкриттів і дослідів“, які майже до основи змінюють вигляд того, що знали попередні покоління про українсько-руське письменство XVI—XVIII віків, та з його вислідів видно тільки, що він рад би як найбільше вменшити їх значіне, і не можучи залперечити, що змагане до літературної регенерації в душі піднесеня всеї маси народньої в тих віках було живе і викликане природною konieczністю історичного розвою, він усе таки виставляє як безсумнівну річ нічим не мотивоване, а навіть з логічного погляду абсурдне тверджене, що ті живі і натуральні змаганя були в значній мірі несвідомі, безсенсові і безплянкові. На думку автора се змагане до літературного засвоєня важнійших думок сучасности було „только болѣе или менѣе безсознательно и стихійно, проявляясь наружу, сквозь сплошную и твердую кору общей славяно-русской книжности, какъ-будто только случайными и произвольными, хотя и довольно сильными и учащенными порывами и скачками“. Не можна сказати, щоб у сих словах малювало ся ясне розуміне автора що до нашої книжної старовини. Він очевидно навіть не підозріває, що те, що він називає не без певного легковаженя „сплошною, твердою корою общей славянорусской книжности“, було для наших предків у XVI—XVII віках живим словом і живою традицією, зрозумілою і вповні рідною. Історичний розвій пер до більшої популяризації тої старої традиції, і всі новіші досліді показують власне високо розвинену національну свідомість і пляновість тої роботи. Не бачити сего значить давати свідоктво про повне нерозуміне історично-літературних фактів і найновіших їх дослідів.

На думку автора у всьому складі перекладаного південно-руського письменства XVI—XVII виявляє ся „не-какая-нибудь общая и ясно сознанная центробѣжная идея національно-литературнаго выдѣлення и обособления, а просто только насущная, такъ или иначе назрѣвшая, практическая потребность популяризации и демократизации въкоторыхъ литературныхъ явленій, или, наконецъ, даже какая-нибудь

случайная прихоть досужаго грамотѣя“. Се тверджене аж надто виразно скріпляє наш осуд. Бо само признане насущної потреби популяризації і демократизації (?) літературних творів являєть ся доказом, що на дві тої потреби лежала ідея якоїсь окремішности, що заставляла людий підшукувати для старих або чужих літературних творів форму відповідну для зрозуміння посполитих людий. Що се змагане не можна назвати „случайною прихотью досужаго грамотѣя“, на се досить назвати популяризацію майже всіх відомих апокріфів, в тім числі таких творів як „Хід Богородиці по муках“, або „Перехід Теодори через митарства“. Д. Яворський дивуєть ся, що в українсько-руськїм письменстві XVI—XVII нема перекладу „Великого Зерцала“ „широко распространеннаго въ Московской Руси“, хоча переклад сего твору прийшов в Московську Русь власне з Південно-Західної Руси, а багатий матеріал легендарний із Великого Зерцала ввійшов у склад популярної у XVIII віці книги „Народовѣщаніє“, яка повстала із практичних поучень катехізаційних, ведених Василіянами, і дочекала ся у XVIII в. трьох видань, а в XIX в. четвертого. Був у XVIII в. доконаний популярний переклад другої аналогічної збірки, відомих *Gesta Romanorum*, переклад доконаний із польського друкованого виданя; в тій же Південно-Західній Руси повстали надто невідомі нашому автору переклади легенди про трьох царів, повісти про Троянську війну, про Аттилу, Тристана і т. и. Він дивуєть ся, що в українсько-руськїм письменстві обік „болѣе или менѣе случайнаго й неуравновѣшеннаго подбора второстепенныхъ апокрифовъ или схоластическихъ трактатовъ“ виявляєть ся „полное и характерное отсутствие переводовъ такихъ настольныхъ, важныхъ и авторитетныхъ сборниковъ, какими несомнѣнно всегда были на Руси „Прологъ“ или „Измарагдъ“. Д. Яворський очевидно і не підозріває того факту, що ті твори були зложені або первісно редактовані в Південній Руси і ще в XVI—XVIII в. в своїй старій церковно-славянській формі були зрозумілі і приступні всім інтелігентним і загально грамотним людям включно до сільських дяків. Вони творили підставу церковних проповідій, яких зразки маємо в численних рукописних збірках Галицької і Угорської Руси, звідки переходили також в уста люду і в його віруваня, про що свідчить хоча би двотомова збірка народніх релігійних легенд, видана д. Гнатюком як XII і XIII т. „Етнографічного збірника“. Д. Яворський з нетаєною погордою говорить про „скудные и расплывчатые, еще болѣе случайныя и прихотливыя поштыки и крупицы“, не маючи очевидно ніякого понятя про ріжnorodність, багатство, живість і глибоку ідейність тих творів. Кінцевий висновок його міркувань, що „ничего подобнаго, ничего другого, кромѣ естественнаго практическаго стремленія къ самой шпирокой и проникновенной демократизаціи и попу-

ляризації, общенаятности и общедоступности въ южно-русской письменности не было и быть не могло" — являється ся найвиразнішим запереченем його згiрдного вислову, що „на данномъ протязеніи времени“ популярізовано, демократизовано, викладувано і вяснювано тільки якісь „болѣе или менѣе случайно и произвольно выбранныя крупицы“.

Не будемо докладнійше зупиняти ся над тими статями „Измарагда“, які опублікував д. Яворський. Зазначимо тільки, що опублікована ним „Притча о богатыхъ ѿ болгарскихъ книгъ“ належить до контингенту просторої редакції „Измарагда“ і містить ся також у Сваричівськимъ Измарагді музея Петрушевича (рукоп. ч. 1); вона вийшла здавна в склад Прологів і була в різних редакціях переписувана також окремо в різних збірках. Ся притча була старо-руською перерібною притчі про однорога, поміщеної в грецькім духовнім романі про Варлаама і Іоасафа, якого популярний переклад був доконаний також у Південній Русі в XVII в. і друкований у Кутейні. Детальний розбір тої притчі разом з текстом найкоротшої редакції, опублікованим проф. Веселовським, і просторійшої знайденої мною в Іспаськім рукописі, поданий мною в розвідці „Притчата на еднорога и нейниятьъ български вариантъ“, друкований у XIII т. Сборника болгарського міністерства народної просвіти. Пишучи свою розвідку я не знав ще Измарагда і його складу і стояв на тім, що притча про богатих була зложена первісно в Болгарії під впливом богомільської доктрини. Тепер можливий докладнійший перегляд сього питання власне тому, що знайшли ся крім опублікованого д. Яворським тексту деякі новіші і старші в різних редакціях. Свій текст Яворський опублікував старанно, приводячи до нього варіанти з Измарагда XV в. Кліво-Михайлівського монастиря ч. 488/1646. Крім сеї притчі опубліковано не менше інтєресні ізмарагдові статі „Слово Іоана Златоустаго о не востающихъ на утрєню“, одно з популярних на Русі поучень звернених головно против пиянства і лїнївства, і „Поученіє святого Василя лїннїм, которїи не роблят і похваля тих, которїи дїлаютъ“, на подібнуж тему. У всіх трьох статях мова в основі народня, та все таки в сильную церковною закраскою, звичайна південно-руська літературна мова XVII в.

Іван Франко.

Др. В. Щураґ — Із студій над Почаївським „Богогласником“. Квєстїї авторства і часу повстаня деяких пісєнь. Львів, 1908, накладом редакції „Ниви“, 8-ка, ст. 48.

Почаївський „Богогласник“ виданий Василіянами уперве в 1790 р. належить до найцікавіших і найвпливовіших пам'яток південно-руського письменства XVIII в. Він цікавий не тільки своїм складом і своїм шпашним язиком, тому що містить піснї зложені мовами церковно-славянською,

південно-руською зближеною до людвої української, польською і латинською, але також тим, що багато помічених у ньому пісень перейшло в уста люду і вживають ся доси не тільки в часі рїзних правників, як Рїздва, Великодня та рїзних святих, але вїшли також до репертуару лїрників, або співають ся в церквах у паввах богослуженя і то не лише в уніятських, але також у православних. Пізнійші виданя „Богогласника“ були досить численні. З повних видань найважнійші друге Почаївське в року 1805 і львівське Ставропигійне з року 1852. Із скорочених видань варто зазначити Київське видане перероблене в дусі православної церкви. Богогласник звертав на себе досить малу увагу. Професор Огоновський поминув його зовсім у своїм огляді українсько-руського письменства. Перший, що заняв ся спеціально його розслідом, був Н. Мирович, якого розвідка п. в. „Библиографическое и историко-литературное исследование о Богогласникѣ“ була видана як відбитка із „Виленского Вѣстника“ у Вільні 1876 року. Дещо про „Богогласник“ було сказано в моїй розвідці „Наші коляди“, друкованій в „Дѣлѣ“ р. 1889; дещо подав Перетц у першій частині своїх „Историко-литературныхъ матеріаловъ и изслѣдованій“ (Спб. 1900, ст. 5—34); деякі уваги, особливо про апокріфічні елементи в піснях „Богогласника“ містять ся в передмовях до мого виданя апокріфів (Памятки т. I—IV). Наведена висше праця д. Щурата являєть ся пожаданим доповненєм до сих студій.

Як бачимо з титулу, автор заняв ся спеціально питаннями про авторство деяких пісень „Богогласника“ і про час їх повстаня. Питане про авторство деяких пісень насувало ся само собою вже тим, що багато пісень мав в початкових буквах своїх віршів т. в. акростіхи, т. зн. імена і назви авторів, або самі імена, або назви місцевостей. Сим питанням займали ся Мирович і Перетц, та д. Щурату належить ся заслуга, що йому пощастило на підставі архівних матеріалів знайдених у Василянських бібліотеках довести се питане майже до повного вичерпаня. Замість 19 імен авторів вчислених д. Перетцом, маємо у д. Щурата назви 33 авторів, яким належить 54 пісень „Богогласника“. Крім архівних матеріалів д. Щурат користував ся також рукописними збірниками пісень переважно XVIII в., в яких заховала ся велика сила духовних пісень і з яких деякі, особливо в початку XVIII в., були або вповні опубліковані (Зарваницький збірник опублікований М. Грушевським), або описані детально, як співанник із Кам'яної описаний мною, і в яких містять ся по часті пісні, що пізнійше вїшли в склад „Богогласника“. Із таких співанників подав д. Щурат деякі пісні в повній, первісній формі, які в „Богогласнику“ знаходимо в пізнійшій, скороченій і значно поцсованій формі. Порівняне текстів пісень „Богогласника“ з їх давнійшими рукописними, а по часті також друкованими копіями, щасливо розпочате д. Щуратом, треба

у всякім разі вважати лише початком, бо приступні нам рукописні і друковані збірники дають для такого порівняння значно багатший матеріал.

Що до часу повставання пісень, то матеріяли зібрані і використані д. Щуратом дають мінімальний засіб біографічних відомостей про авторів, та все таки дозволяють помістити їх переважно в другій половині XVIII в. Про авторів старших пісень, приміром із XVII в. не маємо ніяких звісток.

Окрема глава у розвідці д. Щурата (ст. 29—48) присвячена спеціальної групі пісень так сказати льокальних, т. зн. уложених для певних означених відпустових місць, на честь почитуваних там чудотворних ікон. Таких місць вичислив д. Щурат 20. Найбільше пісень (7) належить до чудотворної ікони Почаївської Богородиці. Всі ті пісні уложені Василіянами і містять у собі згадки про чуда почаївської і вишніх ікон доконані від половини XVII до кінця XVIII в. Основою для історичного розсліду тих чудес служить простора книга „Góra Poczaiowska“ видана в 1757 р., а також опублікована в руськім перекладі п. з. „Гора Почаевская“ 1774 р., і пізнійші спеціальні видання про чудотворні ікони, особливо Ks. Sadok Barącz, Cudowne obrazy Matki Najświętszej w Polsce. Lwów, 1891, і A. I. Fridrich, Historje cudownych obrazów N. Maryi P. w Polsce. Kraków 1904, два томи цитовані д. Щуратом.

Не дав др. Щурат у своїй розвідці докладного огляду змісту і пляну Богогласника, бо може не лежало се в його пляні. В усякім разі не можна його редакторам відмовити тої заслуги, що зрозуміли задачу систематичного видання пісень духовно-морального змісту широко і виконали її дуже добре.

До матеріялу про чуда Почаївської ікони, згромадженого д. Щуратом, додаю тут опис рідкого, старого друку, дереворита відбитого на шовковій хустці, розміру 42 см довготи і 32 см ширини, на якій в центрі маємо в лінійових з різьбленими вилогами на кожній середині рамах загально відому ікону Почаївської Богородиці з дитиною на руках; права рука дитини вигнена півколесом благословлячими пальцями. Довкола сеї ікони в різьблених у церковнім стилу орнаментах маємо 8 окремих рисунків, по три з правого і лівого боку, один з верху, а другий з низу в середині. При всіх тих рисунках додано підписи з датами, які тут подаємо у хронологічним порядку.

1. Зображене Богородиці в коломінній, еліптичній рамі, в латинськім стилу з короною на голові і із скиптром у правій руді, а з лівою положеною на груди; повна фігура в орієнтальнім убраню, в туніці і тові, похилена на ліво, лице en face, перед її ногами гладко зрізаний шпиль гори, а серед нього чорне з'ображене людської стопи в проміястоу німбі, по боках в низу з правого боку фігура монаха з ру-

ками, простертими до молитви, а з лівого фігура пастуха з пастерцею в лівій руді і з двома вівцями при його ногах. Під фігурою в подовжній поперечній, лінійній рамці з півкруглими бічними краями підпис кирильськими буквами: **ИЗВКРА^ж: стопѣ Пресѣ: БДЦы на камени Почаевскомъ воды исполненное Рокъ 1340.**

2. Праворуч сего візерунка в різьбленій рамі накритий стіл з двома ліхтарями і свічками перед обрамованою іконою почаївської Богородиці в короні відмінній від корони центральної фігури. На обрусі, яким накрито стіл, на чільній площі вишитий вязаними буквами руський напис Марія. Перед столом шляхтич у плащі з вильотами, перепережаним бляхованим поясом, клячить з правою рукою піднятою до грудий і простертою долонею на перед, а з лівою положеною на груди, а обік него жінка в шубі, зі зложеними до молитви руками і в каптурі облямованім коронкою, який закриває її волосє і вуха; за фігурою батька видно погрудє безвусого хлопця сина, а за фігурою матери обличє дочки в такім же каптуріку; над ними закратованє вікно. Під образом підпис: **Блгородній Філіпѣ Козѣнскій слѣпѣ ѿ рождѣнія молай сѧ прѣд' Ікѡною П. БДЦы прѣзрѣ Рѣк: 1595.**

3. Над сим зображенєм у різьбленій рамі ліворуч застелений квадратний стіл з двома ліхтарями і свічками і з такоуж іконою Почаївської Богородиці, без вишивки на обрусі, а перед столом праворуч три монахи, два молоді по боках, а один з бородою і вусами в середині, у чернечих рясах і з каптурами на головах, а перед ними на колінах похилена постать монаха з відтятою, бородатою головою, яку він простертими обома руками держить перед собою просто під іконою Богородиці. В низу, в ростиннім, стилізованім обрамованю підпис: **Монахъ Оусѣченъ ѿ Тѣрчина главѣ свою сѧмъ на горѣ принесє ѿ прѣд' Ікѡною Пресѣтыя БДЦы положи Рѣкъ 1673.**

4. На самій горі ліворуч у різьбленій рамі зі стилізованими, ростинними мотивами на право на горі церков з чотирма більшими і двома меншими банями, а під горою процесія невірваних людських фігур з іконою на переді, несеною на високій підставі, з двома хоругвами і хрестом позаду, а на ліво в повітрі на двох круглих хмарах немов на надутих бальонах фігура монаха в чернечій рясі, у плащі, з голою головою і бородою, зі звішеною в низ лівою, а з простягнутою на перед правою рукою, на якій на простягненій долоні висять залізні, ручні кайдани, звисаючі на залізнім ланцюві. В низу підпис: **Монахъ Платіненъ Тѣр-камы в' дѣнь Оуспѣнія БДЦы до Почаева съ веригами Яггломъ принесѣнній. Рѣк: 1674.**

5. У великім, круглім німбі з п'ятьма клубастими хмарами в низу, у широкім омофорі, з єпископською короною на голові, окруженій коле-

соватим нішбом, з простертими навхрест руками із скипетром у правій руці стоїть постать Богородиці з видною з під плаща одною ногою, а на право від неї на клубастих хмарах постать монаха в рясі і з епітрахилем на грудях і з руками, простертими в позі подиву і обожання, а над малюнком, на простертій ленті, з фалдованими обома кінцями, вирізаними у вилки напис: **Ивлѣніе П. Бѣцы и Бѣженнаго Іова Желѣза в' часъ рѣтн Тѣрѣцкой в' Почѣевѣ. Ро. 1675.**

6. На правім розі на горі в такій же рости́нній, стилізованій рамці, як під ч. 5, бачимо стилізований рисунок шестигранної криниці з високим дощаним оцямброванем, із великим колесом та укріпленням на стовпі валом, з навиненою на него линвою і ведром до витягання води, а під ведром і линвою фігура бородатого чоловіка в міщанськیم строю і в чоботях, зі звислим волосем, що стрімголов паде в криницю, з протягненими руками, лівою в низ а правою в гору. Біля криниці стоїть мужеська фігура в суковній шапці і сукмані, обік неї жіноча фігура з похиленою, платком обв'язаною головою, далі знов мужеська фігура в шапці, і ще п'ять фігур більше менше видних з ненакритими головами. В низу підпис: **Б стѣденіецъ впадѣій по призваніи Прѣстѣла Бѣцы в' поміощъ здравѣ и звыде Рѣкѣ. 1704. в' Почѣевѣ.**

7. На протилежнім кінці в низу лівого боку в рости́нній рамці, як під ч. 2, така сама ікона перед фалдистою запоною на столі, накритім обрусом, з латинською вишивкою *Magia* і з трьома свічками перед іконою, перед столом в низу на полотняній підстилці труп мертвої дитини, з ліва батько в жупані і поясі із зложеними до молитви руками, а за ним три бородаті фігури, з яких одна має руки хрестом зложені на грудях, усі три в стоячих позах, а з правого боку клячуть мати в чіпці і довгій сукні, м поза нею дві вправні дівочі фігури і дві або три невправні, здасть ся, мужеські фігури. В низу підпис: **Родителіе бѣмерша скѣго сына и дѣща ѿ града Жѣлкѣ в' Почѣевѣ егда прѣд' Ікѣною П. Бѣцы положиша, оживленнаго и здравнаго полѣчиша Рѣкѣ 1710.**

8. Над сим рисунком бачимо в різьбленій рамці як під ч. 3 перед столом з іконою Почаївської Богородиці і трьома свічками як на ч. 7 і з такоуж латинською вишивкою на обрусі *Magia*, з лівого боку чотири фігури паломників у міщанських строях, з голими головами і з зложеними на грудях руками, а перед столом чоловіка в одній сорочці, підперезаній крайкою, на голих колінах, з простягнутою правою рукою і з шапкою в лівій руці, притисненій до груди, і з двома милицями (кулями для хромих), положеними перед ним. В низу підпис: **Изнемѣгшіи ногѣмы Гражданнѣ з' Гремѣѣла егда в' Почѣевѣ приползникѣ, совершено здравѣ вѣсть Рѣкѣ 1739.**

Судячи по сій останній даті можна без помилки віднести час написання сеї шовкової ікони на роки 1740—50.

Іван Франко.

О Руденской чудотворной иконѣ Божіей Матери и о Мохнатинскомъ мѣстно-чтимомъ спискѣ ея (Черниговскія Епархіальныя Извѣстія 1907, чч. 2—6).

Се небезінтересний причинок до історії українського життя XVII—XVIII в. За гетьманування Мазепи стала відома як чудотворна ікона Божої Матери в с. Рудні (нині Редьківка) Чернигівської губернії і повіта. Село Рудня в часи польського панування (1628 р. і перед тим) була власністю шляхтича Олександра Розсудовського й стояла на його ґрунті „Радківськїм“. В 1667—69 рр. чернигівський полковник (опісля гетьман) Дам'ян Многогрішний просив царя Олексія Михайловича, щоби він „ділу Розсудівську місцевість передав на власність чернигівському писареві Леонтієви Полуботенкови“, що цар і зробив. Діставши сю маґність, Полуботок поставив у Радьківці, над рікою Ворзною рудню, від чого ціла місцевість стала називати ся Руднею. Ікона явила ся тут коло 1687—89 рр., а 25 жовтня 1690 р. її перенесено з Рудні в жіночий Київ-Печерський монастир. З приводу сього перенесення намісник Київ-Печерської Лаври післяв до гетьмана Мазепи лист, де вказував на велике значіння тої ікони, доносив про перенесення її та приміщення в жіночій монастирі Покрови в церкві Пресв. Богородиці і просив дальших розпоряджень в сій справі¹). Мазепа наказав зоставити ікону в жіночій Печорській монастирі, де ігуменею була тоді Марія Маґдаліна Мазепина (1682—1710), мати гетьмана. Після сього перенесення Рудненської ікони в церкві в с. Рудні остала її вірна копія, яку разом з Рудненською церквою перенесено коло 1691 р. до церкви с. Мохнатина. Про сю ікону оповідали багато чуд та уздоровлень. Багато визначних осіб з української старшини, як Войцеховський, Солонина, Томара, Красовський, Забіла, Мокриєвич, Бурковський, Тарновський, Полуботок і ин., достуивши після молитви перед іконою сповнення своїх бажань, ствердили чудотворну силу ікони, а деякі з них підписали ся „своею рукою властною“. Сам гетьман Мазепа виявляв особливу пошану до Мохнатинської церкви. Ще й досі є там справлений ним іконостас; на нїм, на лівій іконі, образ гетьманового патрона, св. Івана Предтечі, а на двох бічних крайніх тумбах герб Мазепи. Кажуть, що в Мохнатинській церкві були справлені ними ризи з дорогої парчі, а й

¹) З сеї нагоди написана „псальма пресв. Богородиці рудянській“, видана з зарваницького співанника в XVII т. Записок (ч. 51). *Ред.*

тепер є там велика олов'яна чаша з таким написом: „Во благовременное рементарство паштливаго панованья своего іаснѣ Вель: Его милость панъ Іоаннъ Мазепа Гетманъ войскъ Его Царскаго Прес. Ве: Запорожскихъ сей келихъ до храму Пресвѣтѣя Богородицы во весь Мохнатинъ надалъ року 1697“. На однім евангелію Мохнатинської церкви знаходить ся напис, що „року 1692“ подарував те евангеліє „рабъ Божій урожонный Іоаннъ Скоропадскій писарь на тотъ часъ полковый Черниговскій“.

С. Ю.

✓ Іоаннъ Козловичъ, Епископъ Переяславскій (Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости 1907, ч. 6).

Також не безінтересний причинок. Від 1753—57 р. епископом Переяславсько - Бориспольської епархії був Українець Іван Козлович. Стараючи ся про розширення просвіти в епархії, він побудував своїм коштом семинарію і давав підмоги учителям. Також старав ся він піднести моральність серед своїх вірних. Тоді людність його епархії часто переходила в Правобічної України на Лівобічну і навпаки, а також на Січ, в Новоросійські степи і т. д., при чім мужі покидали своїх жінок і дітей. Щоб запобігти сьому, Козлович видав 1755 р. указ, яким наказував духовенству домагати ся від женихів „досгойныхъ порукъ“, що жених „жены своей не оставитъ, но по смерть свою житиметь зъ женою постоянно“. Займав ся також відносинами на Правобічній Україні під польським пануванням і старав ся піддержати звязки тамошнього православного духовенства з Переяславською епархією. В тій цілі він в 1753 р. поставив ігуменами в двох монастирях борців з унією: в Мотронинськім Мелхиседека Значко-Яворського, а в Мошногорскім Венедикта.

Ю. С.

✕ Свящ. Н. Шпачинскій — Выборъ приходскаго духовенства въ Малороссіи въ половинѣ XVIII в. (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости 1907, 27—32).

В сій, короткій але основно обробленій статі автор найперше вкладає умови занятя священничих місць на Україні в половині 18 віку. Два чинники впливали на се занятє: 1) вибір пароха парохіянами, 2) спадкове право сина, дочки і навіть вдови на парохію батька або мужа, що зрештою не виключало парохіяльного вибору. Вказавши на ті умови, автор представляє відносини парохіяльної власти до вибраних або користаючих зі свого спадкового права кандидатів священства. Епископська власть часами не затверджувала їх задля недостаточної освіти, але опісля від незатверджуваня неосвічених кандидатів перейшла до того, що взагалі стала обмежувати вибори пароха парохіянами, доки не внесла

їх зовсім. Та народ і тепер не перестає сповняти свого історичного права „виборів“, яке на думку автора й повинно бути йому назад повернене.

Ю. С.

✕ Я. П. Новицькій — Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ. 1874—1903 г. (Лѣтопись Екатеринославской ученой архивной комисіи. Годъ третій. Вып. IV. Екатеринославъ, 1908, ст. 131—258).

В 1894 р. надруковано в VI т. „Харьковскаго Сборника Истор. Филологическаго Общества“ і окремо: „Малорусскія пѣсни преимущественно историческія, собранныя Я. П. Новицькимъ въ Екатеринославской губ. въ 1874—1894 годах“, де на 112 сторонах друку поміщено дуже гарну збірку ново записаних пісень. Пісні визначали ся ось якими прикметами: 1) Були систематично упорядковані і хоч хто не годив би ся з поданою систематикою, то мусів би признати, що й така систематика користна, бо улекшує орієнтацію в піснях і користоване ними. 2) При богатых піснях наводили ся прозові історичні перекази про події, описані в піснях, а де треба було, подавали ся історичні поясненя. 3) При поодиноких піснях вказувано дотичну літературу в інших виданях і наводжено навіть доволі численні паралелі. А що значать такі паралелі, відомо кождому, хто хоче простудіювати якусь пісенну тему та мусить перекидувати цілі гори ріжних етнографічних матеріалів, поки вибере з них те, що йому потрібне. Паралелі вказують також, що вже зроблено в якимсь напрямі і помагають орієнтувати ся при поновнім друкуваню матеріалів, чи містити варіанти відомих пісень, чи пропускати їх, коли вони не приносять зовсім нічого нового. Крім того дозволяють вони контролювати, чи не допускаєть ся хто простого надужитя, про що цілком не трудно в етнографії, яка орудує величезним матеріалом, а не має ані покажчиків, ані ніяких праць, що вказували би, що зроблено вже в певнім напрямі сеї науки, а що належить іще зробити.

Редакцією пісень першого збірника займала ся окрема комісія з трьох осіб: А. Вегухова, А. Русова і М. Сумцова. Вона поділила всі пісні на три часті і повикидала зі збірника всі варіанти, відомі вже в друку, навівши з них тільки перші стрічки і покликавшись на дотичну літературу. Поділ був такий:

I частина: 1) Часи боротьби з Татарами, Турками, Ляхами і Шведами (ч. 1—22). 2) Гайдамацькі і опришківські пісні (ч. 22—45; в сю рубрику попали чомусь також пісні з останніх часів життя Січі). 3) Пісні кінця XVIII і початку XIX ст. (ч. 46—49). 4) Чумацькі пісні (ч. 50—59). 5) Кріпацькі (ч. 60—64). 6) Рекрутські (ч. 65—74).

II частина: 1) Любов, доля (ч. 1—27). 2) Гулячість, безжур-

ність (ч. 28 - 34). 3) Розлука, стріча (ч. 35—38). 4) Алгоритичні пісні (ч. 39—42). 5) Розлука, смерть (ч. 43—58). 6) Жарти, нашішки (ч. 59—66).

III частина: Одна вірша і любовні та родинні пісні (ненумеровані).

Довідавшись про нову збірку пісень Я. Новицького, я задалегідь тішив ся нею, знаючи автора як солідного робітника, та надіяв ся, що вона принесе не одно нове. Вправді дата зібраня пісень, подана на титулі (1874—1903 р.) інтригувала відразу: коли се історичні пісні, записувані від 1874 р., то чому не ввійшли вони до попередньої збірки? Але се не могло ще ні про що дещидувати, бо записувач міг дістати збірки від кого, міг свої давні записи віднайти і т. д. Вправді про се треба би сказати бодай кілька слів у передмові, та показало ся, що ні передмови, ні помови нема ніякої. Також инший поділ пісень вказував на нову працю. Він ось який:

Частина перша: Часи боротьби з Татарами, Поляками і Турками (ст. 133—210, ч. 1—39).

Частина друга: Пісні, ввязані в часом упадку Січи і дальшої долі Запорожя (ст. 211—225, ч. 39—49).

Частина третя: Запорозькі вірші. Сатири. Алгоритія (ст. 227—240, ч. 50—53) (одно число при тім пропущене).

Частина четверта: Кріпацькі пісні. (Часи кріпацької залежності, ст. 241—249, ч. 54—59).

Додаток. Різдвяна вірша (ст. 251—257, ч. 60).

Додані паралелі та історичні пояснення на перший погляд вводили ще більше в блуд, що се нова збірка тим більше, що з гори трудно припускати, що хтось уважає потрібним передруковувати етнографічні матеріяли, не пояснивши причини поступку, ані не зазначивши, що се друге видане. Аж при докладнішій розгляді вишло се на верха.

Перша збірка пісень Я. Новицького хоч менша обємом (112 ст. друку, друга 122 стор. друку) містила далеко більше матеріялу. У самій першій частині було 74 пісні (тут усіх тільки 60), у другій 66, отже разом 140 пісень, не вчисляючи ненумерованих пісень третьої частини. Означаючи першу збірку знаком I, а другу знаком II, наводжу тут, котрі пісні в першій збірки передруковані. I так: II, 1 = I, 1; II, 2 = I, 2; II, 3 = I, 3; II, 4 = I, 4; II, 5 = I, 5; II, 6 = I, 49; II, 7 = I, 51; II, 8 = I, 52; II, 9 = I, 58; II, 10 A = I, 56; II, 10 B = I, 57; II, 10 B = I, 47; II, 10 Г = I, 48; II, 11 = I, 41; II, 12 = I, 25; II, 13 A = I, 18; II, 13 B = I, 19; II, 15 = I, 37; II, 16 = I, 35; II, 17 = I, 7; II, 18 = I, 8; II, 19 = I, 9; II, 20 = I, 10; II, 21 = I, 11; II, 22 = I, 12; II, 23 =

I, 13; II, 24 = I, 14; II, 25 = I, 15; II, 26 = I, 16; II, 27 = I, 17; II, 28 = I, 22; II, 29 = I, 18; II, 30 = I, 19; II, 31 = I, 20; II, 32 = I, 21; II, 33 = I, 27; II, 34 = I, 28; II, 35 = I, 29; II, 36 = I, 34 A; II, 38 = I, 31; II, 39 = I, 33; II, 40 = I, 34; II, 41 = I, 35 A; II, 43 = I, 36; II, 45 = I, 37; II, 46 = I, 39; II, 47 = I, 40; II, 48 = I, 38; II, 50 = I, 45; II, 51 = I, 60; II, 53 = I, 39; II, 54 = I, 32; II, 56 = I, 62; II, 60 = I, ст. 93, 1.

З того показується, що ледви 11 пісень не було в попередній збірці; для справедливості треба додати, що при деяких піснях подавано нові варіанти, яких не було в попередній збірці, пр. ч. 1, 4, 22, 23, 27, 32, 34, 38, 41, 46, 53. Крім того варіанти, які викинула редакція в попередній збірці задля того, що вони знані в друку, тут подані в цілості, прим. ч. 1, 3, 13, 24, 27, 38. Декуди позмінювані трохи назви, зрештою передруки без змін. При паралелях покликається декуди Я. Новицький на „Етногр. Матеріали“ Б. Грінченка, яких при першій виданні збірки ще не було, але на тім кінчить ся у нього вся порівнювача робота, хоч від 1894 р. вийшло досить збірок, на які можна було би покликати ся. Та найважнійше, що Я. Новицький не покликається на ніде на свою давнішу збірку, чим маскує, будім то теперішня зовсім нова. І се власне прикра річ тим більше, що пісні, зібрані Я. Новицьким, дійсно інтересні і представляють немалу вартість. Додам ще, що збірка передрукована „романівкою“, хоч тепер не стоїть уже ніщо на перешкодї уживанню в етнографічних українських матеріалах вищої докладнішої правописи.

На кінці смію звернути увагу, що вже була би пора приступити до видання корпусу українських народніх історичних пісень, який зачали робити Антонович і Драгоманів та не докінчили. Розумію при тім тільки дійсно історичні пісні, а не як оба попередні видавці, всякі пісні, в яких подибують ся історичні спогоди та відгуки, отже й обрядові, як: колядки, гаївки, весільні і т. д. Таке розумінє занадто широке, а нам непотрібно штучно побільшувати число історичних пісень, коли воно й без того побіч сербських найвизначнійше у Славянщині. Але таке виданє можна зробити тільки спільними силами фольклористів й істориків, коли воно дійсно мало б бути капітальне.

В. Гнатюк.

Franciszek Jaworski — Cmentarz gródecki we Lwowie (Biblioteka lwowska, II), Львів, 1908, ст. 49+11 рис. у текстї.

Cmentarz gródecki we Lwowie — се другий томик „Bibliotek-i lwowsk-oi“, видаваної недавно заснованим „Towarzystw-om miłośników

przeszłości Lwowa“ (Товариство прихильників минувшини Львова), якої перший випуск — розвідка того-ж автора н. з. Ratusz lwowski — був уже обговорений у LXXXI т. наших „Записок“.

Замкнений формально ще 1 вересня 1875 р., перестояв львівський „городецький цвинтар“, зруйнований й обкромлений, аж до наших днів; тільки в маю 1908 р. вівзав львівський магістрат в останнє інтересованих осіб, щоби в однорічній терміні забрали куди-інде всі пам'ятники й гробівці з сього цвинтаря, загрожуючи, що після того часу він не бере на себе поруки за дальше їх існування; рівночасно підніс потребу виготовлення його короткого історичного опису. Результатом сих обставин являєть ся власне розвідочка д. Ф. Яворського.

Попереджаючи саме формальне заснованє „городецького цвинтаря“, яке мало місце при кінці XVIII ст., автор оповідає історію сього клаптика землі на довгі часи перед його пізнішим призначенням. На тім саме місці, що є тільки невеликою частиною звисних в давній топографічній номенклятурі білогірських піль (від підльвівського села Білогорщі аж до святоюрської церкви у Львові), відбували ся численні шляхотські зібрання, починаючи від „курячої війни“, якої один акт відбув ся власне на пізнішій цвинтарі; на ній відбували ся аж до останніх днів польської Річи-Посполитої т. зв. „Kola gycerskie“, т. є. лицарські пописи, на тім місці витали й прощали Львовяни найвисших польських достойників (Ст. Чарнецкого, Мих. Корибута й ин.), тут вкінці мала місце голосна коронація образу львівсько-домініканської Божої Матери в 1751 р., на пам'ятку чого поставлено там декілька років пізніше камінну коломну, яка перетривала аж до наших часів.

Заснованне на сих полях цвинтаря припадає вже на австрійські часи. Давніше, за польських часів, роблено цвинтарі довкола церков. Що йно 11 грудня 1783 р. вийшов з віденської надвірної канцелярії цісарський акт, який постановляв, що від тепер усі при-церковні цвинтарі й гробівці в самих церквах мають бути знесені, а кожда громада має визначити до чотирьох тижнів кусник землі за містом, який вистав би на хороненне мерців без ріжниць віроісповідання (з виїмком Жидів) на яких 10—20 літ. Організованне заміських цвинтарів було покінчене тільки 1787 р. В тім часі засновано також „городецький цвинтар“ у Львові. Дальша історія сього цвинтаря — се реєстр гробів і нагробних пам'ятників визначніших львівських міщан, починаючи від кінця XVIII ст. аж до 1875 р. Для нас інтересним буде те, що на „городецькім цвинтарі“ хоронено між ин. перших наших митрополитів по відновленню галицької української митрополії 1807 р., отже митроп. А. Ангеловича (ум. 1814 р.), митроп. Гр. Яхимовича (ум. 1863 р.), митроп. С. Литвиновича (ум. 1869 р.); крім сих трьох митрополитів поховано

там: еп. Ів. Бохенського (ум 1857 р.), ректора укр. духов. семінаря А. Дуткевича (ум. 1866 р.), о. М. Барвінського (ум. 1865 р.), о. Ів. Лотоцького (ум. 1866 р.) й багато інших крилошан львівської катедральної церкви св. Юра. Шість років по замкненню городецького цвинтаря (1881 р.) перенесено всіх сих церковних достойників на инший, личаківський цвинтар; усіх — крім першого галицько-українського митрополита по відновленню галицької митрополії А. Ангеловича, якого гробу, не зважаючи на довгі й пильні пошукування о. А. Петрушевича, не вдалося таки віднайти.

У тексті книжки подано 11 гарно зроблених цинко-графічних образків, — фотографій інтересніших нагробних пам'яток, які перетривали до наших часів. Сама розвідочка д. Ф. Яворського написана інтересним науково-популярним способом і являєть ся гарною монографійкою класика львівської землі т. зв. „городецького цвинтаря“, з якого незабаром не стане й сліду.

Ів. Кривецький.

✂ Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи (По неизданнымъ даннымъ), Былое, 1907, VIII, ст. 200—228.

В сій книзі журналу „Былое“ видруковано, що показував Костомаров р. 1847 на допиті в Петербурзі, коли його арештовано було разом з Шевченком, Кулішем, Гулаком, Марковичем, Андрузским та ин., як члена тайного Кирило-Методіївського Товариства у Києві. Підчас турсу у Костомарова взято такі папери і речі: 1) три легенди про св. Кирила і Методія; 2) Записка, писана рукою К—ва, про федерацію усіх Славян з центром у Києві; 3) брूलон рукопису (пів аркуша) про панславизм; 4--9) листи Куліша до К—ва, два з них „обличительних“; 10) на 2 картках українські вірші „возмутительнаго содержания“, одно з них кінчаєть ся:

Згине панство Гуное (?! (отъ слова Гунны
Воскресе свобода! [— прим. ред. Был.
Слава тебѣ (!) Украинно!

Віршів не подано. Що до Гуное, то мабуть редакція „Былого“ погано прочитала, замість лукавое, лукавее; 11) Драма (рукопись), польською мовою — як з дальшого знати, „Dziady“ Міцкевича; 12) вірші Шевченка: одна книжочка рукописна, дуже гарно ілюстрована, друга — друкована („Кобзарь“ 1840 р.). В рукопису є тільки один такий вірш, що не видрукований в „Кобзарі“. Отже, звідси бачимо, що ще не пропала надія добути оригінали найперших поезій Шевченка, яких як раз нам бракує. 13) Перстін з надписом св. Кирила і Методія. 14) Печатка з виґравірованим: „Іоанна гл. VIII, стих 32, Н. К. („И разумѣете истину, и истина свободитъ вы“).

Отее і все, що забрали були у Костомарова. Матеріал доволі невинний, а проте Костомаров більш усіх товаришів „упав духом“ і такого понавиказував, що навіть жандарми привнали, що він „откровенно сознався“. Розумієть ся, більшу половину того, що виказав Костомаров жандармам, не можна за правду вважати, але самий спосіб і тон тих „показаній“ свідчить, що перед нами чоловік слабодухий, переляканий на смерть за свою дальшу долю. І коли ми порівнаємо його „показанія“ з Шевченковими (теж були видруковані в „Вилом“), то зразу кидаєть ся у вічі, яка безмежна безодня розділяє сих людей: Шевченко, на якому лежало в сто раз більше обвинувачення, остав ся на допиті такою же чесною морально твердою людиною, якою був він увесь вік, не одрік ся від свого „святого святих“, як се зробив Костомаров, не втопив нікого з товаришів...

А Костомаров? Він почав усього „отрекатся“, опираючись на те, що він, мовляв, „великоросіянин“: „миѣ въ своей жизни никогда не вошла мысль о дѣйствіи оружіемъ за Малороссію, надѣ движеніемъ въ пользу коей и литературой ея, я, какъ природный русский, посмѣивался“ (с. 211); в українській часописі, задуманій р. 1847 у Київі, він мав брати участь „не ради любви къ Малороссіи, а изъ любви къ просвѣщенію, покровительствуемому правительствомъ“ (с. 217), „главное, что поражаетъ незнающаго безмысленнаго украинофильства, это ихъ преувеличенія съ какими они посредственнаго писателя готовы поставить выше Шекспира“ (225); „я... и на словахъ и на письмѣ... желалъ отвлечь его (Кулиша) отъ исключительной фанатической преданности Малороссіи помощью рассужденій и историческихъ доводовъ“ (с. 210), „я, никогда не преданный украиноманіи“ (с. 213), „наглость малороссіянина не знаетъ никакихъ предѣловъ вѣжливости“ (се про Посяденка так, с. 214), „украинофильство есть привязанность весьма малаго числа малороссіянь къ своей народности, происшедшая оттого, что эта народность гаснетъ, народъ простой мѣняетъ свой языкъ на русскій, а извѣстно, когда исчезаетъ народность, всегда является въ пользу ея агоническое движеніе. Украинофильство глубокихъ корней не пустило, ибо книги, по малороссійски писанныя, расходятся плохо и появляются рѣдко, и преслѣдованіе ихъ скорѣе возбудитъ то, что усыпаетъ на вѣки“ (с. 224).

Так боронить ся Костомаров і „москаля у решеті водить“. І знов порівнаймо його „показанія“, які нераз межують з тим, що зветь ся доносом (бо хто ж його силував говорити те, чого не треба було!), з „показаніями“ Шевченка, який і не думав вирікати ся свого „украинофильства“, який і на допиті сказав, що „еже писах — писах“, бо уряд сам винен в тому, що він мав такі сюжети до своїх писань...

Далі, Костомаров не тільки вирік ся „українофільства“, а ще й виставляє себе завзятим монархистом. „Что лично до моихъ мнѣній, то я открываюся, что всегда сознавалъ святость монархическаго правленія, ибо... ясно видѣль, что отъ первой страницы Библии до Апокалипсиса, монархія признается нормальною формою общества, какъ это видно изъ прямого смысла словъ“ (с. 208), „я думалъ о соединеніи славянъ, но никогда не отдѣлялъ этой мысли отъ другой святой, задушевной — желанія славы и первенства законному отцу — государю и любезному отечеству моему русскому. Монархическаго правленія я никогда не отвергалъ въ своей жизни“ (с. 209).

І знову, може се все іронія, але занадто вже тонка... Само собою, що ніякого Кирило-Мефодієвського „общества“ не було ніколи — то все „глупыя бредни Гулака“; мало того „ежелижъ бы оно стало чѣмъ-нибудь правильнымъ въ противузаконномъ духѣ, то я бы непремѣнно допелъ объ этомъ“ (с. 214). Очевидно, каже він, „обществом“ прозвали гурток кількох людей, — між ними й він був, — що студіювали славянські мови, пам'ятки та инше. Потім пізнійше він придумав кращу версію: він подав начальству думку заснувати при Київському університеті „Общество любителей славянской науки“, то чи не звідти пішли балачки про якесь „общество“?

Як поставив ся Костомаров на допиті до своїх товаришів? Наймолодших він принижує, старших — вигорожує. Студенти Маркович, Посяденко, Навроцкій „втерлись“ в його дім, і він їм велів раз на завше не приходити до нього... Він з ними ніколи не приятелював і завше вважав їх за „пустыхъ людей“ (с. 215); Посяденко, наприклад, „никакого не показывалъ особеннаго направленія, кромѣ обыкновенной простоты и мужиковатости студента изъ простаго званія“ (с. 212); Маркович і Андрузскій „были привержены исключительно къ малороссійской народности“ (с. 205), і поясняє він се „отчасти врожденной любовью къ своему углу, а отчасти неохотою заняться чѣмъ-нибудь дѣльнымъ“ (с. 225); Біловерський спочатку, як і Куліш, що мав над ними вплив, був „эксцентрически преданъ Малороссіи, но ни отъ того ни отъ другого я не видалъ злоумышленнаго, коварнаго, либеральнаго направленія и мечты ихъ мнѣ казались дѣтствомъ и увлеченіемъ, ибо все ограничивалось нелѣпыми возгласами въ пользу и преимущество малороссіянъ надъ другими народами“ (с. 215).

Шевчевка Костомаров обілює: бував, мовляв, у мене кілька раз, не говорив нічого „ни благонамѣреннаго, ни злонамѣреннаго“, обходив ся з ним „осторожно и даже никогда не выставялъ преимуществъ своей малороссійской народности, а рассказывалъ смѣшныя анекдоты о своихъ землякахъ, описывалъ ихъ обряды и т. п.“ (с. 225). „Хотя молва назыв-

ваєть его составителемъ бродячихъ стиховъ очень гадкаго содержания, но я отъ него объ этомъ признанія не слышаль, и когда разъ спросилъ, онъ вспыхнулъ и назвалъ мнѣ какую-то другую фамилію. О славянствѣ онъ вовсе не заботился, ни въ хорошеиъ ни въ дурномъ смыслѣ, а былъ пламенный малороссъ до крайности и грубаго характера, но о политическомъ бытіи Малороссіи въ видѣ государства не говорилъ“ (с. 206). Метлинський і Тихонович „люди самые честные, преданные правительству“ (с. 216), Александра він не знає, віршив його витолкувати не вміє, „а кажется, что это также нѣчто въ родѣ украиноманіи“ (с. 217).

Зовсім без потреби наговорює Куліш на де-Бальмена, що то він ілюстровав вірші Шевченка, і на Савича. „Онъ (Савич) былъ помѣшанъ на французскомъ коммунизмѣ и считалъ возможнымъ, что общество чело-вѣческое дойдетъ до того, что все будетъ общимъ, даже жены“. А треба сказати, що над Савичом висіло также обвинувачення, що ніби він говорив, що можна зробити в Київі *coup d'état* і для сього покористувати ся київською кріпостою. Потім Костомаров зміркував, що він зробив велике паскудство що до Савича, і на останньому дониті заявив, що він хвилюючись, погано висловив ся і завинив Савича „въ какомъ то коммунизмѣ совершенно необдуманно и неосновательно“ (с. 228).

Але се все пустяковина як порівняти з тим, що наговорив Костомаров на Гулака. Він усю вину верне на нього. „Гулакъ, чело-вѣкъ превосходнаго образованія, но ума и мышленія не твердаго, и характера до крайности страннаго“ (с. 204). От він позичив перстень у Костомарова з найменням Кирила і Методія і задумав зробити його девізом якогось товариства, виробляв плян т—ва; він носив той перстень; він „вниманилъ“ у Костомарова рукопись „Законъ Божій“ — „сочинение, въ духѣ самой противозаконной украиноманіи, сочиненное, какъ я подозреваю по названію, де-Бальменомъ“ (с. 214); Гулак „обнаруживалъ склонность къ либерализму, занесенную имъ изъ Дерпта“ (с. 215), Гулак і Біловерський мріяли про те, що за декілька віків славяне утворять таке державне тіло, в якому буде якийсь новий, не бувалий досі в історії людськості державний і цивільний лад, оснований на релігії Христа і на найчистіших принципах доісторичної славянщини, яка повинна оновлена воскреснути (с. 221).

Після таких показаній Костомарова Гулак признав ся, що він брав участь у „Славянскому Обществѣ“ і пояснив, що рукопись „Законъ Божій“ його власний твір. Се прочитали Костомарову, — він ухопив ся за се і виглумачив так, що в Гулака заговорила совість, бо він украв у нього рукопись і через се йому, К—ву, тепер лихо і за те, що рукопис може ходив по руках. І все те за те, що „по добротѣ души, я слыш-

комъ былъ довѣрчивъ къ людямъ и не предполагалъ тайнаго зла“ (с. 228).

Перечитуючи „показанія“ Костомарова, кожний зауважить, що чомусь усю вину склав він на Гулака, та потрохи на де-Бальмена. Правда, де-Бальмен був в той час уже покійний, але Гулак? Чи може бути яка особиста ворожнеча між ним і Костомаровим? І сього не було, а як чув я від небіщика В. Л. Беренштама, приятеля Костомарова, причиною того всього була чутка, що хтось пустив у цитаделі, ніби то Гулак вмер. А тут як раз один жандарм, спочуваючи Костомарову, проходячи якось повз нього, шепнув до нього: „валите все на мертвихъ!“ Отоді то Костомаров і звернув усе на Гулака та де-Бальмена. Правда, оповідав про се Беренштамови сам Костомаров, але, здається, що говорив він правду. Потім, багато літ пізнійше, колись у Петербурзі на Невському¹⁾ зустріли ся Костомаров і Гулак. Костомаров кинув ся його обнімати, але Гулак з превирством глянув на нього, заклав руки за спину, повернув ся і пішов геть. Се теж сам Костомаров оповідав покійному В. Беренштамови. Таке ніби то зробив Костомаров з М. Юзефовичем, що доніс на нього, але й сам зазнав такого ж реприманду за свою... легковірність принаймні.

В кожному разі „показанія“ Костомарова напевно чимало пошкодили иншим членам Кирило-Методієвського Т—ва. Цікаво було б порівняти їх з тим, що показували инші братчики, тоді б виднійше було, яке значінне мали „показанія“ Костомарова в сьому процесі.

В. Доманицький.

В. Грінченко — Петро Кузьменко (з XVIII т. Збірника Харківського Историко-Филологічного Товариства, виданого на пошану проф. М. Сумцова), Харків, 1908, ст. 15.

На початку 60-х років Чернігів був одним з дуже помітних осередків українського культурно-національного руху. Тут видавав ся „Черніговській Листокъ“ під редакцією Л. Глібова і містив чимало українських творів П. Куліша, Оп. Марковича, О. Кониського, А. Свидницького, О. Шишацького-Іллича, С. Носа та ин.; офіціальні „Губерн. Відомости“ друкували не тільки українські етнографічні матеріали, але й твори красного письменства. В Чернігові ж виходили цінні Записки Статистичного Комітету, де містив свої розвідки й історичні матеріали Ол. Лазаревський. До сеї плеяди українських діячів належав і маловідомий нині поет Петро Кузьменко, дяк села Понорниці, Кролевецького

---

¹⁾ Се було на археологічному вїзді в Тифлісі, див. спомини Горяєва про Гулака.

повіту. Його талант помітив Куліш і друкував Кузьменкові твори в „Хаті“ та в „Основі“. Розвідка д. Грінченка має зібрати всі існуючі досі відомости про Кузьменка і нагадати громадянству інтересну фігуру сього письменника-самородка. Відомости ті дуже скупі, і д. Грінченко не здобув нічого нового проти того, що було звісно вже раніше. Він звів до купи всі біографічні звістки про Кузьменка і склав повний список його друкованих творів на підставі старих „Черн. Губ. Вѣдомостей“ та ин. видань. Літературна спадщина Кузьменка складається з віршів, поеми „Погане поле“, оповідання „Не так склалося, як ждалося“ та кількох етнографічних статей та заміток. Поезії його не великої вартости, і сам Куліш висловлював про них у приватних листах неприхильно (пригадаймо ще від себе про лист Куліша до Шевченка, де він виправдується за малий гонорар Шевченкових віршів у „Хаті“, бо той гонорар, мовляв, для всіх однаковий; але, як би цінити авторів по заслугі, то „Кузьменкові, наприклад, і по копійці було не варто платити за стих“!) За те гарна поема „Погане поле“ й оповідання „Не так склалося“, — привабливе по своїй щирості й безпретенсійності. Тяжке жите в глухому закутку зламало Кузьменка і не дало йому вийти на ширший культурний світ; його літературна діяльність не широка, але всеж заслуговує на признание в історії нашої культури: Кузьменко „був один з тих, що збуджували інтерес до нашого народу ще тоді, як мужик був у кріпацькій неволі; він з любов'ю й знанням викохував занедбане рідне слово — і положив і свій камінець до великої будівлі українського письменства“.

Д. Дорошенко.

Л М. Т. и П. — Отдѣлъ промышленности. Статистическія свѣдѣнія о стачкахъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за десятилѣтіе 1895—1904 года. Составилъ по порученію Отдѣла Промышленности В. Е. Варзаръ. СПб., ст. 77+38 таблицъ + 5 діаграм.

В праці д. Варзара знаходимо відомости про страйки за останнє десятилітє 1895—1904 рр., які відбули ся на фабриках та заводах, підлеглих міністерству фінансів і доглядови фабричної інспекції. Таким чином сюди не ввійшли відомости про страйки на гірничих заводах і рудниках, а також на казенних заводах і на підприємствах, підлеглих міністерствам: доріг, військового й морського. Але й з зазначеними обмеженнями праця д. Варзара не цілком повна, бо в сферу його розвідки ввійшли не всі підприємства, а тільки ті з них, що мали приблизно більше 10 або 15 робітників. Загалом кажучи, дані нашого автора охоплюють до 50% усіх промислових підприємств, до 70% усіх робітників

і до 80% усієї суми продукції цілої Імперії без Сибіру й Середньої Азії.

Зважаючи як на великий інтерес порушеного питання, так і на малу дослідженість його, буде незаввим ближше познайомити читачів з результатами праці д. Варзара, особливо в тій частині, в якій вони належать до України.

Усього протягом останнього десятиліття страйками було охоплено 1.765 підприємств, причім у страйках брало участь 431.254 робітників. З сих чисел на Україну припадає 306 страйків в 45.196 страйкарями, які на поодинокі роки й губернії поділяють ся так (цифри-числівники означають число страйків, а цифри-знаменники — загальне число страйкарів у всіх страйках):

Губернії	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901	1902	1903	1904	Десятилітній ітот по губернії	Число всіх робітників р. 1900	% страйків до числа всіх робітників
Волинь	—	—	—	—	—	—	—	5	7	1	13	16533	4,1
Київщина	1	—	1	—	19	3	8	48	1	81	8042	63046	12,8
	56	—	123	—	249	593	281	6704	36	671			
Поділе	32	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	32983	0,8
	280	—	—	—	—	—	—	—	—	280			
Полтавщина	—	—	—	—	—	—	6	7	9	2	24	7982	15,5
	—	—	—	—	—	—	155	566	487	31	1239		
Таврія	—	—	—	—	1	—	—	—	2	—	3	5328	4,9
	—	—	—	—	50	—	—	—	209	—	259		
Херсонщина	5	5	4	1	—	6	5	58	—	—	84	30949	51,7
	285	293	600	800	—	692	790	12541	—	16001			
Чернігівщина	—	—	—	2	1	3	1	—	1	1	9	17222	4,2
	—	—	—	153	372	97	52	—	19	28	721		
Катеринославц.	—	—	—	4	3	1	—	1	30	1	40	28391	37,3
	—	—	—	1770	912	1000	—	635	6214	61	10592		
Харківщина	—	—	3	1	1	9	3	3	—	—	20	38153	19,0
	—	—	236	46	40	5030	100	1797	—	—	7249		
По всій Україні	38	8	12	7	32	19	29	155	6	306	45196	240587	16,7
	621	529	2690	2124	6376	1592	4219	26683	162	45196			

При уважнішій розгляді наведеної таблиці загальна картина страйкового руху за останнє десятилітє уявляє ся в такому вигляді. За перших два роки (1896, 1897) число страйків і страйкарів невеличке; за дальших три роки воно зростає, досягнувши найвисшого розвитку р. 1900; з 1901 роком воно гостро спадає, щоб за рік, а особливо за два (р. 1903) досягти кульмінаційної точки цілого десятилітє; р. 1904 був роком упадку страйкової хвилі, але се було затімш

перед бурею 1905 року. Загалом маємо ніби дві хвилі, з яких перша (1896—1900) довша й більш вигзагонодібна, а друга (1901—1903) коротша та простійша.

Зо всіх 360 страйків, що відбули ся протягом минулого десятиліття на Україні, найголовнішими були: страйки ручних ткачів м. Дунаєвців, на Поділю, й страйки на двох одеських цегольнях (р. 1896); страйк булочників та пекарів у Києві й страйки робітників металургічних заводів у Харківщині (р. 1900); страйки на тютюнових фабриках у Києві й на тютюнових та гільзових фабриках на Волині (р. 1902); нарешті страйки 1904 року, коли рух у маї захопив два механічні заводи в Миколаїві, а зати́м в липні перекинув ся в Одесу, захопивши там до 54 підприємств, у тім числі 3 мішечних, 19 механічних, булочні, тютюнові, мукомольні тощо. Тогож місяця в Києві, Бердичеві, Білій Церкві, Фастові також вибухнув загальний страйк у 45 підприємствах одночасно, в тім числі в 14 друкарнях, 17 механічних заводах, млинах і т. д. З Києва в серпні страйки переходять на Волинь (3 друкарні), а тоді в Катеринославщину, де захоплюють до 25 підприємств—друкарень, тартаків (лісопилень) та механічних заводів. Ще в червні в Кременячуці був страйк на лісопильнях.

Автор констатує, що головною причиною страйків останнього десятиліття була зарібна платня, її розміри й умови виплати; другою причиною була довжина робочого дня; нарешті третя категорія причин страйків — се незадоволення з загальних умов праці: нечемного поведження і зайвої строгости адміністрації підприємств, санітарних умов, штрафів, трусів біля заводських воріт і т. и. Сторонні причини, не звязані з умовами праці в підприємствах, заступають останнє місце в ряді страйків минулого десятиліття. Се свідчить, на скільки твердження д. Варзара, що „порівнюючи велике число страйків у Росії пояснюють ся нахилом (?) російських робітників до страйків“, являєть ся безпідставним. Про безпідставність сього твердження свідчить також відносно малий відсоток виграних робітниками страйків у Росії, як се видно в отсих даних (цифри-числівники означають число страйків, а цифри-знаменники — число робітників у % до загального числа страйкарів):

Страйки скінчили ся:	Англія	Франція	Австрія	Росія
Ціло́м або части́на на користь робітників	62,8	53,1	55,2	50,0
Проти робітників	35,2	46,9	44,7	45,4
	39,7	37,3	35,2	51,6

Там, де подібно як у Росії, коло половини всіх страйків кінчаєть ся безумовно проти робітників і де такі нещасливі страйки захоплюють

більше половини всіх страйкарів, — трудно припустити, щоб робітники страйкували тільки з прихильности до сього способу боротьби. Очевидно, умови праці занадто вже тяжкі, коли робітників не спинає навіть явний ризик опинитись після страйку в гірших умовах, ніж до нього.

Надзвичайно характеристичною являється статистика обставин, при яких відбувають ся страйки в Росії. Виявляється, що з 1765 страйків, що відбули ся протягом минулого десятиліття в Росії, нормально пройшло тільки 735 страйків або 53,4%. Решта страйків проходила так: військо було прикликано в 269 випадках (15,2%), неповний льокаут у 190 випадках (10,7%), арешти й висилки в 164 вип. (9,3%), повний льокаут у 137 вип. (7,7%), повинано робітників у 31 вип. (1,7%). Виходить, що адміністрація втручається в конфлікти поміж працею й капіталом досить часто (26,2%), а робітники на се дають дуже мало приводів, бо тільки в 44 випадках з 1.765 огляд констатує „разрушительныя дѣйствія“ з боку робітників.

Праця д. Варзара, зміст якої далеко не вичерпується нашою заміткою, приводить до одного висновку. При розвиненій промисловій діяльності в країні страйки, як спосіб полагоджування конфліктів між працею й капіталом, неминучі, а існуючі в законі й вживані на практиці репресії ледве чи впливають на зменшення числа страйків. З деякими застереженнями справедливість сього висновку признає також і автор рецензованої розвідки.

М. Геккер.

Elias Weslowski — Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukowina (Zeitschrift f. österr. Volkskunde, 1906, стор. 55 — 69).

Вистава народної штуки у Відні розбудила на ново зацікавлення виробами селянських рук і викликала кілька статей, між якими знаходиться і обговорювана нами розвідка Весловського. Автор не має наміру докладно описувати усіх хатніх знарядів і приладів, про саму хату й її розклад дає лише кілька коротких і загальних речень. Вибирає собі важніші меблі і описує їх докладніше, маючи очевидно на увазі готові окази, які подає нам в репродукціях. Як і у нас, удержало ся тут в народнім майстерстві майже виключно дерево: і хата й усі знаряди роблять ся без металів, навіть цвяхи вистругані в дерева. Що до орнаментування, то загально панує ґравірованне і натинанне при рівночаснім уживанню вставок з соломи і покриванню нарізів забарвленим воском. Переважає геометричний орнамент (кола, спіралі, хрести), рослинні мотиви подібують ся вже багато рідше, а звіринні і людські постаті уживають ся лише для релігійних цілей.

Головним меблем у Румуна є скриня, що служить рівночасно і за

стіл і шафу. Стіл і шафа належать тому до рідкостей і входять в моду доперва в остатніх часах, коли міські продукти почали находити збут і по селах. Не дуже часто подибується по хатах і ліжко: лавка і піч роблять ще до тепер добре свою службу. Інтересний вигляд колиски, яка звичайно завішена шнурами на двох бальках у стелі або так поставлена на землі: в остаточнім разі і нецки віддають однакову прислугу. Кілька уваг присвячує автор скринці на сховок (креденсови), столикови (ослонови) і лавці. Службу лавки робила давніша камінна приспа (prispa), на якій ще до нині кладуть мерців літною порою.

Розвідка Весловського писана зі знанням річі і трактована в ширшого фахового становища. Денекуди наводить автор і аналогічні форми у інших народів, передовсім у Італійців в часів ренесансу, одначе поминає своїх найблизших сусідів, у яких знайшов би певне не лише аналогію, але і жерело деяких прояв з обсягу народного майстерства.

З. Кузеля.

Elisabeth Lemke — Das Fangsteinchenspiel (Mit Beiträgen von Johannes Bolte) (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, Берлін, 1906, ст. 46—66).

Багато труду й праці завдала собі авторка отсеї статі, щоби збирати так великий матеріал про одну-одніську діточу забаву, яку назвала „ловити камінці“. Матеріал невичайно багатий. Авторка розслідила історію забави, особливо у Греків і Римлян, і описала в звязлих словах її теперішній вигляд у всіляких європейських і позаєвропейських народів, звертаючи увагу на найменші подробиці, а передовсім на назви, що дуже різновродні і цікаві. У Німців уживається приміром коло 150 назв на її означене. Гра „ловити камінці“ цілком поєдинча. До неї потрібно мати кілька камінців (звичайно п'ять), які підкидаєть ся по черзі до гори і ловить ся на руку або на долоню. Місто камінців уживаєть ся й інших подібних предметів, як пилло, кульок, кісток, зернят, гузиків, черепашок, оріхів, бобу, дуже часто також овечих кісточок, що були вже знані у Греків під назвою астрагалів. Найдавнійші сліди тої забави стрічаємо у Греків: згадує про неї Полукс в другім століттю по Христі, а представляють її доволі часто образи на вазах. Нині знана вона на цілім майже старім і новім світі і, як бачимо з розвідки, подибуєть ся в Італії, Еспаїї, Франції, Німеччині, Австрії, Швайцарії, Нідерляндах, Данії, Англії, Шкоції, Ірляндії, в Сполучених державах півн. Америки, у Славян і Малярів, в Персії, в Індіях і в Еспаїї, в полудн. Африці і т. д. Між Славянами мають її знати між иншими Лужичани, Поляки, Чехи і Росіяни; про инші славянські народи не удалось авторці вібрати звісток, а і те, що вібрано, досить недокладне і з по-

милками. Вистарчить навести польські назви: kanine grać (місто grać w kamienie), kanuszka, kanuszki grać, щоб виробити собі погляд на славянський матеріал, що не обіймає навіть цілої сторінки. В Росії znana ся забава під назвами: „бабки“, „грати в знаки“, „альчики“ і „ослик“; Українці мають — як довідуємося зі збірки Мр. Г—ого — подібну забаву „у лишок“, хоч і гра в „ловити камінці“ уживається безпечно. До статі додано кілька ілюстрацій і цінні доповнення І. Больте.

З. Кузеля.

Dr. R. van der Meulen Rz — Die Naturvergleiche in den Liedern und Totenklagen der Litauer. Ляйден, 1907, 5 л. + 169 ст. 8^о.

Монографія ся складаєть ся зі вступу і 4-х глав (порівняння з рослинами, звірятами, з иншими предметами природи, анімістичні основи багатьох порівнянь). Вона не виходить поза намічені рамки і стремить головню до того, щоб підобрати як найбільше прикладів для даної теми, не так щоб їх освітити. Приклади подані по литовськи і в німецькім перекладі; жерелом порівняних екскурсів були — Древнія російскія стихотворенія Кириши Данилова (М—ва 1878), Піснi собранныя П. Б. Кирѣвскимъ (ч. I) і Сербські народні пісні В. С. Караджича (Білгород 1895). Автор, очевидно, не стремів до повноти, що тільки причинило ся до лекшого орієнтовання в нагромадженім литовськім матеріалі. З розкинутих по книжці заміток автора виходить, що він прихильник давньої мітологічної школи, яка хотіла добачати в кождім порівнянні народної пісні відгуки релігійних поглядів. Се, на нашу думку, непотрібне обмежуваннє народної творчости й уяви, які і без впливу релігійного світогляду можуть дати нам порівняння чоловіка з дубом, липою, цвітком, птахом, тим більше, що в данім разі порівняння сї будуть з найближшого оточеня і буденного життя народного поета. Свідчить про се не використана автором в праці українсько руська та взагалі славянська людова пісня, яка не менше литовської богата на порівняння з природи, а все таки нам ніяк говорити про відвічний вплив дохристиянської віри, тим більше, що віра ся була таким же продуктом збірної народної уяви і творчости, як і сама пісня.

І. Свенціцький.

J. Polívka — Lidové pověsti o původu tabáku. (Zborník u slavu Vatroslava Jagića, ст. 378—388 і окремо). Берлін, 1908.

Відомий чеський фольклорист, проф. Ю. Полівка, подає в отсій статі новий причинок до пізнання і выяснення народніх оповідань. Сим разом спиняєть ся він на дуже популярній і розширеній в нас легенді про повстаннє тютюну. Коли Юда повісив ся — оповідаєть ся в нас —

то висів, аж доки не урвав ся посторонок. Опісля вправ на землю і лезав непохований, а з трупа ровносив ся такий фетор, що як понад трупа перелетів птах, гинув від того фетору. На тім трупі виріс опісля тютюн і то три роди нараз: круглая на лиці, маркотка на череві, а найострійша колоздра на задниці. В инших варіянтах оповідаєть ся, що тютюн виріс із тіла проститутки або й ще інакше, чого тут наводити не можна, бо се забрало би багато місця. Якже люди навчили ся уживати тютюну, на се є знов инша історія. Коли чортови вмерла мама, походили ся люди, як звичайно, до мерця, але анї руш не хотів ніхто плакати. Чорт знайшов швидко раду: натер тютюну, наробив табаки і пороздавав людьом; люди почали нюхати, пчихати і плакати, а се задоволило чорта. Незадоволений одначе був Саламон (або Христос); побачивши те, він наробив люльок, накраяв тютюну, пороздавав людьом, а ті зачали курити і плювати на чортову маму (: Тьфу, до чортової матери). І так роблять до нині.

Проф. Ю. Полівка наводить цілий ряд варіантів до сих легенд у різних народів, але між ними нема анї одного з вітчизни тютюну, Америки; чи се лише припадок, чи там дійсно незнамі такі оповідання, того сконстатувати на швидку не можна, а автор не згадує про те також. Судячи по числі варіантів, яких найбільше на території східної Європи, докладніше: на території руських племен, Велико- і Білорусів та Українців, а між ними в Українців (19 варіантів), можна припускати, що се місцевий, руський витвір. Сей факт потверджувала би також обставина, що в старій нашій літературі подибуєть ся анальоґічне оповідання¹⁾, наслідком чого й автор припускає, що легенда не стара і не переходить XVII ст. Се близьке до правди, бо й сам тютюн не багато швидше звійшов в уживанне. Щож до самого походження літературної легенди, то вона може мати чужий початок, як багато инших подібних оповідань, але могла перейти до літератури також із уст народних, що не раз, як знаємо, бувало. Чи перше, чи друге мало тут місце, се треба би ще прослідити. Тоді й показало би ся, чи мав рацію Петров, який силкував ся доказати (Труды Киев. Дух. Акад. 1877, III), що оповідання про тютюн перейшли від Великорусів до Українців²⁾, бо нам здаєть ся, що було якраз навпаки та що з уживанєм тютюну, знаним швидше на Україні, перейшли й оповідання на північ. *В. Гнатюк.*

¹⁾ Н. Костомаровъ, Памятники старинной русской литературы, 1860, II, ст. 427 - 434.

²⁾ Н. Сумцовъ, Современная малор. этнографія, ст. 128.

R. Wossidlo, Über die Technik des Sammelns volkstümlicher Überlieferungen (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde, 1906, 1—24).

Ся цікава розвідка в скороченій формі була читана на першій в'їзді союзу німецьких етнографічних товариств. Автор мекленбурських вірувань, римів, диточих казок присвятив звиж 20 літ життя етнографічній праці між народом, перебув і пережив не одно і тому його замітки вельми практичні і хосенні. Способу збираня не можна нікому наказати; кождий повинен поступати, як наказують обставини, характер і умовий уровень людности, матеріяльне полсжене і мимовільний настрій. Богато залежить також від самого збирача, від його вдачі і зручности. В кождій разі поручаєть ся трактувати народ чомно, запускати ся в ним в дискусії і лише при тій нагоді порушувати потрібні збирачеви теми, або випитувати якісь подробиці. На незручні запити, серед чужої обстанови, можна дуже часто дістати виминаючу відповідь, бо народ треба попередю загріти, заінтересувати і увільнити від упередження, яке він звичайно має до чужих. Для того дуже порадно робити усі записи таки в хаті оповідача, чи в поли або в лісі, загалом при роботі і старати ся мати більше товариство, евентуально і напсток. Святочних сходин по чужих домах, в гостинницях або у людей вишого стану треба завсїди вистерігати ся. Важну ролю грає релігійна справа: через то усі запити в обсягу релігійних вірувань і т. зв. забобонів треба ставити дуже обєрежно і по змові вже серед довшої розмови. Так приміром про духів і явища надприродні найліпше згадувати аж в нагоди розмови про льокальні перекази або про якісь конкретні випадки. — Велику вагу треба класти на звербованє співробітників: єднати їх можна ченжостями, надсилянєм книжок, подяками і піддержуванєм зносин. За те треба вистерігати ся плачення за матеріял. Інтерес можна крім того будити статями по часописах, відчїтми та квестіонарами, які одначе повинні бути не великі і не повинні обїямати занадто багато тем. Крім всіляких уваг вібрано в статі матеріял про те, як заховували ся оповідачі супротив автора, яких уживали зворотів в розмові і як реагували на його питаня.

З. Кузеля.

Видання й статі обговорені в сім томі:

- Grassl A. — Herodot als Ethnologe, 1904.
 Sprawozdania grona s. k. konserwatorów Galicyi wschodniej, 1908.
 И. Свяницкій — Опись музея Ставропигійского Института во Львовѣ, 1908.
 Полное собрание русских лѣтописей, II, 1908.

- В. Щепкинъ -- Рѣзное деревянное тѣбло XIII вѣка, 1908.
- В. Ляскоронскій — Къ вопросу о битвѣ кн. Витовта съ Татарами, VII, 1908.
- А. Яцимирскій — Значеніе румынской филологіи для славянскихъ изученій, 1908.
- И. Лаппо — Гродскій судъ въ великомъ княжествѣ Литовскомъ въ XVI столѣтіи, 1908.
- Донскія Дѣла, II, 1906.
- L. Kubala — Zaprzepaszczona kraina, 1907.
- Ю. Яворскій — Малорусскій отрывокъ Измарагда XVII в., 1908.
- В. Щурат — Из студій над Почаївським „Богогласником“, 1908.
- О Руденской чудотворной иконѣ Божіей Матери и о Мохнатинскомъ мѣстно-чтимомъ спискѣ ея, 1907.
- Іоаннъ Козловичъ, Епископъ Переяславскій, 1907.
- Н. Шпачинскій — Выборъ приходскаго духовенства въ Малоросіи въ половинѣ XVIII в., 1907.
- Я. Новицкій — Малорусскія историческія пѣсни, собранныя въ Екатеринославщинѣ, 1908.
- F. Jaworski — Smentarz gródecki we Lwowie, 1908.
- Признанія Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи, 1907.
- В. Гринченко — Петро Кузьменко, 1908.
- В. Варзаръ — Статистическія свѣдѣнія о стачкахъ рабочихъ на фабрикахъ и заводахъ за десятилѣтіе 1895—1904 года, 1908.
- E. Weslowski — Die Möbel des rumänischen Bauernhauses in der Bukowina, 1906.
- E. Lemke — Das Fangsteinchenspiel, 1906.
- Dr. R. van der Meulen — Die Naturvergleiche in den Liedern und Totenklagen der Litauer, 1907.
- J. Polívka — Lidové pověsti o původu tabáku, 1908.
- R. Wossidlo — Über die Technik des Sammelns volkstümlicher Überlieferungen, 1906.

Від Українського Наукового Товариства в Києві.

З огляду, що надсилання передплати з Галичини на Записки Українського Наукового Товариства в Києві, очевидно, робить трудності багатьом, Рада Товариства за порозумінням з Книгарнею Наукового Товариства ім. Шевченка постановила: замість передплати для Галичини завести продажу поодиноких томів Записок в тій книгарні по зниженій ціні, а власне там буде продавати ся в ціні по **3 кор. 20 сотиків.**

Досі вийшло 2 томи Записок; третій вийде незадовго.

(Члени Українського Наукового Товариства крім вкладки 5 рублів доплачують 2 рублі за річник Записок, зложений з 4 томів, і на пересилку 1 р. 20 коп.; гроші надсилають до бюро Товариства в Києві, В. Володимирська 28; надсилаючи гроші переказом, треба крім того карткою пояснити їх призначення. Хто хоче вписати ся в члени, зволить зголосити ся тудиж; членом може бути той, хто має самостійні наукові праці).

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал, під редакцією *М. Грушевського*, XVII рік, виходять що два місяці книжками по 15 аркушів.

Передплата в Австрії 12 кор., в Росії 6 руб. на рік, поодинокі книжки по 3 кор. (1 руб. 50 коп.).

Посилати передплату на адресу: Львів (Lemberg), Австрія, ул. Сувійського ч. 17, Наук. тов. ім. Шевченка (*Sevchenko-Gesellschaft der Wissenschaften*), або: Київ, Прорізна 20, кв. 3, Книгарня Літ.-Наук. Вістника.

Вийшов і продаєть ся в Книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові (Театральна ч. 1) по ціні 7 кор. 50 сот.

VI ТОМ

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ

проф. МИХ. ГРУШЕВСЬКОГО

ЖИТЕ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ XIV — XVII ВІКІВ (Торговля і промисел, господарство сільське, культура і побут, письменство і штука, культурно-національний рух, брацтва, боротьба за їх против унії).

Тамже продають ся:

Т. I—V Історії України-Руси по ціні 7 кор. 50 сот.

Очеркь історії українського народа (короткий курс історії України до сучасности), ц. 7 кор.

Про старі часи на Україні, популярна ілюстрована історія України, ц. 60 сот. Хмельницький і Хмельниччина, ц. 20 сот.

Освобождение России и украинский вопрос (статі на сучасні теми); ц. 2 к. 80 с

З біжучої хвилі. Статі на теми дня, ц. 1 кор. 40 сот.

Про українську мову і українську справу, ц. 30 сот.

!!Небувала нагода зложити власну бібліотеку Дешевим коштом!!

Кожду з низше поданих серій, зложених з 6, 5 або 4 оправлених книжок, добірних видань Українсько руської видавничої Спілки, в номінальній вартості **звнш 10 до 11 корон**, висилає низше підписана книгарня **за ціну тільки 7 корон** з тим, що замовлене треба присилати **найпізнійше до 1 цвітня 1909 р.** та лише **за готівкою**. При замовленнях просимо називати число серії **словами**. При надісланю грошей з гори доставляємо посилки оплаченою поштою. Хто купує три серії відразу, дістає в **додатку** одну книжку тогож видання після власного вибору. Хто обов'язує ся спровадити всі серії, тому продовжуємо право знижки на 12 місяців, так що протягом одного року на так користних умовах зможе придбати собі гарну власну бібліотеку. Замовлення приймає :

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

У Львові, ул. Театральна ч. 1.

1. серія.

Володиславич, Орли . . . 2:20
Вовчок, Нар. оповідання I. 2—
Будзиновський, Хлопська
посілість 2:40
Гайне, Подорож на Гарц 1:20
Горкий, Мальва 1:50
Кавці, Народність . . . 1—

2. серія.

Гінтер, Іст. геогр. відкрить 2:20
Ковалів, Громадські про-
мисловці 1:60
М. Твайн, Том Соер . . . 3—
Мопасан, Горля 1:30
Кримський, Пальм гиля . 3—

3. серія.

Кобиланська, Покора . . 1:40
Гауптман, Віз Геншель . 1:60
Українка, Думи і мрії . . 1:60
Заєр, Легенди 2:40
Енгельс, Початок родини 1:90
Франко, Сім казок . . . 1:40

4. серія.

Вовчок, Нар. оповід. II. . 2—
Вересаєв, Записки . . . . 3—
Енгельс, Фаєрбах . . . . . —90
Гавлічек, поезиї 1:60
Кримський, Лаговський . 3—

5. серія.

Коцюбинський, В путах
шайтана 1:60
Оркан, Скапаній сьвіт . . 1—
Понтопідан, Із хат 1:40
Стороженко, Література 4:40
Франко, поеми 1:60

6. серія.

Вовчок, Нар. оповід. III. 3:80
Дерлиця, Композитор . . . 2—
Гамсум, Голод 2:20
Карєєв, Філь. історії . . 2:80

7. серія.

Авдикович, Моя популярн. 2:60
Адріян, Аграр. процес . . 1:40
Винниченко, Повісти . . . 3—
Воробкевич, Над Прутом 1:60
Драгоманів, Шевченко . . 2—

8. серія.

Інгрем, Політ. економія . 4—
Чайковський, Оповідання . 2—
Франко, Воа constrictor . . 2:20
Ярошинська, Перекинъчики 2:60

9. серія.

Кобиланська, До сьвіта . 2:40
Заревич, Хлопська дитина 1:80
Катренко, Пан Природа . 1:40
Кобринська, Дух часу . . 1:60
Степняк, Підземна Россія 3:40

10. серія.

Золя, Жерміналь . . . . . 6—
Коцюбинський, Поєдинок 2—
Стефаник, Дорога 1:60
Тен, Фільзофія штуки . 1:40

11. серія.

Мирний, Серед степів . . 3—
Мопасан, Дика пані 1:30
Самійленко, Україні . . . . 2—
Сроковський, Оповідання 1:40
Франко, Місія Чума і і . . 2:80

12. серія.

Ковалів, Риболови . . . . 2—
Маковей, Оповідання . . . 3—
Форель, Гігієна 2:40
Франко, Коваль Бассім . 1:60
Яцків, В царстві сатани. 1:60

13. серія.

Левийський, Хмари 4:80
Мирний, Морозенко 0:90
Нижанковський, Співанник 2—
Сеньобо, Австрія в 19 ст. 1:20
Франко, Полуйка 1:40

14. серія.

Коцюбинський, По люд-
ському . . . . . 2—
Лукіянович, Від кривди . 2—
Мартович, Хитрий Панько 1:50
Франко, На лоні природи 3:60
Фрас, Нарис геології . . 1:60

15. серія.

Драгоманів, Листи 4:40
Франко, Захар Беркут . 1:60
Флярмаріон, Небо 2:40
Чехов, Змора 2:40

16. серія.

Короленко, Судний день 1:20
Лепкий, Кара 2:40
Мирний, Ліхі люди 1:40
Толстой, Казки 2:40
Шіпер, Палестина 3:50

17. серія.

Масперо, Стар. Історія . . 2:80
Стефаник, Моє слово . . . 4—
Толстой, Відроджене з т. 3:60

18. серія.

Лукіянович, За Кадильну 3—
Ковалів, Дезертир 1:60
Стороженко, Марко прокл. 1:40
Тимченко, Калевала . . . . 3—
Ферієр, Дарвінізм 1:70

19. серія.

Гуцков, Уріель Акоста . . 1:40
Кобринська, Ядзя і Катруся 1:80
Конрад, Національна екон. 2:30
Кравченко, Буденне житє 3—
Франко, Маніпулянтка . . 2:40

20. серія.

Драгоманів, Листи 3:40
Конський, Вік Одинця . . 2:20
Лепкий, З жити 1:20
Мартович, Нечитальник . 1:60
Коцюбинський, У гр. сьвіт 2—

Publikationen

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supiński-Gasse, 17.

Mittheilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigiert von Prof. Michael Hruševskýj, bis jetzt erschienen Bde I—LXXXIV (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis, Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr.; Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 Kr., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. Elf Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istorýčno-filozofičnoj sekcyi) B. I—IV u. VI—XI enth. eine Geschichte der Ukraine von Prof. M. Hruševskýj (I. Theil bis Anfang des XI Jahrh., II — bis Mitte des XII Jahrh., III—IV bis zum J. 1340, VI—VII bis zum J. 1569, VIII—IX Verfassung und soziale Verhältnisse im XIV—XVII Jahrh. Preis I, II u. V B. à 4 Kr., III u. IV B. 5 Kr., VI u. VII B. 4-50, VIII u. IX B. 4-50. Bd. X—XI 4-50 Kr., Bd. V. enthält Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. Preis 2 Kr.
2. Historische Bibliothek, bis jetzt erschienen B. I—XXIV.
3. Ukrainisch-ruthenisches Archiv I Band: Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg — 3 Kr. II Band: Materialien zur Geschichte des Bauerntums und der Oekonomie Galiziens im XVIII—XIX Jhd. — 4 Kr. III Band: Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen in Galizien 1830—1840 — 5 Kr.
4. Juridische Zeitschrift, bis jetzt X Bde, à 2 Kr.
5. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt IX Bde à 3 Kr.
6. Juridische Bibliothek, bis jetzt III B. à 2 u. 3 Kr.

**B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 10 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoï sekcyi), enthaltend: Bd. I und IV eine Biographie des ukrainischen Dichters Taras Ševčenko, von A. Koniskyj, Preis à 3 Kr. Bd. II u. III Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde und Litteratur, von Michael Dragomanov (erster Theil). Preis à 4 Kr. Bd. V. Die Mundart der Lemken, von I. Verchratskýj, 6 Kr., B. VI. Abhandlungen aus dem Gebiete der ukrainischen Volkskunde von M. Dykariv. Preis 4 Kr. Bd. VII u. X: Abhandlungen aus der ukrainischen Volkskunde und Litteratur von Michael Dragomanov (Zweiter Theil). Preis 5 Kr. Bd. VIII—IX, Die Korrespondenz d. J. Holowačkýj, Preis 7 Kr.
Ukrainische Bibliothek, Bd. I—III. Sämmtliche Werke von J. v. Fed'kovič. Bd. I. Gedichte, Preis 6 Kr., B. II. Erzählungen, Preis 4 Kr., Bd. III. Dramatische Werke 1A Theil, Preis 3 Kr., 2 Theil, Preis 3 Kr. Bd. VI—VII: Gedichte von Taras Ševčenko, Preis à 3 Kr.**

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medicinische Sektion publizierte bis jetzt 11 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk). Die beiden ersten Bände kosten à 3 Kr., Bd. III—VIII erschienen jeder in zwei Abtheilungen, jede unter einer besonderen Redaktion; die mathematisch-naturwissenschaftliche red. von Iv. Verchratskýj und Vlad. Levickýj, die medizinische red. von Dr. E. Ozarkevič. Preis jeder Abtheilung 2 Kr. Bände IX—XI à 5 Kr.

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine, Bd. I (Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66); Bd. II (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565); Bd. III (Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564—5); Bd. IV u. V (Galizische Akten aus den J. 1648—1659). Bd. VII (Lustration vom J. 1570); VIII B. Akten zur Gesch. der ukr. Kosaken 1531—1630. Jeder Bd. kostet 4 Kr., III Bd. 5 Kr.

НБ ПНУС

249208

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Litteratur. Bd. I. Alttestamentliche Apokryphen; Bd. II. Neutestamentliche Apokryphen A. Evangelienkreis. Bd. III. B. Apokryphe Apostelgeschichten. Bd. IV. Eschatologische Apokryphen, IV. B. V. Denkmäler der religiösen Polemik aus dem XVI—XVII Jh. Bddd. I u. V. Preis 4 Kr., Bd. II u. III à 5 Kronen.

3. Kottljarevskyj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798, Preis 60 Heller.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der social-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, Preis 3 Kr.

E. Die Ethnographische Kommission publiziert:

1. Das Ethnographische Sammelwerk (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 22 Bände. Preis Bd. I—IV u. VII—X u. XII—XIII à 3 Kronen, Bd. V—VI, XVII—XIX u. XXIII—XXIV à 4 Kr. Bd. XVI u. XXI—XXII à 6 Kr. 2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie. Bd. I. Preis 8 Kr. (Enthält Abhandlungen über neueste archäologische Funde, über die Lebens- und Arbeitsweise der ukr. Fischer in der Dobrudža, der galizischen Kürschner usw., sowie auch eine Abhandlung über die farbigen Ostereier, ihre Herstellung und Ornamentik, mit 13 chromolithographischen Tafeln und zahlreichen Illustrationen im Text). Bd. II, 4 Kr. Die Huzulen, Land, Leute, Lebensweise, Industrie, Sitte und Brauch, religiöse Vorstellungen usw., mit über 300 Illustrationen, Bd. III, 4 Kr. (Neue archäologische Funde, Volkskalender, Aus der galiz. Volksindustrie, Hochzeitslieder und Gebräuche a. d. Gouv. Černyhiv, Die Corporationen der Dorfjugend in der Ukraine, Bd. IV, 4 Kr. Die Huzulen (zweiter Theil), Bd. V, 6 Kr. Die Huzulen (dritter Theil). Bd. VII. Die Huzulen (vierter Theil) 6 Kr. B.J. VIII—IX Das Kind in der ukr. Volkskunde, 4 Kr. und 3 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält die Berichte über die Thätigkeit der Gesellschaft, Sectionen und Commissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—34 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft in Lemberg, Theaterstr. 1, vorrätig.

НБ ПНУС

249208